

СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУДАЯ

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Департамент культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Департаменту культури і туризму
Полтавської обласної державної адміністрації
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Управління культури і мистецтв
виконавчого комітету Лубенської міської ради
Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького

СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУЛЛЯ

Збірник наукових праць

**100 років Лубенському краєзнавчому музею
імені Г. Я. Стеллецького (1918–2018)**

Київ
Центр пам'яткознавства
НАН України та УТОПІК
2018

УДК 069:908+902](477.53–21)(091)

С 77

*Друкується за рішенням Вченої Ради Центру пам'ятокознавства
НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
(протокол № 7 від 18 вересня 2018 р.)
та рішенням Ученої Ради Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського
(протокол № 6 від 27 вересня 2018 р.)*

Редколегія:

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук, професор; **Біляєва С. О.**, доктор історичних наук; **Васюк С. С.**; **Верещака В. М.**; **Ковальова І. Ф.**, доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**; **Мурзін В. Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (відп. редактор); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент.

Рецензенти:

Ластовський В. В., доктор історичних наук, професор,
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

**При передруку та іншому використанні матеріалів збірника
посилаання на джерело обов'язкове.**

**Старожитності Посулля. 100 років Лубенському краєзнавчому музею
С 77 імені Г. Я. Стеллецького (1918–2018):** збірник наукових праць / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК; Депарг. культури і туризму Полтав. ОДА; ЦОДПА; ПКМ імені Василя Кричевського; Управл. культури і мистецтв виконкому Лубенської міськради; ЛКМ імені Г. Я. Стеллецького; [відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Бабенко Л. Л., Біляєва С. О., Васюк С. С. та ін.]. — К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. — 252 с., IV кол. вкл.

ISBN 978-966-8999-93-2

Вміщені статті і публікації музейників, краєзнавців, археологів, істориків, етнографів, мистецтвознавців та природознавців — дослідників старожитностей та культурної спадщини Посулля, історії Лубенщини, колекцій Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького. Особлива увага в роботах приділена науковій і музейній діяльності фундатора музею, археолога та спелестолога Г. Я. Стеллецького (1878–1949), видатним лубенцям, які допомагали створенню музейного осередку в Лубнах, колекціям закладу, а також археологічним, історичним та етнографічним дослідженням в Лубенському районі й Нижньому Посуллі.

Для археологів, істориків, пам'яток охоронців, працівників музеїв і краєзнавців, усіх, хто цікавиться історією Посулля та Полтавщини.

УДК

© Автори статей, 2018.
© ЦП НАН України і УТОПІК, 2018.
© ЦОДПА, 2018.
© ПКМ ім. В. Кричевського, 2018.
© ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького, 2018.

ISBN 978-966-8999-93-2

Уже третій раз поспіль науковці та музейники з України і закордону відвідують посульське місто Лубни, щоб уклонитися пам'яті та вшанувати доробок людей, котрі заклали підвалини в розвитку культури і музейництва в нашому місті, сприяли його ушануванню в своїх працях у вітчизняній та світовій науці.

Так склалося, що за три останні роки окремими науковими конференціями й збірками праць лубенці і громадськість Полтавщини відзначили непересічний внесок у справу становлення вітчизняного музейництва лубенського педагога, археолога і краєзнавця Федора Камінського (1845–1891), музейника й етнографа Сергія Кульжинського (1867–1943). Крім цього, в Лубнах, за ініціативою місцевих органів охорони культурної спадщини, були впорядковані місця поховань цих ратаїв на теренах української науки і культури. Отже, задуми та побажання визначних науковців часу відзначення 1000-ліття Лубен — учасників тогочасної науково-практичної конференції 1988 року — вдалося втілити міській владі у життя вже в роки Української Незалежності.

Сформульовані в резолюції першої лубенської археолого-краєзнавчої конференції 2016 року, присвяченої пам'яті Ф. Камінського, ці заходи були об'єднані в цілий цикл планомірно розгортуваних подій, що наближались до 100-річного ювілею Лубенського краєзнавчого музею, заснованого ще одним подвижником вітчизняної науки і справи збереження об'єктів культурної спадщини Гнатом Стеллецьким (1878–1949). І цей ювілей музею співпав у часі із планованим капітальним ремонтом приміщення головного музейного осередку Лубенщини, покращенням його матеріальної бази, а, звідси, і початком створення нової експозиції.

Крок за кроком ця справа зрушила з місця. Її підтримали не тільки міська рада та лубенські музейники, а й громадськість міста, фахівці-дизайнери Харківського ПП Василя Шепеля, на методичному рівні — Департамент культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації та провідний музей нашої області — Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Представлений сьогодні, вважаємо, успішно розпочатий проект — наш спільний захід, який віддає шану та засвідчує значимість 100-річного проміжку історії, на перший погляд, скромного і маленького музею у більш ніж тисячолітньому місті на Сулі. Хоча, як насправді, Лубенський музей, виявляється, добре

знаним у світі і фахівцями, і пересічними громадянами, впродовж років його пошановували та шанують туристи і відвідувачі з різних міст та країн. І ми добре розуміємо значення цього культурно-освітнього осередку (який повинен працювати) для проведення національного, патріотичного і краєзнавчого виховання як підростаючого покоління, так і дорослих жителів міста та Лубенщини взагалі, його необхідність у розвитку туризму, покращення відвідуваності Лубен, вбачаємо опосередкований вплив на появу туристичної інфраструктури, а також роль традиційного місця збереження історичної пам'яті лубенців.

У плані історико-краєзнавчої діяльності за останні три роки зроблено вже чимало. Видані спогади про Лубни і Лубенщину заслуженого лікаря України Сергія Тимофєєва (1883–1971) (Лубни, 2016), брошури про визначні історико-культурні пам'ятки території та околиць міста — Лису Гору і Верхній Вал (Полтава-Лубни, 2016, 2018), збірка праць міжнародної конференції, присвяченої князям Вишневецьким та їх місцю в історії України (Лубни, 2018), насамкінець, фотокаталог-альбом «Лубни на перехресті століть» зі світлинами старого міста (Лубни, 2017). Істотним поповненням скарбниці наукових знань про Лубенщину стала серія збірників наукових праць «Старожитності Посулля», присвячених пам'яті Ф. Камінського, С. Кульжинського і, звісно ж, 100-річчю Лубенського краєзнавчого музею, видані нашими спільними зусиллями разом із Центром пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Центром охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської ОДА за дієвого сприяння Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. В цьому вбачаємо заслугу не тільки міської влади, управління культури і мистецтв виконкому Лубенської міської ради, наших колег та лубенських музейників, а й всього депутатського корпусу, громадськості, які підтримували і підтримують ці необхідні починання.

Як виявляється, Лубенський музей від часу заснування був місцем співпраці багатьох відомих людей Лубенщини і Полтавщини. Його зановник Г. Стеллецький, фактично, на волонтерських засадах залучав до допомоги у формуванні музею не тільки простих лубенців, знайомих містян, а й військовослужбовців розквартированих у Лубнах частин, учнів шкіл та гімназій. Допомогали йому в цій непростій справі також небайдужі фахівці різних напрямків знань, з якими доля пов'язала Лубенщину, зокрема, відомий архівіст, історик і краєзнавець Матвій Астряб, засновник Лубенської дослідної станції лікарських рослин, аграрій та громадський діяч Петро Гавсевич, видатний учений, організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні й етнограф Афанасій Зайкевич. У контексті історії Лубенського музею, в

плані формування його зібрання та втілення у життя спільних проєктів варто згадати й імена чималої когорти археологів, істориків, природознавців, які також доклали дешицю до збору колекцій та успішної діяльності закладу. З-поміж них — Федір Копилов, Євгенія Махно, Іван Шовкопляс, Олег Сухобоков, Юрій Моргунов, відомі краєзнавці Борис Ванцак, Валерій та Ігор Козюри, правнучка лубенської меценатки й благодійниці, метеоролог Ірина Скаржинська і багато інших.

Наші поважні гості, учені та краєзнавці, не тільки виголосили доповіді, а й взяли участь у відкритті меморіальної дошки Гнату Стелєцькому на приміщенні музею, оглянули перші оновлені зали музейної експозиції, вшанували своєю участю в заході перших і сучасних музейників-лубенців. Сподіваюся, створення та побудова експозиції продовжуватиметься, а музей отримає не тільки експозиційні зали, невеличкий простір для зібрань і засідань, фондів приміщення, мріємо, що власну кімнату унікальних експонатів.

Випуск же в світ цієї збірки наукових і краєзнавчих праць повинен стати знаком поваги та пошанування діяльності закладу, який уже впродовж століття не тільки зберігає, пропагує та вивчає минуле, історію та сучасність Лубен і всієї Лубенщини, а й впливає на імідж нашого міста, стимулює роботу з його покращення.

То ж із другим століттям, Лубенський краєзнавчий! Щастя тобі і твоїм співробітникам! І хай не перерветься той важливий історичний зв'язок між минулим і сучасністю, між першовитоками музейної справи, подвижниками-першопрохідцями з її сучасними продовжувачами. Отже, в добру путь!

Лубенський міський голова

О. П. Грицаєнко

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ЛУБЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ¹

Про історію, фундаторів, учених та співробітників Лубенського краєзнавчого музею, минуле і сучасне в житті закладу.

Ключові слова: Лубенський краєзнавчий музей, 100-річний ювілей, Г. Я. Стеллецький, І. Я. Плєскач, В. Г. Буніна, І. І. Горенко, В. С. Семенюта.

Лубенський краєзнавчий музей – один із найстаріших музеїв Полтавщини. Його діяльність розпочалася в буремному 1918 р., у вирі подій Української революції 1917–1921 рр., і продовжується, фактично, безперервно до сьогодні, охоплюючи за часом існування й діяльності вже ціле століття. Звісно, не із сучасного музею на Лубенщині та в Лубнах розпочалася історія музейної справи. Але так склалося, що саме Лубенський краєзнавчий музей продовжує низку починає перших колекціонерів і симпатиків музейництва на теренах краю.

Загалом початок музейної справи в нашому місті пов'язаний із діяльністю відомого українського історика, археолога та педагога Федора Івановича Камінського (1845–1891). У 1872 р., працюючи викладачем Лубенської чоловічої гімназії, він створив при ній перший учбовий кабінет-музей. Основою цього одного із перших на теренах України й Полтавщини гімназичного музейного закладу були археологічні, нумізматичні, етнографічні предмети, зібрані самим Федором Івановичем та його учнями, а також представниками широкої громадськості, аматорами-колекціонерами, зокрема Г. С. Кир'яковим. Невдовзі ця музейна кімната стала досить популярною. Вже у 1874 р. гімназію було запрошено представити частину колекцій на III Археологічному з'їзді у Києві.

У контексті історії музейництва на Лубенщині не можна не згадати про створення 1885 р. в Круглику під Лубнами видатною меценаткою і просвітницею Катериною Миколаївною Скаржинською (1852–1932) першого приватного загальнодоступного музею в Україні. За перші три роки існування Лубенського музею К. М. Скаржинської його відвідало близько 1230 чоловік. Діяльність цього закладу мала важливе культурне, наукове і пізнавальне значення. До того ж, цей музей згуртував навколо себе багато відомих науковців, дослідників історії та археології краю. Це і вже згаданий Ф. І. Камінський, і етнограф, «бать-

¹ Рис. 6 див. на кольоровій вклейці І.

Рис. 1. Лубенська чоловіча гімназія, де діяв перший учбовий кабінет-музей Ф. І. Камінського.

ко українського писанкарства» С. К. Кульжинський, і краєзнавець К. П. Бочкар'ов, й археолог та нумізмат, пізніше академік Всеукраїнської академії наук В. Г. Ляскоронський та багато інших. Лубенський музей К. М. Скаржинської був одним із найкращих провінційних музеїв свого часу.

В 1904 р. Катерина Миколаївна запропонувала подарувати свій музей лубенській міській громаді, але, на жаль, міська дума не знайшла для його утримання ні коштів, ні відповідного приміщення, тому вже в 1906 р. меценатка змушена була передати свою багату музейну колекцію Природничо-історичному музею Полтавського губернського земства.

Заснування ж саме Лубенського краєзнавчого музею пов'язане з іншою яскравою особистістю, вже на той час відомим спелеоархеологом, пізніше професором археології Гнатом Яковичем Стеллецьким. Він ще 1908 р. пропонував міській думі заснувати музейний заклад, добився його створення, проте, знову ж таки, через фінансову неспроможність (вважаємо, через брак розуміння необхідності такого закладу), це починання було зведене нанівець відміною попереднього рішення. Й археологу, прив'язаному до Лубен місцем проживання сім'ї, довелося чекати довге десятиліття до часу можливості втілення у життя своєї мрії та побажань чималого кола лубенців.

Рис. 2. К. М. Скаржинська
(1852–1932).

Рис. 3. Г. Я. Стеллецький
(1878–1949).

У 1918 р. він знову приїхав до нашого міста й активно включився в дослідницьку роботу: проводив археологічні розкопки лубенських підземель, здійснював різноманітні пошукові історичні експедиції, розгорнув екскурсійну та краєзнавчу роботу. Із залишків колишнього музею чоловічої гімназії, матеріалів своїх нових досліджень на Лубенщині, предметів антикваріату та історичних реліквій, полишених власниками в покинутих та пограбованих маєтках Гнат Якович створив новий музей, який отримав назву «Лубенський Український історичний музей». У своїй структурі він мав такі відділи: археологічний, історичний, побутовий, галерею образотворчого мистецтва, бібліотеку з археографічним відділом і Центральним архівом Лубенщини. Також при музеї було засноване «Українське товариство охорони й дослідження пам'яток старовини й мистецтва на Лубнях», що активно займалося збиральницькою та науковою роботою на Лубенщині. До діяльності в музеї, практично на громадських засадах, він залучив відомих лубенських науковців – етнографа і музейника С. К. Кульжинського, архівіста і краєзнавця М. Г. Астряба, а також учнівську молодь. Сприяли створенню музею й визначні вчені Лубенщини – П. І. Гавсевич та А. Є. Зайкевич.

Рис. 4. Троїцька церква, під час перебування в ній музею.

Спочатку музей був розташований у приміщенні чоловічої гімназії, однак незабаром його було перенесено до менш зручного — у кілька кімнат колишнього будинку повітового земства.

Після від'їзду Г. Я. Стеллецького до Києва музей, який не мав ні коштів, ні співробітників, ні можливості повноцінно працювати, майже три роки зберігав С. К. Кульжинський. З середини 1920-х рр. Лубенський музей очолював Іван Якович Плескач, музейник та краєзнавець, один зі сподвижників О. Г. Сластьона, який продовжував розбудовувати музей, активно займаючись науковою і краєзнавчою діяльністю. Музей проводив власні наукові краєзнавчі експедиції, вів розкопки, здійснював суто рятівні акції зі збереження об'єктів культурної спадщини. Чергові хвилі пошуку ворогів нової більшовицької влади, початок репресій змусили цю непересічну людину виїхати до рідного Миргорода.

У 30-ті рр. XX ст. і до перших років Другої світової війни музей перемістили до будівлі закритої Троїцької церкви. Невелика частина його колекції була евакуйована восени 1941 р. до Тюмені, у приміщення церкви влучив снаряд.

Музей 501-42, Лубенський

Описи вивезених Лубенських Музейних експонатів

1	Бюст для залу	244 / 1
2	Тачка для престарілих	1648 / 1
3	Кіоск	2272 / 1
4	Помітка	1668 / 1
5	Тачка для престарілих	2118 / 1
6	Кіоск	2502 / 1
7	Тачка	2002 / 1
8	---	2521 / 1
9	Мітка на стіні	2518 / 1
10	Тачка	1725 / 1
11	---	1725 / 1
12	Кіоск	1639 / 1
13	Мітка	1701 / 1
14	Тачка	2515 / 1
15	---	1722 / 1
16	---	1693 / 1
17	Помітка	1678 / 1
18	Бюст великого	1615 / 4
19	Бюст	2191 / 1
20	Шкільна	1722 / 1
21	Кіоск	2022 / 1
22	Тачка	2511 / 1

Рис. 5. Список евакуйованих до Тюмені музейних експонатів. 1943 р.

У роки війни музей був спалений. Тільки в 1944 р. він почав відроджуватися завдяки ентузіазму небайдужих людей та активній роботі його директора Віри Григорівни Буніної. В перші повоєнні роки їй допомагав у цій роботі молодий науковець і художник Іван Іванович Горенко, який, пізніше, вже у 1976 р. очолив Лубенський краєзнавчий музей.

Значний вклад у розбудову і становлення музею вніс Василь Іванович Семенюта. Саме за його керівництва з 1955 по 1975 рр. музей отримав своє сучасне приміщення, також було відкрито галерею образотворчого мистецтва та започатковано проведення Всеукраїнських виставок «Лубенська художня весна».

На кінець 80-х рр. ХХ ст. в музеї, на той очолюваному М. П. Тасенком, була побудована нова експозиція, котра репрезентувала минуле й сучасність Лубенщини і діяла впродовж більше 20 років, істотно поповнені фонди закладу. Тривалий час тут плідно працювали музейник і хранитель З. Т. Шевченко, знаний мистецтвознавець Т. С. Мошнікова, поетеса та літератор Н. М. Баклай.

На долю музею у ХХ ст. випало чимало непростих років: події громадянської війни, що супроводжувались постійною зміною влади, сталінські репресії 30-х років, котрі торкнулися колективу музею, Друга світова війна, тернистий шлях відбудови й відродження закладу та формування колекцій.

Оглядаючи пройдений шлях, зауважимо, що сучасний музей не тільки має оберігати та вивчати свою історію. Він потребує побудови нових експозицій. Адже більше ніж 14,5 тис. експонатів основного фонду і 8 тис. предметів науково-допоміжного, разом із напрацюваннями науковців закладу, складають достатній потенціал для їх представлення широкому загалу в 8-ми оновлених залах, відділі музею – галереї образотворчого мистецтва. Співпраця з музеями області, насамперед з Полтавським краєзнавчим музеєм імені Василя Кричевського, му-

зеями Кременчука, Горішніх Плавнів, музейними закладами інших областей України, створює чималі перспективи для успішної експозиційної й виставкової діяльності.

Таким чином, пройшовши шляхами своєї історії, музей сьогодні відзначає своє 100-річчя. Головним чинником в його роботі упродовж усіх цих років було головне – він працював і працює для людей – лубенців та гостей міста, висвітлюючи і пропагандуючи більше ніж тисячолітню історію міста на Сулі, здобутки і досягнення його жителів, минуле та сучасність Лубенщини.

Симптоматичною ознакою нашого часу в умовах незалежної Української держави стали давно очікувані ремонтні заходи у будівлі музею, а також розпочата побудова нової експозиції, перші зали якої прийняли відвідувачів вже під час відзначення вікового ювілею нашого закладу.

Ще одним подарунком Лубенському краєзнавчому музею в цьому році стало рішення 36-ї сесії Лубенської міської ради від 16 серпня 2018 р., яким йому присвоєне ім'я засновника, одного із фундаторів музейної справи і пам'яткоохоронництва в Україні, професора Гната Яковича Стеллєцького. Про це лубенцям і всім відвідувачам музею буде нагадувати меморіальна дошка на фасаді, що увічне ім'я музейника, археолога та спелестолога, людини, яка віддано пропагувала минуле й історико-культурну спадщину Лубен та всієї Лубенщини.

А повертаючись до 100-літньої історії Лубенського краєзнавчого музею, варто наголосити, що вона вже давно чекає на підготовку окремого монографічного, можливо, й дисертаційного дослідження, присвяченого минулому закладу, його діяльності, людям, які виплекали цей осередок культури, наукового просвітництва і збереження речових, іконографічних, архівних, мистецьких та інших реліквій нашого краю. Сподіваємося, що це має бути зроблене вже після завершення

Рис. 6. І. І. Горенко (1924–1982).

побудови експозиції, опрацювання фондкових колекцій, наукового архіву, розгортання зібрання книгозбірні музею.

В. М. Верещака

Сторінки історії Лубенського краєзнавчого музею

Огляд історії, ролі фундаторів, учених та співробітників Лубенського краєзнавчого музею, минулого і сучасного в житті закладу, присвоєння імені професора Г. Я. Стеллецького (1878–1949) музею в рік його 100-річного ювілею.

Ключові слова: Лубенський краєзнавчий музей, 100-річний ювілей, Г. Я. Стеллецький, І. Я. Плескач, В. Г. Буніна, І. І. Горенко, В. С. Семенюта.

V. M. Vereshchaka

Pages of the Lubny Local Lore Museum History

Review of history, founders' role, scientists and workers of the Lubny Local Lore Museum, past and modern life of establishment, receiving the name of professor H. Ya. Stelletsnyi in the year of his 100th anniversary.

Keywords: the Lubny Local Lore Museum, 100th anniversary, H. Ya. Stelletsnyi, I. Ya. Pleskach, V. H. Bunina, I. I. Horenko, V. S. Semeniuta.

ГНАТ ЯКОВИЧ СТЕЛЛЕЦЬКИЙ – ФУНДАТОР ЛУБЕНЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ, АРХЕОЛОГ І СПЕЛЕСТОЛОГ

Про засновника Лубенського краєзнавчого музею та його науково-пошукову і збиральницьку діяльність на Лубенщині.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького, Лубенський Український Народний Музей, збиральництво, наукова та громадська діяльності, археологія, спелестологія, Супруненко Г. В., Астряб М. Г.

Утретє науковці та музейники з різних міст нашої країни і закордону збиралися в невеликому посульському місті, щоб уклонитися пам'яті та вшанувати доробок людей, котрі заклали підвалини розвитку культури і музейництва не тільки в Лубнах, а й у цілому в Україні. Тут позаминулого та минулого років проходила робота наукових конференцій, присвячених лубенському педагогу, археологу і краєзнавцю Ф. І. Камінському (1845–1891), який заснував один із перших навчальних музеїв при Лубенській чоловічій гімназії [15, с. 136; 27, с. 220; 29], а також музейнику й етнографу, «батьку» вивчення писанкарства С. К. Кульжинському (1867–1943) [30; 32]. 2018 року настала черга відзначенню 100-річного ювілею Лубенського краєзнавчого музею, заснованого ще одним подвижником археологічної науки і спелестології, ратаєм справи збереження об'єктів вітчизняної культурної спадщини Г. Я. Стеллецьким (1878–1949). Учасники конференції взяли участь у відкритті меморіальної дошки вченому на фасаді провідного музею Лубенщини, якому виповнилося перше століття. Ця дошка встановлена за рішенням 36-ї сесії Лубенської міської ради від 16 серпня 2018 р. За цим же рішенням Лубенському музеєві присвоєне ім'я його засновника, одного із фундаторів музейної справи та пам'яткоохоронництва в Україні, професора Гната Яковича Стеллецького.

У цьому контексті доречно, принаймні, хоча б у кількох словах окреслити діяльність фундатора музейного закладу і старшого колеги в науці про старожитності. І хоча діяльності Г. Я. Стеллецького присвячено близько півсотні публікацій та кілька книг, все ж спробуємо надати характеристику цій непересічній особистості та його діяльності на Лубенщині.

Лубенський період у житті Г. Я. Стеллецького знайшов висвітлення у кількох публікаціях відомого краєзнавця Б. С. Ванцака [4; 5, с. 189],

дослідниці чернігівських старожитностей О. Є. Черненко [35], окремих роботах відомого історика пам'яткоохоронництва О. О. Нестулі [19; 20], знаного переяслав-хмельницького археолога та музейника О. В. Колибенка [10, с. 123–128; 11, с. 23–43]. Більше ніж два десятиліття тому Б. С. Ванцак та О. Б. Супруненко присвятили спелестологу і пам'яткоохоронцеві невеликий розділ роботи про лубенських подвижників музейної справи [6, с. 72–82]. Існують також окремі згадки про музейну збиральницьку й археологічну дослідницьку діяльність Г. Я. Стеллецького в Лубнах у роботах Т. М. Дяченко [7, с. 27], І. М. Кулатової [14, с. 52] та дослідженнях О. Б. Супруненка [28, с. 55, 203, 240, 256; 30, с. 14].

Роль Г. Я. Стеллецького в археології і пам'яткоохоронництві України оцінюється по-різному. Людина часу великого перелому й революційних потрясінь Г. Я. Стеллецький був дітищем цієї епохи. Це — доволі старанний учений, фанатичний збирач колекцій, і, разом із тим, авантюристичний шукач вартісних старожитностей і давніх скарбів, спелестолог, який все життя був причетний до справи вивчення давніх та пізньосередньовічних підземель. А ще — дослідник, який був допущений до вивчення підземних порожнин у Кремлі, підземних ходів і тайників, виявлених при будівництві різної глибини московських «Метробудів», окремих зовсім засекречених пошукових акцій спецслужб 1930-х і початку 1940-х рр.

Час заснування Лубенського Українського музею і перші кроки його діяльності припадають на другу чверть життєвого шляху Г. Я. Стеллецького, тобто, на період остаточного формування як вченого і фахівця з вивчення старожитностей. А його неодноразові та різні за тривалістю приїзди до Лубен на початку ХХ ст. були зумовлені не тільки науковими інтересами, а й суто родинними обставинами, що переплелися у вирі подій Української революції. Після перемоги у визвольних змаганнях більшовиків, Г. Я. Стеллецький через певний час змушений був покинути Лубни, повернувшись до викладацької і дослідницької діяльності в Москві, якій він віддав весь останок життя.

Отже, спробуємо охарактеризувати лубенський період життєвого шляху та діяльності Г. Я. Стеллецького. Спочатку нагадаємо деякі факти з його біографії.

Г. Я. Стеллецький походив із родини колишнього сільського псаломщика, пізніше вчителя-народника Якова Стефановича Стеллецького. Народився 3 лютого 1878 р. у с. Григор'івці Олександрівського повіту Катеринославської губернії [25, арк. 1]. Прапрадід його був мандрівним дяком, «захопленим жадобою взнати минуле людей», походив від запозького козака Осипа Стеллецького, який оселився в Іванівці на Слобожанщині. В цьому роду був і викладач Харківського колегіуму,

наближений до Г. С. Сковороди та похований там же, де й мандрівний філософ — в Паніванівці (сучасній Сковородинівці) [6, с. 73].

Після закінчення церковно-приходської школи, Г. Я. Стеллецький «за виняткову старанність» був прийнятий до Київської духовної академії, що славилася своїми професорами-істориками. Він був вихованцем професора М. І. Петрова, одним із його помічників у Церковно-археологічному музеї Академії [16, с. 46; 33]. Гнат Якович виконував завдання М. І. Петрова та членів Церковно-археологічного товариства при Академії, брав участь в акціях із досліджень підземель Києво-Печерського лаври й інших підземних споруд Києва. По закінченні Академії його, як одного з найбільш здібних вихованців, послали до Палестини, для інспектування створених російським «Палестинським товариством» духовних навчальних закладів. З 1905 по 1907 рр. він провів на Близькому Сході, за його словами в «археологічному «пупі» Землі» [6, с. 73], у вільний час знайомлячись із численними християнськими старожитностями Палестини та Йорданії, руїнами давніх міст і середньовічних фортець, спускався до підземних ходів, печер та гротів, співпрацював із французькими й місцевими дослідниками та простими пошуковцями-аматорами, сформувавши свої дослідницькі інтереси як учений-спелестолог.

Як здається, знайомство з Лубнами у Г. Я. Стеллецького відбулося ще на початку ХХ ст. Наталія Шмиткіна, слухачка Археологічного інституту в Москві і співробітниця вченого у Лубнах 1912 р., залишила в своїй публікації повідомлення, що на Тернівській толоці вона докопувала поодинокі розташований курган № 5, розкопки якого спробував здійснити ще 1903 р. Г. Я. Стеллецький [36, с. 318, 320]. Виходить, що дослідження цього кургану були розпочаті майбутнім археологом за два роки до закінчення Духовної академії. Чи це правда? Спробуємо дещо згадати. Добре відомо, що в цей час професор М. І. Петров щороку вивозив своїх студентів з Академії на екскурсії, щось на кшталт практики, — до церков, монастирів і музеїв. І він дійсно їздив у Лубни 1901 р. та пізніше, кілька разів готував публікації про Лубенський музей К. М. Скаржинської для «Археологической летописи Южной России», яку видавав М. Ф. Біляшівський [17; 18]. Професор подорожував із кращими студентами з музейного гуртка, з-поміж яких був і Г. Я. Стеллецький. Цілком можливо, що «практиканти» здійснювали й спроби власних пошукових робіт, які не були на той час протизаконними на приватних землях і під наглядом викладача. Отже, виглядає доволі правдоподібним, що Г. Я. Стеллецький вже на той час облюбував мальовничі посульські терени як місце своїх майбутніх досліджень.

Уважають, що лубенська складова долі Г. Я. Стеллецького розпочалася 1905 р. на пароплаві, що відбув із Одеси. Разом із ним до Палестини

плила донька нотаріуса Лубенського окружного суду, випусниця Лубенської жіночої гімназії та історико-філологічного відділення Одеських жіночих педагогічних курсів Ганна Василівна Супруненко (1883–1962). Вона згодилася працювати вчителькою російської школи у м. Латталії. Від часу подорожі по Середземномор'ю розпочалися їх дружні і багатогато тепліші стосунки, що пов'язували пару впродовж більше 17 років. В той час Г. В. Супруненко вже була поетесою, авторкою українських віршів, котрі публікувалися 1905–1907 рр. у львівському «Літературно-науковому віснику» та лубенській газеті «Хлібороб» [4, с. 107]. До речі, кілька рядків із одного з них характеризують національно спрямовані й яскраво свідомі погляди молодої вчительки, що повинна була виїхати з України як авторка «Хлібороба»:

Народе мій! Коли за тебе встануть
Твої змордовані, пригнічені сини?
Коли для нас хвилини ті настануть,
Що скинемо ми з тебе кайдани?
Я вірю – прийде час і вільна Україна
Життям широким, славним живе... [6, с. 107].

На початок 1908 р. молода пара, повернувшись до України, приїхала в Лубни. Тут Г. Я. Стеллецький, ознайомившись з місцевими старожитностями та Замковою горою, слухав розповіді старожилів і К. П. Бочкарьова про замок кн. Яреми Вишневецького, вперше оглянув провали місцевих підземель й використав весь свій талант перспективного вченого, запропонувавши міській думі створити музей місцевої старовини. Він навіть отримав схвальне рішення про заснування такого закладу, приміщення, хоча остаточне створення музею відклали на наступний фінансовий рік, а в 1909 р. — відмінили через брак коштів. Улітку 1908 р. Г. Я. Стеллецький на кошти Д. Я. Самоквасова здійснював розкопки 10 курганів у складі слов'яно-руського некрополя біля с. Снітин на Лубенщині [6, с. 80; 35, с. 42], а після них оглядав Верхній Вал і Замкову гору. Лубенські краєзнавці розповідали про нібито спроби вченого у 1908 і влітку 1909 рр. провести розкопки невеликих насипів курганів на Замковій горі (на приватних землях). Важко стверджувати це напевне, адже документальних підтверджень таких дослідницьких починань не збереглося. Суто археологічні факти аматорських пошуків (можливо, й початку ХХ ст.) виявлені розкопками одного із курганів на Замковій Горі 2016 р. [31, с. 138–140].

Через відсутність можливості працювати у Лубнах, Г. Я. Стеллецький змушений був поїхати до Москви, де в 1908–1916 рр. (з перервами) служив при Архиві Міністерства юстиції. Того ж року до Москви перебралася й Г. В. Супруненко з метою завершення навчання на вищих

Рис. 1. Ганна
Супруненко та
Гнат Стеллецький.
Поч. 1910-х рр.

жіночих курсах. Невдовзі, 1909 р. вони побралися, 1910 р. в них народилася дівчинка-первісток — Любов [26, арк. 2].

1908 р. Г. Я. Стеллецький вступив до Археологічного інституту, який успішно закінчив у 1910 р. зі званням вченого археолога. Тоді ж він став дійсним членом Московського імператорського археологічного товариства, почав співпрацювати при його правлінні, викладав в Археологічному інституті, виконував замовлення Історичного музею, опублікував близько 60 наукових праць [8]. Своїми наставниками в археології вважав Д. Я. Самоквасова та В. О. Городцова, з останнім тривалий час підтримував дружні стосунки. Одним із позитивних наукових завдань вважав пошуки легендарної бібліотеки Івана Грозного, яку здавна прагнули виявити дослідники. Вже у 1910–1914 рр. він розпочав розшуки в різних місцях Москви, в т. ч. підземеллях Кремля, до яких до нього ніхто не мав доступу [2].

Свої перші офіційні дослідження підземель у Лубнах Г. Я. Стеллецький проводив у 1911 р. (в ході підготовки до Новгородського археологічного з'їзду) [11, с. 27, 36, 38] та, очевидно, влітку 1912 р. Вони виконувалися за дорученням Московського археологічного товариства [3, с. 1; 21, с. 306] разом із розкопками курганів на Тернівській толоці, Мгарському лісі і біля Мгарського кладовища, які допомагала йому здійснювати Н. Шмиткіна [36, с. 318]. Проведення досліджень у Лубнах було зумовлене й іншою причиною. Закінчивши курси в Москві, до батьківської оселі повернулася Ганна Василівна, яка на той час чекала дитину. Тоді в Лубнах народилася їхня друга донька — Злата.

Відомо також, що Г. Я. Стеллецький у 1911–1912 рр., досліджуючи лубенські підземелля, натрапив на найдавнішу з відомих на території

Полтавщини підземну споруду оборонного призначення – потерну другої чверті XVII ст., де виявив унікальні рештки, пов'язані з відступом оборонців замку Яреми Вишневецького, вивчав найдавніший у Лубнах цегляний цивільний будинок [23, с. 74–78], почав формувати майбутнє зібрання сучасного Лубенського музею (залишивши більшу частину знахідок у родичів в Лубнах). За спогадами археолога зі щоденника, 1912 р. датуються й відомості про розкопки ділянки укріплень на Верхньому Валі над одним із провалів підземель, що мало не коштували досліднику життя. Великий обвал стався через кілька хвилин після відвідин розкопу дружиною й тещею [6, с. 80].

Таким чином, Г. Я. Стелецький упродовж 1913 і 1914 рр. шоліта, а той частіше, відвідував Лубни, де залишилася проживати його дружина з дітьми. З початком Першої світової війни такі приїзди стали поодинокими. У 1915–1916 рр. Г. Я. Стелецький викладав як професор в Московському Археологічному інституті. В 1917 р. був відправлений на фронт у Закавказзя та залучений до керівництва в роботі військово-археологічної експедиції Військового Управління завойованими країнами на території окремих районів Туреччини — біля Трапезунда й озера Ван [26].

Схвально сприйняв події лютневої революції і разом із більшістю українських інтелігентів в Москві прагнув повернутися в Україну. У цей час годі було сподіватися на ймовірність проведення досліджень в охопленій революційними подіями столиці, тим більше в заповненому більшовиками Кремлі.

І весною 1918 р. Г. Я. Стелецький приїхав до Лубен. Невдовзі його обирають професором Українського Народного Університету в Києві. Його життя починає складатися з поїздок від Києва до Лубен, і в зворотньому напрямку. На той час його дружина працювала у шкільній управі, а дещо пізніше завідувала дитячим будинком в с. Снігин Лубенського повіту (зовсім недалеко від дослідного поля родини Зайкевичів), викладала на курсах ліквідації неписьменності для червоноармійців, вчителювала у сільських школах [6, с. 75]. У 1918 р. в них народився такий очікуваний син — Донат.

Г. Я. Стелецький у вільний від київських лекцій час, й особливо після зайняття Лубен червоноармійцями та згорання діяльності вишу в Києві, розгорнув неабияку дослідницьку, наукову й громадську діяльність. Прочитуємо спогади доньки професора про той час: «... чули, як щось бахає, бачили, як щось палає у Ромодані, у Солониці, у Засуллі і вже зовсім близько — у Броведівщині. І десь у тому коловороті між пожежами і стріляниною, на селянській підводі, в обіймах із книгами і фарфоровими вазами голодний і щасливий батько» [6, с. 75]. Г. Я. Стелецький був уповноважений місцевими діячами радянської влади

збирати по зруйнованих та пограбованих поміщицьких маєтках те цінне для історії і культури, що стало невдовзі основою Лубенського музею. Щоправда, дещо залишилося й від музейного зібрання у чоловічій гімназії, де й розмістився Лубенський Український музей. Збереженням цих набутків колишньої гімназичної колекції кабінетів археології, історії та класичної бібліотеки, якими свого часу опікувалися М. Т. Симонов (Номис) і Ф. І. Камінський [29, с. 6], лубенці завдячують завідувачці Лубенської жіночої гімназії Є. А. Костецькій [6, с. 76]. Свою цінну колекцію, в тому числі мистецьких творів, передав майбутньому музею антиквар і колекціонер А. Г. Кир'яков, онук колишнього гінцівського мецената-колекціонера і землевласника Г. С. Кир'якова [6, с. 76].

Збиральницька робота в Лубнах проходила із певними перервами, часом доволі значними. В 1919 р. Г. Я. Стеллецького включили до складу членів Комісії зі складання археологічної карти України — першої археологічної установи Української Академії наук. Він був причетний до укладання перших переліків культурних цінностей, які Москва мала передати в Україну як частину вивезеного царатом національного культурного надбання. Певний час завідував археологічними розкопками у Києві та найближчих околицях (це був засіб хоч як не як, а годувати родину). Брак фінансування в Комісії призводив до рекомендацій для її співробітників «укорінятися на місцях» — по регіонах. Отже, вченому не залишалось нічого іншого, як повертатися до Лубен.

Восени 1920 р. Г. Я. Стеллецький був обраний завідувачем Лубенським Українським Народним Музеєм, до якого, як він писав пізніше, «постягав речі з усіх садиб Лубенщини» [26]. Збиральницька діяльність охопила чималу кількість садиб — від Остапівки до Орехівщини, в тому числі Тарандинці — колишне родинне «гніздо» Величків та його передостаннього власника Ф. К. Величка — генерала від інфантерії й поборника впровадження електроенергії в побут, виробництво та науку. Саме з цього маєтку Г. Я. Стеллецький ще 1918 р. привіз дві половецькі стели, котрі свого часу прикрашали парк у Тарандинцях,

Рис. 2. Г. Я. Стеллецький на Кавказькому фронті. 1917 р.

про що писали автори [13, с. 47] та лубенські краєзнавці В. М. Козюра й І. В. Козюри [9, с. 3]. Ці дві кам'яні баби, як добре відомі експонати Лубенського краєзнавчого музею, що стали «візитівкою музею», завдячують збереженням саме Г. Я. Стеллецькому. Б. С. Ванцак вважав, що Г. Я. Стеллецький привіз ці половецькі стели десь із Харківської губ. [4, с. 107], проте він не помилявся лише щодо походження скульптур. Дійсно, вони потрапили до парку в межиріччі Сули й Удаю зі степових районів Слобожанщини, де у Величків були родичі, друзі та невеликі земельні володіння. До речі, наразі куточок із половецькими кам'яними бабами, є найбільш вдалим об'єктом музеєфікації стародавньої кам'яної пластики на Полтавщині і гідно репрезентує музейну збірку просто неба, маючи захист від атмосферних впливів. Проте, повернімося до діяльності вченого.

Г. Я. Стеллецький на добровільних засадах залучав до допомоги у формуванні музею не тільки простих лубенців, знайомих містян, а й військовослужбовців розквартированих у Лубнах частин, учнів шкіл та гімназій. Сприяли йому в цій справі і небайдужі фахівці різних напрямків знань, доля яких пов'язана із Лубенщиною. Серед них був архівіст, історик і краєзнавець М. Г. Астряб, засновник Лубенської дослідної станції лікарських рослин, відомий аграрій та громадський діяч П. І. Гавсевич, видатний учений, організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні й етнограф А. Є. Зайкевич.

З осені 1920 р. Г. Я. Стеллецький став головою Лубенського товариства охорони старовини та головою історико-філологічної секції й археологічної підсекції Лубенського Наукового товариства при Всеукраїнській Академії наук. Його заснували професори столичних вишів М. М. Павлов-Сельванський з Петрограда, Є. Ю. Перфецький зі Львова та безпосередньо Г. Я. Стеллецький, які в той час читали лекції на педагогічний курс у Лубнах. Збереглися деякі оголошення про засідання секцій Товариства при Лубенському музеї, зокрема, про доповіді Г. Я. Стеллецького та О. Л. Лозовського про Зміїний оstarів в гирлі Удаю і його старожитності, М. Г. Астряба — про Райзерів — предків Скаржинських. Відомі також жовтневі лекції 1920 р. Г. Я. Стеллецького у Лубнах про східні мандрівки Зайорданням, Назаретом, Ярмуком, Скіфоподем та ін. місцями Близького Сходу [6, с. 76, 79, 105].

Того ж року Г. Я. Стеллецький організував здебільшого пішохідну екскурсію для слухачів педагогічних курсів у Лубнах на могилу Т. Г. Шевченка в Каневі, з поверненням через Київ [6, с. 79]. Було чимало подібних екскурсій й на Лубенщині, і під час їх проведення збиралися експонати для музею.

Восени 1921 р., за дорученням Київського Археологічного інституту Української Академії наук, як досвідченому польовику-«маршрутчику»,

Г. Я. Стеллецькому доручили проведення однієї з перших археологічних експедицій на Правобережжі Дніпра. Ця дослідницька акція, проведена з помітною долею авантюризму, все ж мала певне фінансування від Кременчуцького губвідділу народної освіти та харчове утримання, отже, й наслідки. Вона включала розвідкові археологічні обстеження, палеонтологічні пошуки (в надії знайти палеолітичні місцезнаходження), огляди печер та островів, невеликі розкопки курганів, окремих могил і неолітичної стоянки, а також доволі авантюрні пошуки поховання Богдана Хмельницького [12; 22], читання лекцій, методичну допомогу новостворюваним музеям. Робота експедиції тривала три місяці, маршрут її проліг шляхом Крилов – Чигирин – Кам'янське – Суботів – Холодний Яр [24, арк. 1–2]. Матеріали цієї експедиції вже були темою публікацій фахівців [11], а чернетка наукового звіту дослідника [24] оприлюднена друком в цьому випуску збірника. Як здається, лише окремі знахідки з цієї поїздки потрапили до Лубенського музею, основна ж частина колекцій відклалася у збірці Кременчуцького музею, що втрачена в роки Другої світової війни.

У 1921–1923 рр. Г. Я. Стеллецький, окрім екскурсій учнівській молоді в Лубнах і в околицях для педагогів, провів кілька дослідницьких акцій. Найчастіше вони були зовсім нетривалі (кілька днів). Учений орієнтувався на, так би мовити, волонтерський склад забезпечення таких заходів, тобто, суто робочої сили, знайти яку тоді було легко, проте прогудувати в нелегкий і голодий час — доволі важко. Тому-то й любив Г. Я. Стеллецький розповідати про давні скарби, їх пошуки. Звісно, скарбів він не знаходив, зате завжди про них мріяв (мов у дитинстві), запалюючи інших. І цим, напевне, шкодив археологічним пам'яткам, як і суто науковому процесу досліджень. Більшість його пошукових робіт стосувалася вивчення підземель доби пізнього українського середньовіччя, скажемо прямо, замчища Яреми Вишневецького на Замковій горі.

З-поміж невеликих обстежень-розвідок він оглядав з екскурсантами поселення і городища, курганні могильники в околицях Хитців, Тишків, Новаків та Калайдинців, знімав плани, креслив схеми і здійснював зарисовки зовнішнього вигляду об'єктів археології [6, с. 79]. Розкопки на таких пам'ятках Г. Я. Стеллецький не проводив: не любив опрацьовувати масові археологічні матеріали. Екскурсії обмежувалися лише зборами матеріалів з поверхні, що й надходили до музею. Більше уподобання мав щодо вивчення курганів, хоча останні в околицях Лубен вже не копав, маючи не надто результативний досвід в ході робіт 1912 р. Відомо, прада, що неодноразово відвідував Гаркушину Могилу в Мгарському лісі над долиною Вільшанки, де з екскурсантами оглядав котлован грабінницьких розкопок лубенки Марії Гаврик. Збереглися

навіть кілька фотознімків із цих екскурсій [34]. Окремі лубенські краєзнавці, зокрема й І. І. Горенко, вважали, що вчений докопав рештки центральної могили цього насипу скіфського часу, хоча підтвердженню цього фактові не існує.

Паралельно із цими заходами Г. Я. Стеллецький готував до друку, за дорученням Окружного Лубенського виконкому «Науковий путівник Лубенщини» і «Збірник творів членів історико-філологічної секції Лубенського Наукового товариства» [26, арк. 2 зв.], які з різних причин так і не побачили світ.

Відомо про кілька в цілому спонтанних пошукових акцій Г. Я. Стеллецького 1922–1923 рр. в районі замку Вишневецьких, до яких залучалася учнівська молодь не тільки з Лубен. Так, проводилося вибирання провалу підземелля на північ від замчища, де в заповненні була виявлена «голова мармурової статуї» [6, с. 77]. Під час однієї з таких розкопок на замку та, як здається, робіт біля провалу його колодязя, був використаний новий «радянський» потенціал робочої сили — учасники комуністичного суботника [6, с. 79]. Хоча всі ці роботи, швидше, були викликані відчаєм ученого щодо неможливості втілювати в той непевний час мрії своєї юності та працювати в напрямку спелестологічних досліджень. З іншого боку, можливості Лубен зовсім не забезпечували реального розвитку і розбудови музею, а брак приміщень та коштів — побудови повноцінної експозиції. Між іншим, робота в музеї не давала можливості навіть неповноцінно годувати сім'ю.

Тому у серпні 1921 р. Г. Я. Стеллецький брав участь у конкурсі й був обраний професором Київського Археологічного інституту, що також доставляло більше клопотів, аніж коштів. З лютого 1923 р. він виклопотав певні дотації (в пайковому забезпеченні) як штатний член Лубенського наукового товариства при Всеукраїнській Академії наук. А в січні 1922 р. був зареєстрований в Комітеті Сприяння вченим у Харкові на сімейний академпайок. Отримував ордера на індивідуальний пайок, як він писав в автобіографії, «раз в 1922 р. і раз в 1923 р.» [26]. За всім цим стояли поїздки до Харкова, біганина по інстанціях, подання численних документів та довідок.

Розбудова Лубенського музею у той час також зупинилася. Захаршені знахідками й експонатами три кімнати в гімназичному приміщенні знадобилися для розквартирування червоноармійців. Тож музей перемістили у підвальне приміщення колишнього земства. На звернення Гната Яковича до голови ВУЦВК Г. І. Петровського про вилучені в музеї приміщення, професор отримав у відповідь повчальні слова щодо великого значення музейного закладу і необхідність його збереження, разом із закликком зважити на червоноармійців, «які борються за комунізм і багато перестраждали» [6, с. 80].

Таким чином, залишалося лише підробляти лекціями на педагогічних курсах, вести бесіди з червоноармійцями або їздити до Києва на викладання також по жebraцькому оплачуваних годин у вишах. На популярних лекціях, які блискуче читав Г. Я. Стеллецький у Лубнах, його релігійнознавча тематика вже не вписувалася в прокрустове ложе нових віянь тотальної боротьби з релігією. Адже антирелігійна істерія набирала обертів. Єдина згадка про Христа, як про реально існуючу історичну постать у середовищі перших християн, остаточно підірвала авторитет лектора в місті. Його просто почали не запрошувати на лекційні заходи до будь-яких аудиторій та відгородили від народної освіти [6, с. 81]. Посилився й тиск на дружину, якій не була байдужа доля трьох дітей. У сім'ї Г. Я. Стеллецького вважали «людиною ерудованою, талановитою, цікавою, але для домашнього побуту зовсім не пристосованою». Тому Ганна Василівна і Гнат Якович вирішили «розійтися по-інтелігентному, неофіційно» [6, с. 80].

Г. Я. Стеллецький змушений був залишити роботу в музеї та на початку осені 1923 р. виїхати до Москви [2], де добрі зв'язки із колегами, заступництво В. О. Городцова дозволили продовжити археологічні, а неведовзі і спелестологічні студії.

Проте, до Лубен він вряди-годи повертався. Відомо, що проводив рекогносцировку і дослідження з використанням військовослужбовців-НКВДистів на замчищі Я. Вишневецького у 1934 і 1937 рр., про результати яких й досі немає ніяких відомостей. Мав і контакти з родиною. А в травні 1937 р. надіслав лист голові райвиконкому, яким подарував будиночок по вул. І. Франка, що йому належав, з призначенням — для музейних потреб [6, с. 80, 81]. Здається, будиночок музею так і не передали...

Рис. 3. Могила Г. Я. Стеллецького на Ваганьківському цвинтарі у Москві.

Після Г. Я. Стеллецького три роки поспіль розкидані бездумним переміщенням колекції музею приводив у зразковий вигляд уже літній С. К. Кульжинський, який отримав за свою роботу хіба що «шкіру на пошиття пари сапог», а також інколи — невеликий пайок на численну родину [30, с. 13–14]. Хоча музей зберігся і продовжував працювати. Та то вже був новий, колишній радянський період в його історії, пов'язаний із новими іменами та персоналіями. В 60–70-ті рр. ХХ ст. про Г. Я. Стеллецького в Лубнах вже не згадували. Його ім'я скресло в пам'яті лубенців хіба що під час відзначення 1000-літнього ювілею міста, та й то окремою згадкою у невеличкому збірничку тез виступів і повідомлень [1, с. 55].

Та головне у своїй діяльності в Лубнах Г. Я. Стеллецький здійснив. Він заснував Лубенський Український Народний Музей, сформував його перші колекції, заклав підвалини наукової та освітньої роботи, зробив відомим на теренах України. Згодом цей Округовий музей вже не могли закрити.

І ось він — сучасний Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького вступає, сподіваємося, остаточно відновленим, у друге століття! Щастя тобі, Лубенський краєзнавчий! А лубенцям варто зі вдячністю пам'ятати про засновника музею, українця з Катеринославщини, колишніх Запорозьких степів, залюбленого в свою батьківщину, хоча й відірваного від неї в кінці життя вивченням підземель за мурами Кремля.

Джерела та література

1. **Аббасов А. М.** Историческое краеведение Лубенщины / А. М. Аббасов // 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция (26–28 мая 1988 года): тез. докл. и сообщ. / Полтав. обл. и Луб. гор. орг. УООПИК; ПГПИ им. В. Г. Короленко; [ред. кол.: Б. С. Ванцак, В. Е. Лобурец, А. Б. Супруненко и др]. — Лубны, 1988. — С. 54–55.
2. **Амосов А. А.** Слово о Великом искомеом / А. А. Амосов // Стеллецкий И. Я. Мертвые книги в московском тайнике. — М.: Москов. рабочий, 1993. — С. 243–268.
3. **Астряб М. Г.** Земли церковей Лубенского Духовного правления в 1787 году / М. Г. Астряб // Тр. ПУАК. — Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1913. — С. 1–89.
4. **Ванцак Б. С. И. Я. Стеллецкий: археолог, историк, романтик** / Б. С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй областной научно-практический семинар (18–19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. К 100-летию Полтавского краеведческого музея / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С. 106–108.
5. **Ванцак Б. С.** Лубенський краєзнавчий музей і його історія / Б. С. Ванцак // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ;

- ПОО УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 188–190.
6. **Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко; УК ПОДА; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.
 7. **Дяченко Т. М.** «Працівник духу» Лубенського краю / Т. М. Дяченко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. II. — С. 22–30.
 8. Императорское Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864–1914 гг.). — Т. II: 1. Биографический Словарь Членов Общества; 2. Список Трудов Членов Общества, помещенных в изданиях Общества / Под ред. Уваровой П. С., Бороздина И. Н. — М.: тип. Т-ва Скоропечати А. А. Левенсона, 1915. — 256, 2 с.
 9. **Козюра І.** Гнат Стеллецький — відомий і невідомий / І. Козюра, В. Козюра // Лубенщина. — м. Лубни Полтавської обл. — 1992. — 31 жовтня. — С. 3.
 10. **Колибенко О. В.** Українська спадщина Гната Стеллецького / О. В. Колибенко // Історія археології: дослідники та наукові центри. — К., 2012. — С. 123–130. — (Серія «Археологія і давня історія України». — Вип. 9).
 11. **Колибенко О.** «Шукання» Гната Стеллецького: тонка межа між «подвижником» та «шкідником» / Олена Колибенко, Олександр Колибенко // Переяславський літопис: зб. наук. ст. — Переяслав-Хмельницький, 2014. — Вип. 5. — С. 23–45.
 12. **Кукса Н. В.** «Наукові» досліди Г. Я. Стеллецького по «з'ясуванню історичної тайни Богдана» в Суботіві (20-ті рр. ХХ ст.) / Кукса Н. В. // АЛЛУ. — Полтава, 2002. — № 1 (11). — С. 156–159.
 13. **Кулатова І. М.** Археологічне краєзнавство Полтавщини ХІХ століття / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.): тез. доп. і повід. / Ін-т істор. АН України; УТОПІК; Кам.-Поділ. ДПІ та ін. — Київ; Кам'янець-Подільський, 1991. — С. 46–48.
 14. **Кулатова І. М.** Археологічні дослідження на території міста Лубни / І. М. Кулатова // Старожитності Посулля: зб. наук. пр. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. викон. Лубен. міськради; ЛКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.; ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — [Вип. I]. — С. 50–62.
 15. **Кулатова І. М.** Конференція, присвячена пам'яті Ф. І. Камінського / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 2016. — № 3. — С. 136–139.
 16. **Курінний П.** Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний, проф., д-р; ЦОДПА; УВУ у Мюнхені; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. — Вид. 2-е, репр. — Полтава: РВВ Облстатуправління, 1994. — Препринт, вип. 1. — VI, 140 с.

17. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской / [Петров Н. И.]. // Киевская Старина. — К., 1901. — Т. 74. — Сентябрь. — № 9. — Археол. летопись. — С. 144–149.
18. Лубенский музей Е. Н. Скаржинской / [Петров Н. И.]. // Киевская Старина. — К., 1901. — Т. 75. — Декабрь. — № 12. — Археол. летопись. — С. 205–209.
19. **Нестуля О.** Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917–1920 рр.) / Олексій Нестуля; ПНТК, ПОО УТОПІК. — Полтава, 1993. — 91 с.
20. **Нестуля О.** Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії) / Олексій Нестуля; Ін-т істор. України НАНУ; ПДП ім. В. Г. Короленка. — Київ; Полтава, 1994. — 240 с.
21. Протоколы заседаний Императорского Московского археологического общества за 1912–1913 г. // Древности: Тр. МАО. — М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. — Т. XXIV. — Протоколы. — С. 301–385.
22. **Сидоренко О. В.** Невідомий план поховання Богдана Хмельницького / Сидоренко О. В. // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 179.
23. **Стеллецкий И. Я.** Подземная Украина / И. Я. Стеллецкий // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 70–81.
24. **Стеллецкий Г. Я.** Українська Наукова експедиція. — 1921 р. [чернетка, рукопис] // ЛКМ імені Г. Я. Стеллецького. — Без інв. номера. — Арк. 1–4 зв.
25. **Стеллецкий Г. Я.** Автобіографія [рукопис] // ЛКМ імені Г. Я. Стеллецького. — Інв. № 2792. — 6 арк.
26. **Стеллецкий Г. Я.** Анкета. — 4.VII.1923 р. [рукопис] // ЛКМ імені Г. Я. Стеллецького. — Інв. № 605, НАФ 25. — Арк. 1–2.
27. **Супруненко А. Б.** Археологические собрания Полтавщины XIX — начала XX вв. / А. Б. Супруненко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тез. доп. XX Республіканської конференції (Одеса, жовтень 1989 р.). — К.: Наукова думка, 1989. — С. 220–221.
28. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. — Київ; Полтава: Археологія, 2000. — 398, II с.
29. **Супруненко О. Б.** Федір Камінський — першовідкривач українського палеоліту, археолог, музейник і педагог / О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 4–22.
30. **Супруненко О. Б.** Сергій Климентійович Кульжинський: музейник, етнограф і педагог (до 150-річчя від дня народження) / О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. II. — С. 5–21: портр.
31. **Супруненко О. Б.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля.

- ля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. — Вип. II. — С. 132–161, кол. вкл. IV.
32. **Супруненко О. Б.** Пам'яті С. К. Кульжинського / О. Б. Супруненко // Археологія. — К., 2018. — № 1. — С. 133–140.
 33. Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии / Составитель Н. И. Петров. — 2-е изд., поправл. и доп. — К.: типогр. Имп. Ун-та св. Владимира и Корчак-Новицкого Г. Т., 1897. — 1, 292 с.
 34. Учасники екскурсії на чолі з Г. Я. Стеллецьким на Гаркушиній Могилі. 1918 р.: фото // ЛКМ імені Г. Я. Стеллецького. — Інв. № 2453.
 35. **Черненко Е. Е.** Раскопки в Полтавской губернии накануне XIV Археологического съезда (1907 г.) / Черненко Е. Е. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. [Первый] Областной научно-практический семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ПОО УООПИК; [ред. кол.: Кулатова И. Н., Онишко М. Д. (отв. ред.), Супруненко А. Б. и др.]. — Полтава, 1988. — С. 42.
 36. **Шмыткина Н.** Раскопки близ гор. Лубен, Полтавской губ., летом 1912 г. / Н. Шмыткина // Древности: Тр. МАО. — М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1914. — Т. XXIV. — Протоколы. — Приложение II к протоколу № 759. — С. 318–322.

О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова

Гнат Якович Стеллецький – фундатор Лубенського краєзнавчого музею, археолог і спелестолог

Охарактеризований лубенський період життя і діяльності засновника Лубенського краєзнавчого музею Гната Яковича Стеллецького (1878–1949), його науково-пошукова та збиральницька діяльність на Лубенщині, наведений огляд археологічних і спелестологічних студій.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубенський краєзнавчий музей імені Г. Я. Стеллецького, Лубенський Український Народний Музей, збиральництво, наукова та громадська діяльності, археологія, спелестологія, Супруненко Г. В., Астряб М. Г.

О. В. Suprunenko, I. M. Kulatova

Hnat Yakovych Stelletsnyi – Founder of the Lubny Local Lore Museum, Archaeologist and Speleologist

Lubny life period and activity of the Lubny Local Lore Museum founder Hnat Yakovych Stelletsnyi (1878 – 1949), his scientific research and gathering work in Lubny District are characterized, review of his archaeological and speleological studies is given.

Keywords: Stelletsnyi H. Ya., H. Ya. Stelletsnyi Lubny Local Lore Museum, the Lubny Ukrainian Folk Museum, gathering, scientific and social activity, archaeology, speleology, Suprunenko H. V., Astriab M. H.

СПЕЛЕСТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТВОРЕННЯ ЛУБЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ¹

Про дослідження підземель у місті Лубни Г. Я. Стеллецьким на початку ХХ ст.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубни, спелестологія, Лубенський музей.

Фундатор Лубенського краєзнавчого музею Гнат Якович Стеллецький до зайняття цієї посади був найбільш відомим у наукових колах, як спелестолог. Створивши грандіозний проект – постійно діючу спелео-археологічну експедицію, котра вивчала підземні споруди в різних містах Російської імперії, на теренах України він розпочав спелестологічну діяльність з робіт у підземеллях Лубен і Києва. Зокрема, в сучасній українській столиці побіжно ознайомився з окремими підземеллями Старого міста (1915, 1917 рр.), Варязькими печерами Києво-Печерської лаври (1916 р.) та Звіринецькими підземними спорудами (1919 р.). Очевидно, здійснюючи такі роботи, він переслідував не лише науковий інтерес, а й намагався відшукати скарби. Принаймні, такий лейтмотив прочитується майже у всіх його публікаціях. Так, оглянувши фрагмент підземної споруди в центрі Києва (район перетину сучасних вулиць Стрітенської та Стрілецької), котру авторитетний сучасний дослідник Тимур Бобровський вважає господарською, він інтерпретував її, як прохід до таємного сховища Ярослава Мудрого [2, с. 38], а в назві статті про дослідження Варязьких печер у Києві він згадує скарб [6]. У Лубнах учений вивчив споруди біля будинку «казначейства», на місці замку Вишневецьких, а також печери, де, за переказами, ховали скарби розбійники [5].

Наскільки відомо, скарбів Г. Я. Стеллецький у Лубнах не знайшов. Але, досліджуючи лубенські підземелля він, по-перше, натрапив на найдавнішу з відомих нині на території Полтавщини підземну споруду оборонного призначення – потерну, де виявив унікальні рештки, пов'язані з відступом оборонців із замку Яреми Вишневецького, по-друге, зробив перші щодо сучасних українських теренів фотографії господарських льохів у ранньомодерну добу (рис. 2) і зафіксував на фото найдавніший у Лубнах (очевидно, й на Дніпровському Лівобережжі) цегляний будинок цивільного призначення (рис. 1), збереже-

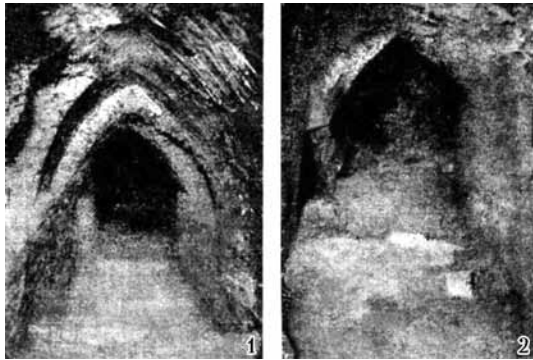
¹ Рис. 5 див. на кольоровій вклейці II.

Рис. 1. Будинок лубенського «казначейства». За Гнатом Стеллецьким [5, с. 76].

Рис. 2. Лубенське підземелля. 1 – північна галерея, очевидно, вигляд зі сходу, 2 – північна частина західної галереї. За Гнатом Стеллецьким [5, с. 77].

ний на 1910-ті роки. По-третє, заклав фундамент для заснування сучасного Лубенського музею.

Зважаючи на обмежений обсяг даної статті, не буду переповідати опубліковану інформацію про лубенські спелестологічні дослідження. Лишень зверну увагу на моменти, котрі, вважаю, необхідно уточнити та прокоментувати.

По-перше, нагадаю, що Гнат Якович зацікавився підземними спорудами ще в часи свого дитинства та юності, сформувався як спелестолог під час перебування у Палестині. Перебуваючи періодично в Лубнах з 1908 р., оскільки звідти була родом його дружина, він здійснив офіційні дослідження місцевих підземель 1911 р. (для Новгородського археологічного з'їзду) [4, с. 27, 36, 38] та, очевидно, влітку 1912 р., після того, як це йому було доручено Московським археологічним товариством [1, с. 1].

По-друге, внаслідок робіт в Опішні мені вдалося знайти майже повну аналогію фрагменту підземного тунелю, дослідженому в Лубнах [5, с. 74–78] біля будинку, котрий Г. Я. Стеллецький, за свідченнями

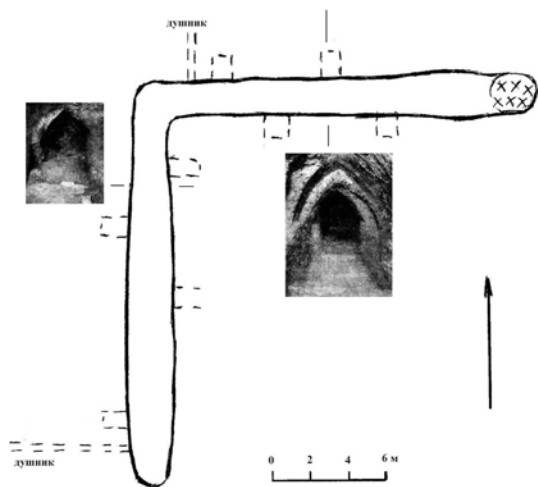

Рис. 3. Схематичний план лубенського підземелля (за описом Гната Стеллецького).

місцевих мешканців, називав «казначейством». Головна їх відмінність полягає в тому, що лубенський хід обкладено цеглою і він мав ніші, відсутні в опішнянському.

Досліджений опішнянський фрагмент знаходився на вул. Заливчого (садиба Мелашенка), розташовувався на глибині близько 5 м від сучасної поверхні, мав вигляд прямого відрізка довжиною близько 10 м, висотою 1,9 м і шириною 1,5–2,1 м. Ця споруда була частиною ходу, обстеженого 1977 р. групою підлітків та обміряного Миколою Омельченком. Раніше я писав, за їхніми спогадами, що це відбулося в 1973–1974 рр., але написи на стінах дещо підкоригували цю дату. Очевидно, стрільчасте склепіння лубенський хід, як і опішнянський (рис. 5: 1, 2), мав на вхідній ділянці і далі – розширювався. Можливо, розширена частина була добудована пізніше, в інші часи, а можливо, округлість склепіння була обумовлена необхідністю розширення частини тунелю (рис. 5: 3), при якому, не змінюючи висоту, стрільчасте склепіння зробити неможливо. До речі, саме в цій споруді віднайдено найдавніший із відомих мені написів, зафіксованих у підземеллях Опішні, – «Аков» (за визначенням Тимура Бобровського, його накреслення наближене до українського скоропису другої половини XVII–XVIII століть) (рис. 5: 4) та зображення хреста рідкісної для цього населеного пункту форми (рис. 5: 5). Відзначу також, що стрільчасте склепіння притаманне одній з найдавніших серед антропогенних підземних споруд Наддніпрянщини – Звіриньцьким печерам давньоруського часу в Києві. Для другої половини XVII–XVIII століття такі склепіння не характерні. Але підстав для датування характеризува-

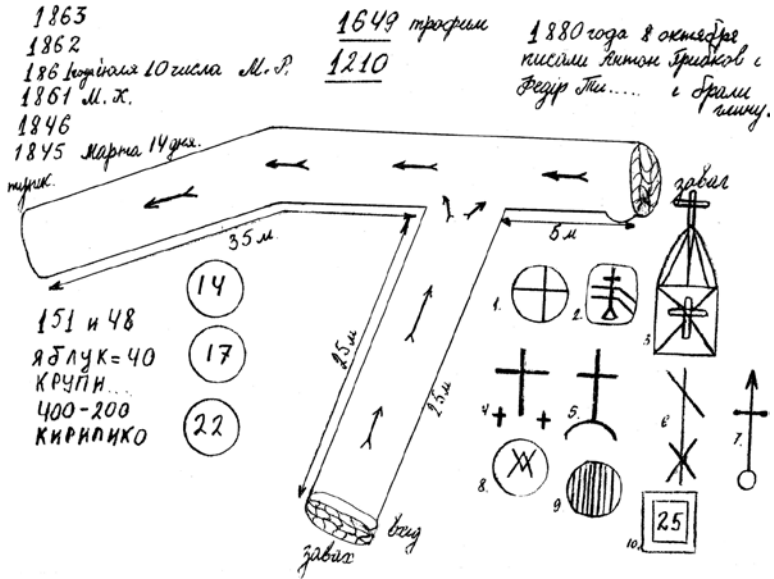

Рис. 4. Схематичний план опішнянського підземелля
(за Миколою Омельченком).

них підземель часом, давнішим за першу половину XVII століття – періодом активної розбудови інфраструктури Лубен й Опішні, – немає.

По-третє, з публікації 1913 р. Гната Стеллецького відомо, що перший музей у Лубнах засновано ним близько часу дослідження підземель – тобто не пізніше початку 1913 р. Він розташовувався у будинку «казначейства», наданому йому власницею – пані Перепеловою. Заклад називався «Музей української старовини» і туди вже надходили предмети місцевої «побутової та первісної археології» [5, с. 74–75]. Відзначаю, що це був «зоряний період» спелестології в Лубнах. Г. Я. Стеллецький, очевидно, за сприяння авторитетного тестя, отримав підтримку лубенської влади, в «лиці міського голови та деяких членів господарського комітету» [5, с. 79]. Але з часом, поразившись витрати, необхідні для утримання музею, як свідчить у листі до Віри Буніної Марія Ісаевич, міська влада відхилила клопотання Г. Я. Стеллецького на утримання музейного закладу [4, с. 38].

Таким чином, дослідження підземель притягнуло до лубенської старовини особливу увагу Гната Стеллецького і це стало однією з головних причин заснування ним музею в цьому місті. На жаль, за-

початкована спелестологічна ініціатива не була продовжена наступниками. Багаторічні дослідження мною подібних споруд в Опішні та знайомство з реаліями Диканьки, Харкова, Чернігова і Києва свідчать, що у цих населених пунктах, а також Гадячі було зроблено заходи з музеєфікації окремих підземель, адже підземний туризм в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. цікавий різним категоріям відвідувачів. Відповідно, він може стати й одним із дієвих засобів приваблення уваги туристів до Лубенського краєзнавчого музею та Лубен загалом. Вважаю, що нині необхідно активізувати моніторинг провалів ґрунту на території міста на предмет можливості музеєфікації відповідних їм підземель і спробувати локалізувати та відкрити хід, що знаходився біля «казначейства», як реально існуючий, укріплений цегельною кладкою і такий, що має меморіальне значення.

Література

1. **Астряб М. Г.** Земли церковей Лубенского Духовного правления в 1787 году / М. Г. Астряб // Тр. ПУАК. — Полтава: Электрическая Типография Г. И. Маркевича, 1913. — С. 1–89.
2. **Бобровський Т.** Підземні споруди Києва / Тимур Бобровський. — К.: АртЕк, 2007. — 176 с.
3. **Воронцова Е. А.** Киевский Зверинец и раскопки И. Я. Стеллецкого в 1919 г. / Е. А. Воронцова // Українська культурна спадщина XVII–XIX ст. — К., 1993. — С. 33–35.
4. **Колибенко О.** «Шукання» Гната Стеллецького: тонка межа між «подвижником» і шкідником / О. Колибенко, О. Колибенко // Переяславський літопис. — Переяслав-Хмельницький, 2014. — Вип. 5. — С. 23–45.
5. **Стеллецкий И. Я.** Подземная Украина / И. Я. Стеллецкий // Украинская жизнь. — 1913. — № 2. — С. 70–81.
6. **Стеллецкий И. Я.** Летописные Варяжские пещеры и клад / И. Я. Стеллецкий // Сборник статей в честь гр. П. С. Уваровой. — М., 1916. — С. 261–276.

А. Л. Щербань

Спелестологічні дослідження як передумова створення Лубенського краєзнавчого музею

Про дослідження підземель козацької та нової доби Г. Я. Стеллецьким у місті Лубни на початку ХХ ст. та передумови заснування ним Лубенського краєзнавчого музею.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубни, спелестологія, Лубенський музей.

A. L. Shcherban

Speleological Researches as Precondition of the Lubny Local Lore Museum Creation

Concerning exploration of dungeons dated to the Cossacks and Modern Time by H. Ya. Stelletsnyi in Lubny in the early 20th c. and preconditions of creating the Lubny Local Lore Museum by him.

Keywords: Stelletsnyi H. Ya., Lubny, speleology, the Lubny Museum.

Л. В. Чеботарьова, О. В. Сидоренко
(м.м. Полтава, Лубни)

РУКОПИСИ ПРОФЕСОРА Г. Я. СТЕЛЛЕЦЬКОГО З АРХІВУ ЛУБЕНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікуються невідомі рукописи Г. Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею, один із яких є чернеткою звіту про діяльність «Української наукової експедиції», інший – анкетною з короткою автобіографією вченого. Ці документи стосуються лубенського періоду життя і творчості професора Г. Я. Стеллецького.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубенський краєзнавчий музей, Українська наукова експедиція, рукописи.

«Діяльність Г. Я. Стеллецького часу перебування в Україні ще належить вивчати».

П. П. Ротач [8, с. 200]

Серед діячів української археології та музейної справи 20-х рр. ХХ ст. особливе місце належить Гнату Яковичу Стеллецькому, надзвичайно енергійній людині з невгамовним характером. Заснований ним 1 серпня 1918 р. Лубенський краєзнавчий музей як «Український народний музей» став осередком збереження багатьох цінностей своєї старовини [5, с. 126]. Учений мав талант популяризатора історичних знань, він намагався охопити пам'яткоохоронною роботою широкі верстви населення задля врятування багатьох історичних пам'яток і широкого кола старожитностей, хоча для цього іноді використовувався скарбощукацький ентузіазм простих мешканців Лубен [5, с. 130]. Переїхавши до Лубен з Києва на початку 1920 р., де вже (з 1912 р.) жила з дітьми й працювала його перша дружина Г. В. Супруненко [4, с. 28], Гнат Стеллецький активно проводив розвідкові обстеження околиць Лубен: в окрузі Замкової гори, а також на Зміїному острові і вздовж правого берега Сули [2, с. 76–80; 5, с. 123–130]. Отримані результати надали чимало цікавих фактів щодо історичної топографії Лубен козацького часу, а також відомості про археологічні пам'ятки околиць міста. Г. Я. Стеллецький здійснив кілька спроб розкопок рову, решток підземель та споруд замку Вишневецького, а також повертався до цих робіт впродовж 1920–1930-х рр. [1, с. 107; 6, с. 52].

Лубенський період діяльності Г. Я. Стеллецького досить детально відображений у документах з Наукового архіву Інституту археології НАН України та Лубенського краєзнавчого музею. Це, в основному, листи, прохання й звіти про наукову роботу, надіслані Гнатом Якови-

чем до УАН і ВУАКу в період з 23.07.1921 р. по 8.08.1922 р. [5, с. 125]. Документи мають переважно односторонній і дещо суб'єктивний характер (всі вони написані власною рукою Г. Я. Стеллецького), але, без сумніву, кожен рукопис має наукове й історичне значення.

У першому з представлених документів йде мова про діяльність Української наукової експедиції, що відбулася у вересні-грудні 1921 р.; у другому – подана стисла автобіографія Г. Я. Стеллецького.

У результаті вивчення першого рукопису ми дійшли висновку, що цей документ є чернеткою звіту про Українську наукову експедицію, очолювану Гнатом Стеллецьким. Повний звіт цієї експедиції знаходиться в Науковому архіві Інституту археології НАН України [7]. Він детально проаналізований українським істориком й археологом О. В. Колибенком [5, с. 127]. Варто лише зазначити, що ця експедиція спочатку мала обмежену мету – проведення палеонтологічних розкопок для вивчення решток мамонтів в с. Андрусівці на Кременчуччині. Але в ході пошукової роботи її завдання і цілі були значно розширені, а діяльність була розподілена на три періоди. Нижче представлений текст чернетки звіту зі збереженням стилю та орфографії автора.

«Українська Наукова експедиція

4 січня 1922 р. н. е. до Кременчука повернулася Українська Наукова експедиція, яка виступила звідси на Чигринщину наприкінці серпня 1921 р.

Експедиція була організована в липні 1921 р., в Києві, по дорученню Археологічного Інституту та Української Академії Наук, вченим співробітником Укр. Акад. Наук, професором-спелеологом, Гн. Як. Стеллецьким, за-для розвідок мамута на Кременчугщині.

В Кременчуці розвідочна експедиція набула характеру важливого наукового підприємства, завдяки широким уповноваженням, наданим їй Кременчучьким Губвіднароствіти по організації в губернії місцевих музеїв та Товариств по охороні старовини й мистецтва.

Кардинальну роль в цій справі відіграв наряд Опродкомарма про харчове утримання, на місцях перебування експедиції.

Науково-розвідкова діяльність експедиції поділяється на три періоди: Крилівський, Чигринський з Кам'янським і Суботівський з Холодним Яром.

Перший тягнувся місяць, з 1-го по 28 вересня 1921 р.

За цей термін в Крилові (Новогеоргієвськ — назва нова (1834) і цілком штучна) організовано музея, під назвою: «Крилівський музей старовини і мистецтва», [з] мешканням в буд. Фірсової з Г. І. Андрієвим на чолі.

Далі, знайдено сім мамутів, з яких одного, в 11 ящиках і вагою до 72 пудів, перевезено Дніпром до Кременчука, одкрито шість городищ, з них три неолітичних, шість дюнових стоянок кам'яної доби, кілька неолітичних печер, селищ і ловецьких стоянок на островах Тящина; запорожських ко-

шів три. Розкопано могилу під Криловим і неолітичного острова на Тясмині під Андрусівкою. Прочитано прилюдні лекції: в Крилові та Андрусівці.

Чигиринський період охопив два місяці: жовтень пішов на досліди в Чигрині з околицями, листопад — на Кам'янку з околицями.

В Чигрині засновано музей, під назвою: «Чигиринський історичний музей імені Богдана Хмельницького», з комітетом на чолі (Рвачов, Сіверцев, о. Еремович).

При музеї засноване наукове Товариство старовини й мистецтва, яке мало[,] крім організаційних засідань, одноприлюдно з науковими докладами.

Почесними членами Товариства обрано т.т. Стеллецького та Еремовича. Останніми офіровано до музею колекції древностей їх імені.

Гордощами Чигиринського музею є чумацький маж, цілий, увесь мережаний, вивезений пр. Стеллецьким з Бужина.

Далі, констатовано п'ять [знахідок кісток] мамутів, три неолітичних стоянки (одна на острові біля Троїцького монастиря); три неолітичних городища [трипільські поселення-?].

В Кам'янці пр. Стеллецьким описано бібліотеку, яка в 1919 р. складалася з бібліотек Давидових, Раєвських і Гревсів в кількості 12 тис. книг і од якої в 1921 р. залишилося дві тисячі книжок.

В садибі Красинських в с. Несватковім описано музейні речі: картини старих майстрів і меблі, котрі, разом із зазначеною бібліотекою мусять вступити до Чигиринського музею.

Розкопали в Чигрині усталене місцезнаходження палацу Б[огдана] Хмельницького і підземного хідника з гори до води. Розкопано під Чигрином могилу часів енеоліту з погребенням через трупоспалення і знахідкою орнаментованого бронзового кільця, походженням з Сирії.

Проф. Стеллецьким прочитано лекції: в с. Боровиці (дві), в Кам'янці й Чигрині.

Суботівський період експедиції був найблисучішим по своїм науковим наслідкам.

В с. Суботівім знайдено [рештки] двох мамутів, розкопано підземного хідника й досліджено господу Б. Хмельницького, де намацано кілька великих льохів. Досліджено муровану церкву Богданову, де оббито стіну [з] фальшованою табличкою, що там, мовляв, поховано тіло Хмельницького.

Розкопано могилу під хрестом, змальованим Тарасом Шевченком і під яким, за переказами, поховано Богдана. Могила — пізнього часу ([часу правління] Павла I), а біля неї — кругла яма, в якій було скинуто напівопалені кости Богданови, викинуті й спалені Чарнецьким.

Дослідами усталено важливого наукового факта, що Мотронинське городище походженням [від] кам'яної доби.

Велетенські й надто типові майдани константиновано в Косарці й під Грушківкою.

Видатні наукові скарби, зібрані Українською Науковою експедицією, — першою на Україні після Гільденштедта (1774) археологічною, — заслуговують на велику увагу ученого світу.

Зазначено експедицію — перша ластівка; за нею потягнеться низка нових, які доведуть здивованому світові, що Україна варта Палестини, на рівні з якою вона уявляла в віках битий шлях народів, склавших історію людства.

На черзі у експедиції важливе завдання: зібрані з великим зусиллями наукові скарби зробити зручними для вжитку як найширших кіл суспільства. До цього ж поодинокий шлях — надрукувати матерьяли експедиції, до чого остання й мусить негайно приступити в одному з великих культурних осередків.

Вч., археолог, проф. *Г. Я. Стеллецький*».

Другий рукопис — це анкета, в якій висвітлені біографічні дані Гната Яковича. Імовірно, вона була укладена ним для надання в органи місцевої влади, щоб отримувати продовольчі картки. В кінці документу на звороті останнього аркуша олівцем позначена абрєвіатура «НДФ № 25» — науково-допоміжний фонд, із номером збереження, а чорною тушшю — «605 ЛКМ, НАФ» (читається як «Лубенський краєзнавчий музей. Науково-допоміжний фонд», № 605). Звісно, виявлена автобіографія не поодинокка. Наприклад, серед паперів фонду Г. Я. Стеллецького у Російському державному архіві літератури та мистецтва зберігається близько 20 автобіографій за 1918—1948 рр. [4, 26; 5, с. 124]. Та знайдений рукопис — ще одне важливе фактичне джерело, що торкається українського періоду життя фундатора музейної справи. Воно займає одне з чільних місць з-поміж документів наукового архіву Лубенського краєзнавчого музею. Зміст анкети переданий повністю, зі збереженням стилістики рукопису.

«1923.4.VII

Анкета

Гнат Яковлевич Стеллецький.

I.

Народився 1878 р. на Запоріжжю (Олександрівський повіт). Скінчив Київську Духовну Академію в 1905 р., Московський Археологічний Інститут у 1910 р. Два роки (1905—1907) пробув у Палестині на Службі «Палестинського Т.[-]ва.»

1908—1916 рр. служив в Архиві Мін. Юстиції в Москві.

В 1915—[19]16 рр. професорував в Моск. Археолог. Інституті.

В 1917 р. улаштував і провів військово-археологічну експедицію Трапезунд — оз. Ван на прохання Військового Управління завойованими країнами Туреччини.

В 1918 р. був обраний професором Укр. Народ. Університету в Києві.

В 1919 р. увійшов до складу членів < ... > Комісії і завідував археологічними розкопками в Києві та околицях.

В 1920 р. обраний завідуючим Луб. Укр. Нар. Музеєм, до якого постягав речі з усіх садиб Лубенщини.

В 1921 р., по дорученню Укр. Акад. Наук і Київського Археологічного Інститута, перевів археологічну експедицію по Правобережжю.

В серпні 1921 р. обраний професором Київського Археологічного Інституту.

З 1920 р. — голова Луб. т-ва охорони старовини та голова історико-філол. секції й археолог. п/с Луб. Наук. т-ва при Всеукр. Акад. Наук.

З лютого 1923 р. штатний член Лубен. т-ва при Всеукр. Акад. Наук.

27 січня 1922 р. зареєстрований в Комітеті Сприяння вченим у Харкові на сімейний академпайок. Одержав ордера на індивідуальний пайок раз в 1922 р. і раз в 1923 р.

Коротенький життєпис надруковано в Збірнику членів Моск. Археолог. т-ва з приводу 50 ліття т-ва, там же надрукована реєстра виданих праць, загальна кількість яких досягає 58.

Зразу готую до друку, по дорученню ОкрЛубвиконкому «Наукового публіциста Лубенщини» і «Збірник творів членів іст-філолог. секції» Луб. Наук. т-ва.

Крім того, поволі готую до друку велику трьох-томову працю: «Історичні новини України: Т I. Україна передісторична. Т II. Україна історична. Т. III. Україна в огні».

Зразу проводжу археологічні розкопки на кошти Окрвиконкому і засобом воскресників од Окрполітпросвіти, з читанням лекцій для екскурсантів з округи.

II. Сімейний стан

Дружина Ганна Васильовна, 38 р. член профсоюзу «Робос», без прислуги.

Діти: Любов — 13 р. Учні 2 укр. школи
Злата — 11 р.
Донат — 5 р.

Всі живуть при батькові
1923.VII.4

Г. Стеллецький».

Опубліковані документи збереглися у задовільному стані, в деяких місцях втрачені частини слів й окремі слова. Автор у тексті використовує скорочення. В цілому це не заважає зрозуміти зміст написаного.

Для збереження творчої та наукової спадщини лубенського періоду життя Гната Яковича Стеллецького мають значення й окремі видання [1; 4; 5; 8], і встановлені меморіальні дошки [3, с. 692–696], і презентовані нами широкому загалу невеликі, але оригінальні документи архівного музейного фонду.

Джерела та література

1. **Ванцак Б. С. И. Я.** Стеллецкий: археолог, историк, романтик / Б. С. Ванцак // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (18–19 мая 1989 г.): тез. докл. и сообщ. – Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. – С. 106–108.
2. **Ванцак Б.** Подвизники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. – Полтава, 1995. – 135 с.
3. **Дяченко Т.** Дослідники минулого тисячолітніх Лубен / Тамара Дяченко, Олександр Сидоренко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Кирдон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2014. – Вип. IX – С. 692–696.
4. **Колибенко О.** «Шукання» Гната Стеллецького: тонка межа між «подвижником» та «шкідником» / Олена Колибенко, Олександр Колибенко // Переяславський літопис: зб. наук. ст. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 23–45.
5. **Колибенко О. В.** Українська спадщина Гната Стеллецького / О. В. Колибенко // Історія археології: дослідники та наукові центри. – К., 2012. – С. 123–130. – (Серія «Археологія і давня історія України». – Вип. 9).
6. **Кулатова І. М.** Археологічні дослідження на території міста Лубни / І. М. Кулатова // Старожитності Посулля: зб. наук. пр. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. викон. Лубен. міськради; ЛКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.; редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – [Вип. I]. – С. 50–62.
7. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 4.
8. **Ротач П.** Підземні ходіння Гната Стеллецького / П. Ротач // Рядки за рядками, літа за літами... – Полтава: Верстка, 2005. – С. 197–202.

Л. В. Чеботарьова, О. В. Сидоренко

Рукописи професора Г. Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею

Публікуються невідомі рукописи Г. Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею, один із яких є чернеткою звіту про діяльність «Української наукової експедиції», інший – анкетною з короткою автобіографією вченого. Документи стосуються лубенського періоду життя і творчої діяльності професора Г. Я. Стеллецького.

Ключові слова: Стеллецький Г. Я., Лубенський краєзнавчий музей, Українська наукова експедиція, рукописи.

L. V. Chebotarivova, O. V. Sydorenko

Manuscripts of Professor H. Ya. Stelletsnyi in the Lubny Local Lore Museum Archive

Unknown manuscripts of H. Ya. Stelletsnyi from the Lubny Local Lore Museum archive, one of which is a draft of report about “The Ukrainian Scientific Expedition” work, the other one is a form with short scientist’s autobiography, are published. Documents concerns the Lubny period of life and work of professor H. Ya. Stelletsnyi activity.

Keywords: Stelletsnyi H. Ya., the Lubny Local Lore Museum, the Ukrainian Scientific Expedition, manuscripts.

НЕВІДОМА ПРАЦЯ МАТВІЯ АСТРЯБА «ЛУБЕНСЬКИЙ МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ПОЛК»

Стаття присвячена науковій діяльності відомого лубенського вченого Матвія Григоровича Астряба, його неопублікованій роботі «Малороссийский Лубенский полк».

Ключові слова: М. Г. Астряб, Лубенський полк, рукопис, дослідження, полковник, козацтво.

Серед імен багатьох істориків Полтавщини, таких як П. І. Бодяньський, В. Є. Бучневич, Ф. І. Павловський, Л. В. Падалка та інші, яких сьогодні цитують чи згадують їхні дослідження, роботи яких уже стали класикою місцевої історії, маємо ряд імен незаслужено забутих. Серед таких ім'я Матвія Григоровича Астряба, роботи якого майже невідомі широкому загалу. Доля вченого склалася так, що основні його праці були написані в роки великого перелому, на початку ХХ століття.

Як правило все, що має читач – це його публікації на сторінках «Праць Полтавської Вченої Архівної Комісії», де в 1909–1917 рр. опубліковано десять робіт ученого: «Процессы Андрея Марковича» [10; 11], «Старая Полтавщина и столетняя тяжба Маркевичей со Свечками и Пасютами (1720–1827 гг.)» [15], «Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг.» [11], «Земли церковей Лубенского духовного правления в 1787 году» [7], «Столетие Лубенского высшего начального училища (1814–1914 гг.)» [16], «Лубенский Мгарский Спасо-Преображенский монастырь» [9], «Войсковая и городова старшина в Малороссийских полках в 1725 году» [6], «Лубенский ботанический сад» [8], «Плантации чужестранных табаков в Малороссии под особенной протекцией императрицы Екатерины II» [13]. Щоправда, І. Ф. Павловський, розповідаючи про долубенський період життя вченого, пише, що М. Г. Астряб, проживаючи в Галичині, публікувався на сторінках газет «Учитель» та «Галичанин», де вмщував нариси про російські жіночі гімназії, написав біографію М. А. Максимовича та опублікував інші, невідомі нам роботи [20, с. 11].

Стосовно самого ж ученого, то бібліографія робіт про нього надзвичайно мала. Усе, що ми маємо – це біографічна довідка у «Короткому біографічному словнику учених і письменників Полтавської губернії з половини XVIII століття» І. Ф. Павловського [20, с. 11], замітка М. С. Грушевського «М. Г. Астряб» у часописі «Україна» за 1926 р. [19, с. 175], стаття лубенського журналіста і краєзнавця Б. С. Ванцака

«Сторінки життя та діяльності М. Г. Астряба» в «Архівному збірнику на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії» [17, с. 101–107], біографічна довідка Б. Ванцака та О. Ковалю «Астряб Матвій Григорович» у збірнику «Українські архівісти» [18, с. 28–29], публікація М. Ю. Чиркової «М. Г. Астряб» у книзі «Лубенська архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921)» [22, с. 251–255], коротенька замітка в «Енциклопедії українознавства» [1, с. 75] та стаття Г. Я. Рудого в «Енциклопедії історії України» [2, с. 150], написана за згаданою роботою Б. С. Ванцака, а також біографічна довідка В. А. Короткого в «Енциклопедії сучасної України» [3, с. 773–774]. Оце власне і все, що вдалося віднайти з публікацій про Матвія Григоровича Астряба.

Як уже згадувалося вище, сьогодні виявлено лише десять публікацій дослідника, оприлюднених ним у полтавських виданнях. Однак, є інформація про те, що М. Г. Астряб підготував ще кілька робіт. Один із неопублікованих рукописів ученого, що зберігається в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського [4, арк. 10 – 13] під назвою «Археологическая экскурсия в Полтавскую губернию» в 2005 р. опублікував О. М. Ткаченко в музейному збірнику [5, с. 660–673]. Однозначно, що це далеко не вся наукова спадщина лубенського вченого. Б. С. Ванцак, услід за дослідником творчості М. Г. Астряба, краєзнавцем О. Припутнем, згадує такі його роботи, що вважаються втраченими: «Малороссийский Лубенский полк», «Общественные заслуги Райзеров», «История города Лубны», «Ревизия маетностей Лубенского полка (1726–1730 гг.)», «Исторический очерк Лубенского городского общественного банка (1865–1916 гг.)» [17, с. 106]. Зберігалися вони в Лубенському міському архіві і, вірогідно, загинули під час окупації Лубенщини в 1941–1943 рр. за Другої світової війни [21, с. 3].

Так вважалося до останнього часу, коли Олексієм Припутнем було віднайдено два із зниклих рукописів: «Общественные заслуги Райзеров» та «Малороссийский Лубенский полк». Перший із них був опублікований О. Припутнем у 2008 р. [12, с. 177–232], а над другим дослідник працював до останнього дня життя.

Рукопис величезного дослідження М. Г. Астряба перед смертю був переданий О. Припутнем автору цієї статті, з проханням посприяти в його публікації. То що ж являє собою ця неопублікована робота М. Г. Астряба.

Набір книги «Малороссийский Лубенский полк» займає 503 сторінки формату А4 чотирнадцятим кеглем, через одинарний інтервал. Тут одразу зазначимо, що книга написана російською мовою. Складається вона з двох частин, алфавітного покажчика імен та географічних назв,

скорочень, скорочень до приміток, прийнятих автором скорочень та приміток.

Перша частина роботи є вступною частиною до другої, в якій власне і розповідається про Лубенський полк. Частина перша – «Запустіння і заселення Посулля» має чотири розділи: 1-й – «Скіфи», 2-й – «Запустіння Посульське 1-е», 3-й – «Запустіння Посульське 2-е», 3-й – «Польська колонізація». Займає вона лише 69 сторінок набраного тексту, на яких автор намагається подати передісторію досліджуваної території. Розділ «Скіфи» – це всього лише кілька рядків, у яких згадується про мешкання на території Посулля в давні часи скіфських племен за Геродотом. У другому розділі «Запустіння Посульське 1-е» коротко розповідається про часи Київської Русі, будівництво великим князем київським Володимиром Святославовичем градів у Посуллі та про половецькі набіги на ці землі. Розділ третій «Запустіння Посульське 2-е» охоплює період від часу монгольського нашестя на землі Посулля в 1239 р. і до середини XVI ст., коли територія по р. Сулі входила до складу Великого Князівства Литовського. Згадує про люстрацію королівських маєтностей у 1552 р., існування уходів та про перебування Посульщини у складі Черкаського староства і володіння ним родиною Глинських. Більш широко автор висвітлює історію польського володіння Посульськими землями. Це четвертий розділ «Польська колонізація», в якому автор розповідає про Дмитра Івановича Вишневецького (Байдю), Михайла Олександровича Вишневецького, про продовження заселення Посулля братами О. М. Вишневецького, про Северина Наливайка, Костянтина Костянтиновича Вишневецького, Ієремію Вишневецького та про історію володіння останнім Посуллям, заснування ним слободи Чигрин-Дубрави та про інші деталі життя і діяльності цієї неоднозначної постаті української і польської історії.

Основна ж частина книги М. Г. Астряба є викладом історії Лубенського козацького полку. Складається вона з чотирьох розділів: 1) «Поділ полку Б. Хмельницьким», 2) «Лубенські полковники» та 3) «Сотні Лубенського полку».

У розділі – «Поділ полку Богданом Хмельницьким» автор робить виклад подій, що пов'язані зі створенням Лубенського полку гетьманом Б. Хмельницьким, наводить історичні факти з перших років існування полку. Зокрема, перераховує сотні, з яких сформувався Лубенський полк та наводить цифрові дані стосовно цих сотень, указуючи загальну кількість їх козаків, перераховує сотенну старшину. Розповідає про мандрівки території полку московських посланців на початку 1650-х рр., згадує про перебування у Мгарському монастирі константинопольського патріарха Афанасія Пателарія, про перебування у тому ж монастирі московського самозванця Тимофія Акундінова та

іншого самозванця – сина лубенського козака Вергуна – Івана Вергуненка, який виступав під ім'ям царевича Дмитрія Долгорукого, про боротьбу з окатоличенням Лубенщини в часи Ієремії Вишневецького.

У другому розділі – «Лубенські полковники» на фоні загальноісторичних подій, що стосувалися як Посулля, так і України в цілому, М. Г. Астряб подає нариси про першого лубенського полковника Павла Омеляновича Швеця та його наступників Якова Засядька, Пилипа Плиса, Степана Шамлицького, Андрія Пирського, Гната Яковича Вербицького, Григорія Михайловича Гамалію, Богдана Васильовича Щербака, Івана Федоровича Сербина, Михайла Степанова, Максима Ілляшенка. Тут же, автор торкається діяльності на території Лубенщини охочекомонних полків, зокрема, полку Новицького. Окремі нариси присвячені таким полковникам Лубенського полку як Леонтій Назарович Свічка, Дмитро Зеленський, Василь Савич, Андрій Маркович, Петро Данилович Апостол, Іван Петрович Кулябка та Степан Петрович Максимович.

У третьому розділі – «Служителі інших полкових урядів» вміщено нариси про полкових обозних, суддів, писарів, осавулів та обозних Лубенського полку.

Останній, четвертий розділ – «Сотні Лубенського полку», досліджує адміністративно-територіальний устрій Лубенського полку. Вміщує інформацію про створення сотень, про полкових сотників, різні сотенні уряди, отаманів, сотенних писарів та війтів. Окремі розділи присвячені Першій та Другій Лубенським сотням, Снітинській, Городиській, Роменській, Хмелівській, Костянтинівській Смілянській, Глинській, Лохвицькій та Лохвицькій Другій, Янишпільській (Пісківській), Сенчанській Першій та Сенчанській Другій, Лукімській, Чигириндубравській, Жовнинській, Чорнуській, Курінській, Пирятинській Першій, Пирятинській Другій і Яблунівській сотням. У кожному із нарисів із більшою чи меншою повнотою подається інформація про сотенну старшину і населені пункти сотні. Закінчується рукопис винесеними в окремий розділ примітками до основного тексту.

При ознайомленні із рукописом М. Г. Астряба «Малороссийский Лубенский полк» вражає кількість посилань. Їх тут налічується 2122 позиції.

Джерельною базою для написання роботи слугували як неопубліковані, так і опубліковані на той час джерела з української історії доби козаччини.

Пишучи книгу, М. Г. Астряб широко користувався документами зі сховищ Лубенського міського архіву, Архіву Мгарського монастиря, Московського архіву Міністерства іноземних справ, Московського архіву Міністерства Юстиції, Архіву Лубенської чоловічої гімназії,

Бібліотеки Київського університету, архіву Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, Харківського історичного архіву, Полтавського нотаріального архіву, Архіву Лубенської міської думи, Лубенського нотаріального архіву, Архіву Полтавської духовної консисторії, Київського центрального архіву, Архіву Чернігівського губернського правління (назви подаються за М. Г. Астрябом), значна частина яких нині безповоротно втрачена.

Широким спектром представлена в роботі й існуюча на час написання книги історична література. Перш за все, це серійні публікації документів, такі як: «Zrodla Dziejowe», «Акты Московского государства», «Акты относящиеся к истории Западной России», «Акты Юго-Западной России», «Архив Юго-Западной России», «Дворцовые разрядные книги», «Литовская метрика», «Памятники дипломатических отношений Московского государства с Крымом», «Памятники Киевского Богоявленского братства», «Полное собрание законов Российской империи», «Полное собрание русских летописей», «Стороженки. Фамильный архив»; серійні видання: «Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии», «Чтения в историческом обществе Нестора Летописца»; часопис «Киевская Старина». Використані такі джерела як: «Історія» Геродота, «Хроніка» Яна Длугоша, «Опис України» Боплана, Літопис Григорія Грабянки, Літопис Самійла Величка, Щоденник Якова Марковича, Щоденник Патріка Гордона, Реєстр Війська Запорозького 1649 р.; дослідження Л. Падалки, О. Стороженка, С. Соловйова, М. Костомарова, М. Арандаренка, С. Голубева, О. Лазаревського, В. Модзалевського, Я. Ільмінського та багато інших видань і досліджень сучасних автору істориків.

Книга М. Г. Астряба сьогодні є надзвичайно цінним джерелом з історії України козацької доби, до того ж, це єдине дослідження історії Лубенського козацького полку. Враховуючи те, що більшість використаних автором документів у ХХ столітті з різних причин була назавжди втрачена, книга «Малороссийский Лубенский полк» Матвія Григоровича Астряба має значення першоджерела з багатьох фактів української історії. Єдиний її недолік, як на сьогоднішній день, це те, що вона написана російською мовою. Але в той же час, коли автор працював над нею, українська мова була під заборонаю. За часів Російської імперії опублікувати подібне дослідження можна було лише російською. На жаль, пізніше це також стало приводом для відмови у публікації книги. На початку 1920-х років Українська Академія Наук відмовила автору в публікації саме через російську мову, рекомендувавши направити рукопис до Російської Академії Наук, але і там автор отримав відмову. Академік С. Ф. Платонов, відзначивши наукову цінність книги, дав висновок, що робота М. Г. Астряба не відповідає основному принципу

пові пролетарської історичної науки, адже історію вершать не особистості, а народ. На щастя, рукопис не було знищено і сьогодні можливо настав час для його публікації.

Джерела та література

1. Астряб Матвій // Енциклопедія українознавства. Словникова частина Т. 1. Перевидання в Україні / Голов. ред. проф. д-р В. Кубійович. – Львів : Молоде життя, 1993. – 400 с.
2. Астряб Матвій Григорович // Енциклопедія історії України. Т. 1: А – В. – К. : Наукова думка, 2005. – 688 с.
3. Астряб Матвій Григорович // Енциклопедія сучасної України. Т. 1. – К., 2001. – 824 с., іл.
4. **Астряб М. Г.** Археологическая экскурсия в Полтавскую губернию / М. Г. Астряб // НА ПКМ імені Василя Кричевського. – Спр. 07-3. – Арк. 10 – 13.
5. **Астряб М.** Археологическая экскурсия в Полтавскую губернию / Публ. О. М. Ткаченка / М. Астряб // Полтавський краєзнавчий музей: зб. наук. ст. 2004 р. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток / [редкол.: Волошин Ю. В., Годзенко В. Д., Лобурець В. Є. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – С. 660–673.
6. **Астряб М. Г.** Войсковая и городовая старшина в Малороссийских полках в 1725 году (Московский архив Министерства юстиции. Дела Черниговской уголовной палаты, опись I, вязка 5, № 119) / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 14 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1916. – С. 71–83.
7. **Астряб М. Г.** Земли церкви Лубенского духовного правления в 1787 году: (Лубнские архивы) / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 10 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1913. – С. 1–49.
8. **Астряб М. Г.** Лубенский ботанический сад / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 15 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1917. – С. 87–105.
9. **Астряб М. Г.** Лубенский Мгарский Спасо-Преображенский монастырь / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 13 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1915. – С. 33–82.
10. **Астряб М. Г.** Процессы Андрея Марковича / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 6: Ч. 1 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки, В. А. Пархоменко]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1909. – С. 80–145.
11. **Астряб М. Г.** Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 9 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки, В. А. Пархоменко]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1912. – С. 61–80.
12. **Астряб М. Г.** Общественные заслуги Райзеров / Вступ. слово, підгот. до публ. О. Припутня / М. Г. Астряб, О. Припутень // Архівний збірник до 90-річчя Державного архіву Полтавської області: матеріали наукової конференції: «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне,

- перспективи» 12 серпня 2008 року / [редколегія: Удод О. А., Білоус Г. П., Волошин Ю. В. та ін.]. – Полтава, 2008. – С. 177–232.
13. **Астряб М. Г.** Плантациі чужестранних табаков в Малороссии под особливою протекцией императрицы Екатерины II / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 15 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1917. – С. 107–166.
 14. **Астряб М. Г.** Процессы Андрея Марковича / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 7 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки, В. А. Пархоменко]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1910. – С. 46–90.
 15. **Астряб М. Г.** Старая Полтавшина и столетняя тязба Маркевичей со Свечками и Пасютами (1720–1827 гг.) / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 8 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки, В. А. Пархоменко]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1912. – С. 49–193.
 16. **Астряб М. Г.** Столетие Лубенского высшего начального училища (1814–1914 гг.) / М. Г. Астряб // Труды ПУАК. – Вып. 11 / [под ред. И. Ф. Павловского, А. Ф. Мальцева, Л. В. Падалки]. – Полтава: Типогр. Г. И. Маркевича, 1914. – С. 121–178.
 17. **Ванцак Б.** Сторінки життя та діяльності М. Г. Астряба / Ванцак Б. // Архівний збірник на посвяту 90-річчю Полтавської Вченої Архівної Комісії. – Полтава: Полтава, 1993. – С. 101–107.
 18. **Ванцак Б.** Астряб Матвій Григорович / Ванцак Б., Коваль О. // Українські архівісти (XIX – XX ст.): біобібліогр. довідник / Упоряд.: І. Б. Матяш (кер.), С. Л. Зворський, Л. Ф. Приходько та ін. – К., 2007. – 752 с.
 19. **Грушевський М.** Астряб Матвій Григорович / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 6. – 192 с.
 20. **Павловский И. Ф.** Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / Изд. Полтавской ученой архивной комиссии / И. Ф. Павловский. – Полтава: Типо-литогр. Преемников Дохмана, 1912. – 2+VI+238 с.
 21. **Припутень О.** Передмова / О. Припутень // Астряб М. Г. Малороссийский Лубенский полк. – 504+III с. // Особистий архів автора.
 22. **Чиркова М. Ю.** М. Г. Астряб і лубенські архіви / М. Ю. Чиркова // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917 – 1921 рр.): зб. наук. пр. / [редкол.: В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін.]. – К., 1998. – С. 251–255.

В. О. Мокляк

Невідома праця Матвія Астряба «Лубенський Малоросійський полк»

До нинішнього дня дійшло не так уже й багато публікацій досліджень відомого ученого, що останній період свого життя провів на Полтавщині – Матвія Григоровича Астряба. Сьогодні виявлено лише десять його робіт, опублікованих на сторінках «Праць Полтавської Вченої Архівної Комісії». Ряд великих робіт ученого: «Малороссийский Лубенский полк», «Общественные заслуги Райзеров», «История города Лубны», «Ревизия маестностей Лубенского полка (1726–1730 гг.)», «Исторический очерк Лубенского городского общественного банка (1865–1916 гг.)», рукописи яких зберігалися в Лубенському міському архіві, вважаються втраченими під час окупації Лубенщини в 1941–1943 рр. Однак в останні десятиліття в різних архівосховищах були

виявлені кілька з них. Це — «Общественные заслуги Райзеров», опублікована в 2008 р., та «Малороссийский Лубенський полк». Остання робота до сьогоднішнього дня так і залишається в рукописі. Публікація присвячена саме цій праці М. Г. Астряба. Розглядається структура книги, її зміст та джерельна база.

Ключові слова: М. Г. Астряб, Лубенський полк, рукопис, дослідження, полковник, козацтво.

V. O. Mokliak

Unknown Work of Matvii Astriab “Lubny Little Russ Regiment”

Not a great amount of research publications by prominent scientist Matvii Hryhorovych Astriab, who spent the last life period in Poltava Region, exists till nowadays. Only ten of his works, published in “Pratsi Poltavskoi Vchenoi Arkhivnoi Komisii”, are found today. The whole range of scientist’s works: “Little Russ Lubny Regiment”, “Public Merits of the Raizers”, “History of Lubny City”, “Revision of Lubny Regiment Estates (1726–1730)”, “Historic Description of the Lubny City Common Bank (1815–1916)”, which manuscripts were saved in the Lubny City Archive, are considered to be lost during the Lubny District occupation in 1941–1943. But several of them were found in different archive warehouses during recent decades. They are “Public Merits of the Raizers”, published in 2008, and “Little Russ Lubny Regiment”. The last work is still written in hand. Publication is dedicated to this particular work of M. H. Astriab. Book structure, its content and sources are observed.

Keywords: M. H. Astriab, Lubny Regiment, manuscripts, research, colonel, Cossacks.

НОВІ ВІДКРИТТЯ ЖИТЕЛ ІЗ КІСТОК МАМОНТА ГІНЦІВСЬКОЇ СТОЯНКИ

Про нові дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Лубенщині, створення умов для ознайомлення із розкопками і збереженими знахідками в ході багаторічних розкопок.

Ключові слова: Гінці, стоянка, рештки жител, мисливське резидентне поселення, рештки вогнищ, крем'яні, кістяні та інші артефакти, Удай, Лубенщина

Традиції будівництва жител та інших споруд із кісток та бивнів мамонта, за даними археологічних розкопок, простежуються виключно в окремих регіонах Східної та Центральної Європи, де в умовах холодного й сухого клімату прильодовикової зони популяції мамонтів мали найбільш сприятливі умови для виживання та розмноження. Апофеоз розвитку цієї складної архітектури із кісток мамонта зафіксований на теренах Наддніпрянщини, де у пізню пору верхнього палеоліту мешкали спорідненні групи населення, що залишили після себе своєрідну матеріальну та духовну культуру. Визначальна риса населення цих територій – влаштування основних базових резидентних стоянок біля місць великих скупчень решток мамонтів.

Влаштовуючи свої поселення просто неба, люди повинні були вирішувати водночас чимало питань, пов'язаних із захистом помешкання й стабільністю його функціонування. Найчастіше оселялися на надзаплавних річкових терасах, що прилягали до високих водороздільних схилів, розрізаних ярами. У такій природно-ландшафтній ситуації вибір місця поселення був пов'язаний із геоморфологією ярів, що виходили в долину річки. Захищеність площадки поселення водороздільним схилом від вітрів та огляд долини річки, де зосереджувалися тварини, – створювали найсприятливіші умови для проживання людей, їх мисливської діяльності у цих природних умовах. За даними сучасних розкопок, одним із найбільш яскравих прикладів функціонування базової резидентної стоянки в навколишньому середовищі прильодовикової зони є Гінці.

Гінцівська стоянка – емблемна пам'ятка палеоліту України. З її відкриттям у 1871 році Г. С. Кир'яковим та невеликих розкопок 1873 року Ф. І. Камінського розпочалися дослідження палеоліту в Східній Європі. З ряду історичних причин, на протязі тривалого періоду, досліджен-

ня в Гінцях мали епізодичний характер (1891, 1904–1906, 1914–1916, 1935, 1977–1981 рр.).

З 1993 року по сьогодні на пам'ятці проводяться масштабні розкопки та міждисциплінарні дослідження під керівництвом к. і. н., старшого наукового співробітника Інституту археології НАН України Л. Яковлевої, з постійною участю проф. Ф. Джінджана. Завдяки цим останнім багаторічним дослідженням, що тривають двадцять шість років, вперше реконструйована загальна картина різноманітного характеру життєдіяльності людей на поселені, яке функціонувало в межах 14 670 bp – 14 110 bp (за даними c14 AMS), що відповідає каліброваним датам в межах 18 370 – 17 107 cal bp.[1, с. 8; 4, с. 4–15]

Встановлено, що Гінцівська стоянка є мисливським резидентним поселенням багаторазового і різносезонного перебування, з термінами відсутності людей на ньому, пов'язаними з активним сезонним опануванням мисливської території, полюваннями й експедиціями для поповнення запасів сировини та обміну [3, с. 240].

Місце розташування стоянки на північному мисі низької тераси р. Удай, оточеному ярами та широкою улоговиною річки, пояснюється зосередженням у них багаточисленних остеологічних решток мамонтів, що слугували основним будівельним матеріалом. За останні два десятиріччя нами були розкопані широкі площі східного яру й улоговини, де знайдені кістки від дорослих і молодих особин та мамонтьят. Встановлено, що ці розлогі зони, де зафіксовані також рештки вогнищ, крем'яні, кістяні та інші артефакти, функціонували одночасно із житловими комплексами [1, с. 14–19].

Особливим науковим надбанням Гінцівської експедиції Інституту археології НАН України останніх років є відкриття та дослідження п'ятох великих житлово-господарських споруд із кісток і бивнів мамонта, які є унікальними свідченнями найдавнішої оригінальної архітектури людства [2, с. 330–334; 5, с. 73–75]. Вперше в історії розкопок палеолітичних пам'яток із житлами з кісток мамонта ці унікальні архітектурно-археологічні об'єкти, разом із робочими майданчиками, вогнищами, смітниковими зонами й ярами-сховищами, зберігаються *in situ* під дахом великого металевго ангару (25 × 40 м), що повністю перекриває центральну частину поселення. Зведення металевго ангару над розкопом є звичайною практикою археологічних розкопок у розвинених європейських країнах. Ангар є тимчасовою розбірною та переносною спорудою, збудованою над розкопом виключно для досліджень культурного шару *in situ*, а також для його збереження до закінчення терміну багаторічних розкопок. Усвідомлюючи унікальність Гінцівської стоянки, що є видатною археологічною пам'яткою світового значення, нами було зроблено все можливе для її збереження, подальшої

музеєфікації культурного шару *in situ* та найшвидшого створення тут національного музею цієї безцінної скарбниці культурної спадщини України.

Література

1. Яковлева, Л. А., Джинджан Ф., 2014, *Гінцівська стоянка з житлами із кісток мамонта (Україна). Двадцять років розкопок у Гінцях (1993 – 2013)*. Київ. ВАІТЕ. Archéologie d'Eurasie. 40 с.
2. Iakovleva, L., 2014, The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings, *Quaternary International*, 359–360 (2015), pp. 324–334.
3. Iakovleva, L. & Djindjian F., 2014, L'habitat a cabanes en os de mammoths de Gontsy (Ukraine): une référence pour la reconstitution d'un système de chasseurs-cueilleurs dans son territoire basé sur l'économie du Mammouth. In «*Modes de contacts et de déplacements au Paléolithique eurasiatique*», M. Otte & F. Lebrun-Ricalens (eds.). Colloque UISPP commission 8 de Liège, mai 2012. MNHA-CNRA et Université de Liège, ERAUL 140, 2014, pp. 215–241.
4. Iakovleva, L., 2016, Mezinian landscape (Late upper palaeolithic of Eastern Europe). In C. Cacho, L. Iakovleva (eds.), *Landscape analysis in the European upper Palaeolithic. Reconstruction of the economic and social activities*, *Quaternary International*, 412, A, August 2016, pp. 4–15.
5. Iakovleva, L., Djindjian F. & Egels Y., 2016, 3D modeling by digital photogrammetry applied to the mammoth bone dwelling settlement of Gontsy (Ukraine). In “H. Kamermans, W. de Neef, C. Piccoli, A. Posluschny, R. Scopigno (eds.), *The three dimensions of Archaeology*”, Proceedings of the XVII UISPP World Congress (1–7 September 2014, Burgos, Spain) Volume 7/Session A4b & A12, 2016, Archaeopress, Oxford, pp. 73–87.

Л. А. Яковлева, Ф. Джинджан

Нові відкриття жител із кісток мамонта Гінцівської стоянки

Про нові дослідження Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки на Лубенщині, створення умов для ознайомлення із розкопками і збереженими знахідками в ході багаторічних розкопок мисливського резидентного поселення багаторазового і різносезонного перебування, з термінами відсутності людей на ньому, пов'язаними з активним сезонним опануванням мисливської території, полюваннями й експедиціями для поповнення запасів сировини та обміну.

Ключові слова: Гінці, стоянка, рештки жител, мисливське резидентне поселення, рештки вогнищ, крем'яні, кістяні та інші артефакти, Удай, Лубенщина.

L. A. Yakovleva, F. Dzhindzhan

New Findings of Dwellings Made of Mammoth Bones at Hintsy Site

Concerning new researches at Hintsy Late-Paleolithic Site in Lubny District, establishing conditions for observing excavation places and preserved findings from hunters' resident settlement of returnable and multi-season living, periods of people

absence there, connected with active season dwelling of hunting area, hunts and expeditions for supply refilling and exchange.

Keywords: Hints, site, remains of dwellings, hunters' resident settlement, remains of fireplaces, flint, bone and other artifacts, the Udai River, Lubny District.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КУРГАНІВ В ОКОЛИЦЯХ ЛУБЕН 1912 р.

Про дослідження курганів доби бронзового – раннього залізного віків в околицях Лубен – на Тернівській Толоці, в лісі біля Мгарського монастиря і неподалік сільського кладовища над с. Мгар, здійснених у 1912 р. співробітницею Г. Стеллецького Наталією Шмиткіною.

Ключові слова: Лубни, Посулля, бронзовий та ранній залізний віки, скіфський час, кургани, поховання, Стеллецький Г., Шмиткіна Н.

Улітку 1912 р. в околицях м. Лубни, після більше ніж 20-літньої перерви, проводилися археологічні дослідження курганів [10, с. 52]. Ініціатором цих робіт став дійсний член Московського імператорського археологічного товариства, археолог та археоспелеолог Гнат Стеллецький [12, с. 306], який залучив до виконання дослідницьких заходів молоду дослідницю з Москви (слухачку Московського археологічного інституту) Наталію Шмиткіну. Щодо останньої, вдалося дізнатися, що вона мала родичів у Лубнах і згодилася допомогти Г. Стеллецькому провести польові роботи в той час, коли вчений буде зайнятий клопотами під час народження другої доньки [13, арк. 2] і продовжувати обстеження лубенських підземель. Як відомо, Г. Стеллецький, з 1908 р. щоліта приїжджав до Лубен, причиною чого було проживання тут його дружини, викладача місцевої гімназії та шкіл – Г. В. Супруненко [5, с. 26–27]. На здійснення цих досліджень Товариство асигнувало вченому невелику суму, а їх результати були представлені виступом на засіданні від 19 жовтня 1912 р. Н. Шмиткіної [12, с. 311] й видані у додатку II, із долученням до протоколу № 759 засідань поважної наукової громадської інституції [12, с. 313; 19, с. 318–322]. З-поміж очільників та археологів Товариства на цьому засіданні був присутній і В. О. Городцов [12, с. 311].

Асигнування, надані Г. Стеллецькому від Товариства, а також залучені кошти симпатиків дослідника, давали змогу здійснити розкопки лише невеликих курганів. Щоправда, таких у межах міста та в його околицях на той час залишалось ще багато. Отже, оглянувши скупчення курганів у складі великих і дещо менших груп навкруги Лубен, Г. Стеллецький і Н. Шмиткіна надали їм побіжну характеристику. Це були групи чи самотні насипи, розташовані біля міста і приміських сіл. З них виявилися описаними чотири найбільші групи, а саме: а) перша, розташована у Мгарському лісі, у складі більше 30 різної величини насипів, вкритих молодим лісом (на місці старого вирубаного) [6, арк. 10;

9, с. 319, рис. 1]; б) друга, що знаходилася на Замковій горі, біля самого м. Лубни [17, с. 12; 18, с. 132–140, рис. 1; 2]. Ці кургани були розкидані по розораних приватних ділянках, що не сприяло їх вивченню спочатку Ф. Камінським [11, с. 34–37; 15, с. 114, 117], а пізніше й Г. Стеллецьким. Звісно, проводити на Замковій горі дослідження не було змоги, адже на час запланованих робіт кургани були закриті посівами пшениці. Третя група, охарактеризована як доволі численна, на кшталт першого скупчення, була розташована неподалік села Мгар, за 2–3 версти (тобто, 2,1–3,2 км) від Мгарського монастиря, на залуженому підвищенні плато правого берега Сули, біля сільського кладовища [6, арк. 7–9; 8, с. 17–18]. Деякі кургани цієї групи знаходилися на місці, відведеному під тодішнє і сучасне кладовище, тому новітні поховання здійснювалися на великих насипах [9, с. 320, рис. 2–3]. Четвертою групою були кургани на Тернівській толоці, що знаходилися вздовж краю схилу й дороги по горішньому правому березі Сули в бік Лисої Гори і с. Тернів [7, с. 8; 15, с. 321, № 81]. Зауважимо, що всі згадані вище різночасові групи насипів, були добре відомими дослідникам ще від Ф. Камінського. У складі кожної із них у різний час розкопано від 1–2 до 3–5 написів.

Кургани на Тернівській толоці (так звані Шведські могили). Площа курганного некрополя у складі близько 30 переважно невеликих насипів заввишки 0,4–0,7 м та двох значно більших – близько 1,5–2,0 м, на початок ХХ ст. слугувала приміським пасовищем і місцем вирощування бахчевих культур, отже неодноразово розорювалася [15, с. 231]. Окремі невеликі мікрогрупи насипів були вишикувані в одному напрямку, близькому до меридіонального, практично на однаковій відстані один від одного. Н. Шмиткіна не мала відомостей про розкопки на Тернівській толоці кількох курганів Ф. Камінським [11, с. 35], зате повідомила, що один із них, а саме за № 5, за її польовою документацією, що відсто-яв дещо окремо від групи, у 1903 р. почав досліджувати Г. Стеллецький (який, звісно, роботи розпочав, а завершити не зміг). Розкопки цього кургану були здійснені Н. Шмиткіною. Отже, у складі групи на Тернівській толоці влітку 1912 р. було розкопано 5 курганів [19, с. 318].

На сьогодні (з 1960-х рр.) вся територія некрополя забудована приватними садибами і підприємствами колишньої промислової зони [4]. Насипи курганів та «змійові» вали Посульської лінії повністю зруйновані.

Наведемо відомості про досліджені кургани, використовуючи матеріали опублікованої польової звітності [19, с. 319–320] та деякі власні міркування щодо виявлених поховальних об'єктів.

Курган № 1. Один із найбільших у складі групи. Основою насипу слугував ерозований прошарок чорноземного ґрунту на вершині плато корінного берега Сули, завтовшки 3–4 вершки (13,5–18,0 см), підстеле-ний жовтим лесоподібним суглинком. Насип складався із чорнозему, зі

включеннями суглинку і кореневищ рослин. Зовнішній вигляд кургану: форма круга в плані, з розпливою «тупою» вершиною. Навкруги насипу були ледь помітними сліди кільцевої заглибини, можливо, рівчака.

Висота кургану – 2 арш. 6 верш. (або майже 1,7 м), діаметр – 16 арш. (11,4 м). Дослідження велися колодязем 4 × 4 арш. (2,85 × 2,85 м), поли і значна частина насипу не вивчалися. На глибині 2 арш. 9 верш. (більше 1,8 м) в матирику виявлена поховальна яма, окреслена довгим прямокутником із яскраво вираженими загостреннями кутів, зорієнтована в напрямку північ – південь. Розміри ями становили 1 арш. 10 верш. (1,15 м) × 3 арш. 8 верш. (2,45 м), відповідно, площа 2,8 м². У поховальній ямі виявлений скелет людини, зорієнтований головою на південь. Череп нахилений у правий бік. Положення небіжчика дещо скорчене на правому боці, наближене до східної стінки ями. Під тазом виявлена вуглина. З кісток не збереглися рештки кінцівок рук і ніг. Кістяк мав сліди фарбування у рожевий колір. Дно ями під скелетом суглинкове материкове, добре втрамбоване. Поховання безінвентарне [19, с. 319].

Виходячи з місця знаходження захоронення, вміщення його до глибокої материкової ями прямокутних обрисів, положення похованого та решток фарбування кісток вохрою, його можна вважати основним, влаштованим під однорідним насипом пламенами *пізньоїмною* культурно-історичної спільноти доби раннього бронзового віку. Відомості про впускні поховальні комплекси у насипу отримані не були.

Курган № 2. За розмірами майже подібний до попереднього, розташований поряд, мав такий же вигляд. Висота – 1 арш. 6 верш. (0,97 м), діаметр – 15 арш. 11 верш. (11,8 м). Досліджувався аналогічним колодязем, закладеним у центрі насипу.

На глибині $\frac{3}{4}$ арш. (близько 0,5 м) у південно-західному куті колодязя виявлене вогнище $\frac{1}{2}$ арш. в діаметрі (до 0,4 м), оточене скупченням вуглин на поверхні первісного насипу. На тому ж рівні, ближче до південно-східного кута колодязя, виявлений невеликий горщик, виготовлений зі слабо випаленого темного тіста, 3 верш. (13,4 см) в діаметрі. Горщик мав банкову форму, пласке денце і ледь виражену шийку. На поверхні був помічений ямковий орнамент і «штриховка» у вигляді трьох вертикальних нерівномірно скошених рисочок чи «подряпин». Н. Шмиткіна зазначала, що горщик виявився схожий на банкової форми посудини з розкопок В. О. Городцова [19, с. 319], опубліковані в «Трудах XIII Археологического съезда» [2, табл. XIII]. Біля горщика лежав обвуглений уламок, вірогідно, берцевої кістки людини. Подальші дослідження кургану (до рівня 3 арш. – 2,13 м) не дали ніяких результатів, адже колодязь не натрапив на місцезнаходження поховань первісного насипу, тому «роботи були припинені після того, як з очевидністю встановили наявність похованого ґрунту» [19, с. 319].

Коментуючи отримані результати, можна констатувати, що курган № 2 був зведений у два етапи над кількома похованнями, і розкопками вдалося виявити лише впускне захоронення – рештки кремації (?) зрубної культурно-історичної спільноти племен доби пізнього бронзового віку. Основний поховальний комплекс та вірогідні впускні захоронення не потрапили до меж ділянки, котра вивчалася не надто великим за площею колодязем у центрі насипу.

Курган № 3. Знаходився, як здається, з південного боку ланцюжка насипів за №№ 1 і 2, на невеликій відстані. Мав аналогічні умови влаштування. Висота – 2 арш. 10 верш. (1,42 м), діаметр – 22 арш. (15,6 м). Досліджувався колодязем того ж розміру, що і попередні. У масиві ґрунту насипу зверху траплялися численні вуглини. Колодязь прокопувався до глибини 4 арш. (2,84 м), проте «ознак поховання у вигляді кісток чи речей не було» [19, с. 319].

Таким чином, дослідження кургану обмеженим за площею колодязем не дозволило виявити будь-якого захоронення, хоча ознаки його існування під чи в масиві насипу були очевидними.

Курган № 4. Досліджувався одночасно із попереднім. Спостереження за роботами здійснював лубенський краєзнавець А. А. Маслов. Цей курган відстояв на помітній відстані від попередніх – фактично, окремо. Вивчався він повторно через те, що за свідченнями Г. Стеллецького, його розкопки 9 років тому не були завершені.

Висота кургану становила 1 арш. 8 верш. (1,6 м), діаметр – 15 арш. (10,7 м). Роботи велися також невеликим за площею колодязем 4 × 4 арш. (2,85 × 2,85 м). На місці закладання розкопу вони не дали «ніяких показань на користь» наявності поховань у цьому кургані [19, с. 320].

У плані коментаря, можна лише зауважити, що використання невеликого за площею колодязя, вибирання якого започаткував ще Г. Стеллецький, не забезпечило можливості виявлення поховальних комплексів, напевне, розташованих дещо зміщено від центру насипу. А розкопки двох останніх курганів були зовсім непотрібним руйнуванням поховальних пам'яток, здійснюваним дослідниками із обмеженими фінансовими можливостями задля виправдання перебування у Лубнах володаря «відкритого листа».

Курган № 5. Це – один із найменших насипів у складі групи на Тернівській толоці. Його висота складала 14 верш. (0,62 м), діаметр – 15 арш. 11 верш. (10,7 м). Досліджувався таким же колодязем в центрі, що і попередні споруди. На глибині $\frac{3}{4}$ арш. (близько 0,5 м) у південно-західному куті колодязя виявлена частина вогнища і «розкидані» у невеликій кількості вуглини. Ще глибше на $\frac{1}{4}$ арш. була виявлена група погано збережених людських кісток. На місці, «де лежали кістки», досліджувалася зволожена «пляма темно-бурого кольору з сірими про-

Рис. 1. Учасники екскурсії на чолі з Г. Я. Стеллецьким на Гаркушиній Могилі. 1918 р. ЛКМ 2453.

шарками» від підстилки захоронення. У викиді знайдений фрагмент стінки ліпної посудини з двошаровим випалом – із зовні червоного кольору, внутрішнім – чорного [19, с. 320].

Виходячи з умов знахідки, можна констатувати виявлення решток впускного поховального комплексу невизначеного часу – від доби пізнього бронзового віку до скіфської епохи, дослідження якого так і не було завершено.

Зважаючи на результати розкопок, дослідники змушені були змінити місце проведення своїх пошукових робіт, перенісши їх дещо далі від Лубен.

Група курганів в лісі Мзарського монастиря, біля Лохвицького шляху. У складі цієї розпорошеної групи на мисоподібних виступах високого лівого берега р. Вільшанки (біля сучасного меморіалу жертвам Голодомору) [9, рис. 1], дослідницею був розкопаний невеликий курган № 1, розташований неподалік Лохвицької дороги. Зі складу всієї групи (на той час вона налічувала більше 30 насипів), на початку ХХ ст. збереглися відомості про розкопки лише одного великого кургану, відомого під назвою «Гаркушиної Могили» чи «Гаркушиного кургану» (на якому, за переказами, відпочивав відомий грабіжник Гаркуша). Його дослідження потребувало чимало робітників, а вибирання насипу в центрі, на жаль, проводилося грабіжницьким способом якоюсь там «г-жею Х.», точніше, заможною лубенською міщанкою М. Гаврик, яка в пошуках скарбу в околицях Лубен зруйнувала частину цієї поховальної пам'ятки. Не виявивши тут «нічого для себе цінного», ця пані полишила розпочаті роботи. Н. Шмиткіна повідомляла, що робітники, які копали цей курган, розповідали, «що викидали масу кісток, черепків від посуду та ін.» [19, с. 320]. На сьогодні місце знаходження Гаркушиної могили встановлене [3]. У 1912–1913 рр. продовжувалося руйнування її насипу з грабіжницькою метою, котре здійснювали різні аматори, а в 1916–1918 рр. Г. Стелецький неодноразово проводив екскурсії учнів та лубенців до понівеченої могили, зведеної, вірогідно, за скіфської доби [1, с. 77]. Деякі насипи цієї групи збереглися й досі в дуже розораному стані [6, арк. 10], як і рештки найбільшого кургану в лісонасаджених над схилом високого берега річки.

Курган № 6 розкопувався біля Гаркушиної Могили. Його висота становила 1 арш. 4 верш. (0,89 м), діаметр – 13 арш. (9,2 м). Досліджувався колодязем розмірами 3 арш. 14 верш. × 3 арш. 14 верш. (2,65 × 2,65 м) по центру, з видаленням дерев, котрі вкривали поверхню.

На глибині 1 арш. 12 верш. (1,25 м) виявлені обриси ями завширшки 2 арш. (1,42 м), довжина якої не була встановлена через перекоп від пограбування могили (контури заглибини виявилися розплимими). Поховальна яма була зорієнтована із заходу – північного заходу на схід – південний схід. Навколо слідів дерев'яного помосту в ямі виявлені

рештки шести струхлих дерев'яних стовпів. На глибині 0,5 саж. (1,8 м) знайдені розкидані кістки людини, в т. ч. уламки черепа, що містилися в різних місцях. У північно-східній частині колодязя на рівні кісток виявлені рештки вогнища. У ґрунті, що їх перекривав, знайдені шматочки фарби, глиняні намистинки та залізний цвях. Крім того, за відсутності заходів із розсітки поховальної ями, до вмісту війнятого заповнення потрапили дрібні фрагменти ліпного посуду. У дослідниці не було сумнівів, що поховання в кургані було пограбоване ще в давнину, «можливо, сучасниками похованого» [19, с. 320–321].

З наявних опублікованих матеріалів зрозуміло, що єдине під насіпом кургану поховання було влаштоване за скіфського часу, вірогідно, у кінці VI – V ст. до н. е., з огляду на знахідку «залізного цвяха» – шпильки з цвяхоподібною голівкою. Поховання містилося у склепі, вірогідно, з рештками дощатого настилу на дні, перекриття накатника спиралося на шість стовпів (3 у 2 ряди), поверх перекриття при будівництві насипу вміщувалися рештки тризни. Поховальний комплекс виявився пограбованим, якщо не в давнину, то за козацького часу. За наявними знахідками, захоронення, ймовірно, належало жінці. З огляду на інвентар двох насипів так своєрідно досліджених курганів у складі групи «в лісі біля Мгарського монастиря», цей курганний могильник належав до кола поховальних старожитностей скіфської епохи [14, с. 6].

Група курганів біля Мгарського сільського кладовища. Цей некрополь, що називався Н. Шмиткіною могильником, дещо відрізнявся від попередніх груп як кількістю, так і за розмірами курганів. Чимало дрібних насипів на ньому були ледь помітними над рівнем тогочасної поверхні, а деякі досягали величезних розмірів. Два із великих, вірогідно, розкопаних, використовувалися для поховань кладовища (вони наразі всуціль зайняті захороненнями XX ст.) [9, с. 319–320, рис. 1–3]. У складі некрополя вивчалися насипи двох невеликих курганів.

Курган № 7. Споруджений із суглинного ґрунту, значно зволоженого внаслідок підтоплення ґрунтовими водами, не дивлячись на значну висоту над рівнем річки (високий корінний берег Сули). Висота кургану становила 14 верш. (0,62 м), діаметр – 13 арш. (9,2 м). Вивчався колодязем 4 × 4 арш. в центрі (2,85 × 2,85 м). На глибині $\frac{3}{4}$ арш. (близько 0,5 м) знайдена кістка людини та уламок ліпної посудини. Біля кістки був помічений темно-бурий прошарок від переміщених у деструкції залишків накатника. На глибині 1 $\frac{1}{2}$ арш. (1,1 м) у центрі колодязя трапилися кістки людини (тазова, берцева й кістка руки), кісткові залишки птахів та дрібних тварин (вірогідно, занесені сюди лисицею). Проведені глибше розкопки ніяких результатів не дали, лише на глибині 2 арш. (1,42 м) дослідники натрапили на шматочок заліза й уламок «кінчика леза залізного ножа» [19, с. 321].

Ймовірно, пошуковий колодязь «пробив» центр пограбованої поховальної камери скіфського часу, а учасники розкопок, через суглинисте заповнення, так і не змогли відшукати стінки і дно поховальної камери, виявляючи окремі залишки інвентарю в кротовинах у материковому суглинку.

Курган № 8, розташований поряд із попереднім. Мав висоту 14 верш. (0,62 см) та діаметр — 13 арш. (9,24 м). Досліджувався таким же колодязем через центр, що за браком часу на роботі був продовжений вузькою траншеєю. На глибині в $\frac{1}{2}$ арш. (0,36 м) в ній були знайдені рештки кісток і черепа людини, що розсипалися в руках. Через малу розкриту площу ніяких артефактів не виявлено [19, с. 321].

Спроба досліджень кургану змогла вочевидь встановити його приналежність до скіфської епохи та факт пограбування.

Наводячи висновки щодо проведених розкопок, Н. Шмиткіна дійшла висновку, що всі чотири лубенські групи курганів належали до різних епох і залишені різними «народностями». Найдавнішими за часом влаштування вона цілком слушно вважала кургани на Тернівській толоці, спираючись на відсутність супутніх речей, зібгане положення і пофарбований кістяк, слабко випалений горщик з первісним орнаментом. За типом горщика, час здійснення одного із поховань в цих курганах відносила до бронзового віку [19, с. 322].

До більш пізнього часу нею віднесені кургани у Мгарському лісі та біля Мгарського кладовища. Вони згруповані у значно більші групи, мають вигляд курганных некрополів і споруджені, вірогідно, осілим населенням, яке на той час дослідниця й учасники обговорення її повідомлення не змогли визначити. Н. Шмиткіна висловила сподівання на продовження розкопок поховальних старожитностей у Мгарському лісі й на Мгарському полі, також як і на ймовірну можливість проведення розкопок могил на Замковій горі [19, с. 322]. Проте, ці побажання так і залишилися нездійсненими через початок через рік Першої світової війни.

Та розкопки курганів 1912 р. в околицях Лубен були важливими з іншого боку. Вони вказали на можливість вивчення рядових поховальних старожитностей різних епох поряд із містом у ході ведення суто краєзнавчих досліджень. І в 1918 та в 1920-х рр. такі роботи були продовжені лубенськими музейниками Г. Стеллецьким та І. Плєскачем [1, с. 77, 79; 16, с. 47], започаткувавши формування археологічних збірок Лубенського краєзнавчого музею.

Джерела та література

1. **Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький / Борис Ванцак, Олександр Супруненко; УК ПОДА; ЦОДПА. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.

2. **Городцов А. В.** Дневник археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 года / В. А. Городцов // Тр. XIII Археологического съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 211–365, табл.
3. Карта: М-36-67-В-в. – Лубны. – М 1: 25 000 см. – Сост. местн. на 1983-88 г. – М.: ГУГК, 1991.
4. Карта: М-36-79-А-а. – Засулье. – М 1: 25 000 см. – Сост. местн. на 1987 г. – М.: ГУГК, 1991.
5. **Колибенко О.** «Шукання» Гната Стеллецького: тонка межа між «подвижником» і шкідником / Олександр Колибенко, Олена Колибенко // Переяславський літопис. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – Вип. 5. – С. 23–45.
6. **Кулатова И. Н.** Отчёт о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1988/136. – 78 арк., 177 рис., описи та списки – 8+1+4 + 3+6 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 239. – 102 арк.
7. **Кулатова И. Н.** Памятники археологии на территории г. Лубны / И. Н. Кулатова // 1000-летие города Лубны. Обл. науч.-практ. конференция (26-28 мая 1988 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; Луб. КМ; Луб. гор. орг. УООПИК. – Лубны: Изд-во «Полтава», 1988. – С. 7–9.
8. **Кулатова И. Н.** Новые исследования курганов скифского времени в Посулье / И. Н. Кулатова // Тез. докл. и сообщ. первой Сумской обл. научн. истор.-краеведч. конф. (5–6 апреля 1990 г.) / Сум. гос. пед. ин-т. – Сумы, 1990. – С. 17–18.
9. **Кулатова И. Н.** Первый Мгарский курган / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 318–338.
10. **Кулатова І. М.** Археологічні дослідження на території міста Лубни / І. М. Кулатова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 50–62.
11. **Луговий Р. С.** Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 32–41.
12. Протоколы заседаний Императорского Московского археологического общества за 1912–1913 г. // Древности: Тр. МАО. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – Т. XXIV. – Протоколы. – С. 301–385.
13. Стеллецький Г. Я. Анкета. – 4.VII.1923 р. [рукопис] // ЛКМ 605, НАФ 25. – Арк. 1–2.
14. **Супруненко О. Б.** Найдавніші поселення на Мгарській землі / О. Б. Супруненко // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: тез. доп. конф., присвяченої 375-літтю монастиря / Полтав. єпархія УПЦ; ПРО УТОПІК; Луб. міськ. держ. архів; [упорядн. і ред. Б. С. Ванцак]. – Лубни, 1995 [1996]. – С. 5–6.

15. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.
16. **Супруненко О. Б.** З історії археологічних досліджень на Полтавщині: короткий нарис / Супруненко О. Б.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2007. – 124 с., XII кол. вкл.
17. **Супруненко О. Б.** Федір Камінський – першовідкривач українського палеоліту, археолог, музейник і педагог / О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845 – 1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 4–22.
18. **Супруненко О. Б.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867 – 1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. – С. 132–161, кол. вкл. IV.
19. **Шмыткина Н.** Раскопки близ гор. Лубен, Полтавской губ., летом 1912 г. / Н. Шмыткина // Древности: Тр. МАО. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – Т. XXIV. – Протоколы. – Приложение II к протоколу № 759. – С. 318–322.

О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко

Археологічні дослідження курганів в околицях Лубен 1912 р.

Наводяться опис та окремі результати досліджень курганів доби бронзового – раннього залізного віків в околицях Лубен, а саме у складі великих груп на Тернівській Толоці, в лісі біля Мгарського монастиря та неподалік сільського кладовища над с. Мгар, здійснених у 1912 р. співробітницею Г. Стеллецького Наталією Шмиткіною.

Ключові слова: Лубни, Посулля, бронзовий та ранній залізний віки, скіфський час, кургани, поховання, Стеллецький Г., Шмиткіна Н.

О. В. Suprunenko, O. V. Sydorenko

Archaeological Researches of Barrows in Lubny Outskirts in 1912

Description and separate results of barrows dated to the Bronze – Early Iron Ages research in Lubny outskirts, especially in big groups in Ternivska Toloka, in forest near Mhar Monastery and nearby the village cemetery above Mhar Village, made by H. Stelletskyi's colleague Natalia Shmytkina, are given.

Keywords: Lubny, the Sula River Area, the Bronze– Early Iron Ages, the Scythian Time, barrows, burials, Stelletskyi H., Shmytkina N.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК НИЖНЬОГО ПОСУЛЛЯ І. Я. ПЛЕСКАЧЕМ (за науковою звітністю 1927–1928 рр.)

Про археологічні дослідження пам'яток різних епох у Нижньому Посуллі музейника й археолога Івана Яковича Плєскача.

Ключові слова: Нижнє Посулля, Хитці, Тишки, кургани, поховання, І. Я. Плєскач, наукова звітність, Лубенський центральний округовий музей.

Доволі помітний внесок у проведення археологічних досліджень на Лубенщині привніс директор Лубенського центрального округового музею І. Я. Плєскач (1.02.1889 – ?). Український краєзнавець, історик, археолог та музейний діяч очолив музей у другій половині 1920-х рр., проводив археологічні дослідження у нижній течії р. Сули [14, с. 124].

Опрацьовані нами в Науковому архіві Інституту археології НАН України наразі збережені наукові звіти І. Я. Плєскача за 1927–1928 рр. дають можливість охарактеризувати частину дослідницьких заходів Лубенського музею із вивчення найдавнішого минулого краю. Раніше матеріали цієї наукової звітності публікувалися тільки частково. Так, деяку інформацію із них використали відомі дослідники пам'яток скіфської епохи. Загалом результати археологічних пошуків музею та звітність за них стали джерелом, що відкрило можливості для подальших досліджень учених у цьому районі [3, с. 62; 4, с. 147; 11, с. 59–63].

Передумовами до археологічних розвідок і розкопок І. Я. Плєскача в районі Тишківської та Хитцівської сільських рад Вовчанського району на Лубенщині в 1927 р. стали випадкові знахідки археологічних матеріалів, що надійшли до Лубенського музею 1926 р.

Зауважимо, що до робіт І. Я. Плєскача археологічні дослідження у пониззі Удаю проводились лише епізодично. В кінці ХІХ – на початку ХХ ст. тут працювали археологи Ф. І. Камінський, В. М. Щербаківський, а також дещо раніше проводила зовсім невеликі розкопки одного з курганів меценатка К. М. Скаржинська [13, с. 124–125].

Саме за кошти цієї відомої лубенської музейниці та благодійниці у вересні-жовтні 1896 р. вчений секретар Круглицького музею С. К. Кульжинський і син місцевого поміщика-землевласника А. О. Лютецький провели археологічні обстеження й уклали план Хитцівського давньоруського городища в ур. Коломак [1, с. 150]. Ними також був розкопаний один із менших скіфських курганів, що входив до складу групи з

трьох насипів, розташованих на південний схід від с. Хитці Лубенського повіту – заввишки 4,8 м і діаметром 25 м [10, с. 71; 11, с. 59]. Могилам, що збереглися, загрожувало знищення від розорювання. Ці поховальні об'єкти потребували проведення рятувних робіт. Тому більше ніж через три десятиліття один із курганів групи й дослідив І. Я. Плєскач [12, с. 127].

Загалом, очолюючи округовий Центральний музей Лубенщини, його очільник, пізніше науковий співробітник музею Г. Я. Стеллецький, а більше ніж через десятиліття завідувач музею І. Я. Плєскач, дослідили на території сучасного Лубенського району протягом 1920–1934 рр. 22 різночасові археологічні пам'ятки, з-поміж яких не менше 10 курганів, залишивши помітний слід у вивченні археології Посульського краю [6; 14, с. 123].

З приходом до музею І. Я. Плєскача перед ним постало чимало завдань: завершити хоча б деякі розпочаті дослідження його попередників, упорядкувати та встановити походження наявних в музеї археологічних матеріалів з розвідок у Посуллі та робіт поза межами округи, створити експозицію закладу [8, арк. 3].

Територія, з якої 1926 р до музею надійшли нові надходження, виявилася високим плато правого берега р. Удаю, що здіймалося над долиною р. Сули і було порізане ярами та балками. У звітах зазначено, що брак коштів і часу не став на заваді дослідженням в цих мальовничих місцинах. Археологічні роботи на городищах і кількох могильниках цієї території продовжувались силами музейників й у вихідні дні, а часом – за відпусток.

Спочатку для проведення розкопок у 1927 р. І. Я. Плєскач обрав 3 могили, дві слов'янські IX–X ст., пограбовані ще в давнину, й одну – скіфського часу, за його уявленнями IV–III ст. до н. е. Великий курган поблизу Хитцівського городища в ур. Коломак, як він уважав, бронзового віку, не вдалося дослідити К. М. Скаржинській 1896 р., крім двох сусідніх дещо менших скіфського часу (маються на увазі розкопки одного з насипів С. К. Кульжинським та А. О. Лютецьким, і розпочаті, здається, не завершені дослідження на другому). Щодо найбільшої могили, то власник землі, де розміщувався курган, не дозволив проводити тут розкопки [8, арк. 3–4].

І. Я. Плєскач почав свої роботи на рештках курганного некрополя роменської культури в ур. Заудай, у межах Тишківської сільради. Група складалася з трьох насипів, розмішених на високій місцевості, обмеженій з північного заходу долиною р. Удай, з півдня – Раточним яром [2, с. 360–404; 8, арк. 6–7].

На момент досліджень курган розорювався, складаючи 0,35 м у висоту та біля 5 м «в окружності». Слідів кострища не спостерігалося. Не

зважаючи на руйнацію пам'ятки, І. Я. Плєскачу вдалося завершити розкопки та виявити поодинокі жіночі випростані поховання-інгумацію, зорієнтовані головою на південний захід. Погано збережений череп лежав на правому боці, обличчям на схід. З-поміж супровідного інвентарю відзначені уламки металевих обруч, до якого кріпилися прикраси, 2-х цілих та 17-ти фрагментів срібних намистинок, виявлених на шийних хребцях, 11 намистинок і три їх уламки зеленого скла та 1 зі «срібним відтінком», 3 синіх і 3 синіх «суцільно з'єднаних» намистинок. У похованні також виявлені 2 скроневих кільця зі срібного дроту. За аналогіями, датування цього поховання визначене часом IX ст. і віднесене до кола старожитностей сіверян Посулля [8, арк. 7–8].

Другим об'єктом розкопок була Могила із ур. Коломак, розташована на краю підвищення корінного берега над долиною р. Удаю, за 3 км на південний схід від с. Хитці. Вона входила до складу групи з трьох насипів, один із яких у 1896 р. досліджували С. К. Кульжинський та А. О. Лютецький (так звані Шведські могили) [7, арк. 19]. Дослідник зазначає, що за 20 м на північний захід від цієї могили «залишились сліди ще двох розкопаних у 1900–1904 рр. К. М. Скаржинською курганів». За словами місцевих жителів, матеріали, виявлені за попередніх досліджень, І. Я. Плєскач відносив до поховань скіфського часу.

Висота кургану складала 5 м, у перетині – 32 м, а «в окружності» – 96 м. За 500 м на північ від могили знаходилося слов'яно-руське городище, а «по західній стороні» – інше, з яких до Лубенського музею надійшли: залізна бойова сокира «датського типу», бронзовий хрестик-складень, жорновий камінь, фрагменти кераміки.

Вивчення кургану велося у два етапи. Спочатку з насипу зрізали верхню третину – 1,7 м. На утвореному майданчику був влаштований квадратний дослідницький колодязь з виступами, довжини сторін цього квадрату становили по 10 м, а в глибину колодязь досягав 3,2 м.

У верхній частині насипу знаходились: ліпна кераміка, посуд з наскрізними дірочками на вінцях і перлинками з середини – «шишечками», пара «рибальських грузків» [ліпні пряслиця], зуби коня, уламок панцира черепахи звичайної, кістки невідомої тварини, шелепа свині, кінське копито, частина людського черепа, передній зуб свині, уламок нижньої щелепи вівці із зубами. Всі ці знахідки вказували на проведення над похованням при будівництві насипу тризни.

Знахідки з колодязя включали: скляну зеленувату намистину, крем'яний інвентар; у східній частині колодязя виявлені фрагменти «червонястих» амфор; у південно-східній – бронзове «вістря ножа», уламки чорного глянцевого [лискованого] посуду, бронзового «цвяха» [шпильки] довжиною 5,0 см та діаметром 0,3 см, та фрагмент посудини, виготовлений із людського черепа. В західній частині колодязя знайде-

но «грузило від рибальської сітки» [ліпне пряслице] 2,3 × 2,8 см, діаметр отвору якого становив 0,5 см.

Конструкція склепа була перекрита дубовим накатником упоперек ями. Дубовий настил із плах утримували 7 круглих дерев'яних стовпів, діаметром 22 см. Дно ями виявилось вимошеним брусами дерева тієї ж породи, викладеними в рівчачки шириною 0,12 м і завглибшки 0,5 м, та корою. Могильна камера була прямокутною, південний і північний боки якої (ширина ями) складали 3,6 м, довші сторони досягали 5 м. Глибина склепу становила 1,8 м від рівня похованої поверхні. З північного боку в стінці камери розміщувалася ніша, до якої понад західною стіною був прокопаний ровик шириною 0,24 м і глибиною 0,58 м.

У північно-східній частині камери дослідник виявив: 43 наконечники бронзових трилопатових стріл скіфського часу зі втулками для насаджування на древко; уламки «залізної броні», у формі платівчок прямокутної форми (7,5 см довжиною, 5,5 см шириною та 0,1–0,2 см товщиною); залізні вудила; бронзові баранці; «зображення на коротших загнутих кінцях голівок коней»; шестигранний бронзовий «наперсток» [ворворку]. «Знайдено також чотири бронзових, круглих та опуклих гудзики з вушками, оздоблені обідком із шишечок». Ці бронзові бляхи були прикрасами вуздечки. Виявлені бронзова «фігурка пташки з розщепленим хвостом» і бронзова прикраса «у формі китиці», що також слугували прикрасами вузди, кільце й обкладинка до колодки кинджалу з листового тонкого золота. Всі ці знахідки дослідник інтерпретував, як аналогічні виявленим під час розкопок Лугової, Товстої та Чортотлицької могил. З північно-східного кута ями походили наконечники списів зі втулками і залізний наконечник до піхов. У західному куті камери збереглися «залишки броні» з клаптиком шерстяної тканини. В ногах одного із похованих (вірогідно, жінки) знайдено два бронзових «стремена» [масивні браслети] та розвал глиняної ліпної посудини. Від залишків поховання збереглися: шматочок черепа і фаланга великого пальця ноги. За цими рештками, розвалами кіток та кісткового тліну встановлена орієнтація одного із похованих – «головою на північ, ногами на південь». У ніші розміщувався людський череп, розташований з північного боку склепу. Цю неодноразово пограбовану поховальну пам'ятку (парне захоронення) дослідник вважав належним місцевому населенню скіфського часу [8, арк. 11–32].

Третя невелика і дуже розорана могила в ур. Коломак, на схід від с. Хитці, була висотою 0,25 м та 7 метрів по колу. Знявши верхню частину насипу кургану, І. Я. Плєскачу вдалося простежити контури аморфної в плані ями на глибині 0,7 м. На дні ями розміщувалось колективне поховання, зорієнтоване головами на схід і «ногами на захід». Поховальний інвентар включав: маленьку глиняну ліпну посудину,

перевернуту до гори дном і розміщену біля черепа одного з похованих; наконечник тонкого залізного списа завдовжки 0,42 м; уламок ножа чи кресала; «грузило ромбоподібної форми для рибальської сітки» [пряслице]. Музейник припускав приналежність цієї пам'ятки сіверянам Посулля, як і у випадку з курганом № 1 [8, арк. 33–35].

Брак часу не став на заваді продовжувати лубенцям свої дослідження. Ними проводилися розвідки на території Хитцяньської сільради, за 2,5 км на північний схід від с. Хитці, в ур. Саливонівка над долиною р. Удаю, де під городищем шурфуванням було виявлено «вапнякові відклади», печину, фрагменти посуду та «кістяний інструмент для орнаментатії». І. Я. Плескач уважав, що тут відбувалося виробництво посуду та його випалювання. Археологічні розвідки в районі Тишківської сільради здійснювалися на схід від села, в ур. Маляриха, і дали можливість зібрати велику кількість фрагментів кераміки доби бронзового віку.

Було також оглянуте городище в ур. Городище, що лежало за 2,5 км на північний схід від с. Хитці. Біля нього обстежувались два курганні могильники. Один – «з урочища Сухомлин за 2,5 км на південний схід від села», інший – «з урочища Коломак за 5,5 км на схід від села» [8, арк. 36–39].

У вересні 1928 р. дослідження в межах Хитцяньської, Тишківської та Лучанської сільрад Вовчанського району Лубенської округи були продовжені. Завідувач музею дослідив кілька могил в ур. Паськове, що знаходилися за 2,5 км на південний схід від с. Хитці, розташовані на високій місцевості над долиною правого берега р. Удаю [9, арк. 1].

Висота першої могили складала 1 м, у поперечнику – 4 м, а по колу – 30 м. Спочатку була знята частина насипу кургану, далі, «по центру могили прокопали рів шириною 1,1 м у напрямку з півдня на північ». На глибині 1 м простежувалися контури поховальної ями шириною 1,8 м, довжиною 2 м і глибиною 1,3 м. Поховання: чоловічої статі, зростом – 1,87 м, зорієнтоване з північного заходу (ноги) на південний захід (голова). Ліва рука на животі, права витягнута вздовж кістяка. Поховання виявилось безінвентарним [9, арк. 1–2].

Висота другої могили становила 0,8 м, у поперечнику – 5,5 м, «в окружності 36 м». Розкопки проводились за методикою, аналогічною першій могилі. З глибини 0,8 м вибиралася пляма могильної ями, зорієнтована у напрямку зі сходу на захід, шириною 1,08 м, довжиною 2,7 м та глибиною 1,2 м. У заповненні ями, на глибині 0,6 м були знайдені три залізні цвяхи від гробовища. Поховання випростане: чоловічої статі, зростом за кістковими рештками – 1,77 м, зорієнтоване зі сходу (ноги) на захід (голова), з позицією рук, як і в першому випадку. Захоро-

нення також не містило інвентарю. І. Я. Плєскачу вдалося відзначити зотлілі рештки дерев'яної труни [9, арк. 2–3].

Ще одним місцем досліджень був слов'яно-руський курганний могильник в ур. Коломак Тишківської сільради. Досліджувана ділянка була розташована над долиною правого берега р. Удай, за 3 км на південний захід від с. Тишки. Розкопки проводились на невеликому кургані висотою 0,7 м, 2 м у поперчнику та 15 м «в окружності». Дослідження здійснювалися траншеєю через центр насипу, зорієнтованою в напрямку зі сходу на захід, шириною 1 м і глибиною 0,7 м. Могильна яма мала в ширину 1,1 м і в довжину 2 м, досягала глибини 0,7 м від основи насипу. Кістяк: 1,85 м зростом, жіночої статі, випростаний на спині, зорієнтований зі сходу на захід. Супроводжувався біля тазу уламками залізних серпа і ножа; на шийних хребцях виявлені 29 скляних та глиняних намистин [9, арк. 3–5].

Хитцівські поховання І. Я. Плєскач відносив до поховальних старожитностей слов'янського населення пониззя Удаю, не вирізняючи з-поміж підкурганних комплексів у трунах захоронення давньоруського часу.

Досліджувалась також могила в ур. Гусакове або «Ховбине», за 2–3 км на північний захід від с. Луки та за 2,5 км на південний схід від с. Заудай Тишківської сільради. Вона розміщувалася на високому правому березі р. Удай, мала висоту 2,47 м, у поперчнику становила 24 м (тобто, її діаметр) та 88,5 м «в окружності». Матеріали розкопок цієї пам'ятки опубліковано В. А. Іллінською у кількох роботах про кургани скіфського часу басейну Сули [3, с. 147–154; 9, арк. 5–9].

Досліджуючи поховальну споруду, І. Я. Плєскач не знімав верхню частину насипу, а просто, намітивши зверху квадрат 5,80 × 5,80 м, заклад пошуковий колодязь. При вибиранні ґрунту в насипу траплялося вугілля, фрагменти чорного кольору ліпного посуду, сліди тризни часу спорудження насипу кургану. На глибині 2,47 м був відзначений материк, де помічена пляма могильної ями шириною 3,9 м і довжиною 4,75 м, що, як виявилось, мала глибину 2 м від рівня фіксації. В її заповненні трапилася невелика кількість ліпної кераміки. В ямі, «від її північної стінки», дослідник знайшов залізний меч, залізні наконечник списа, уламок ножа і «лусочки броні». Із західного боку лежали дві залізні бойові сокири. Поблизу східної стінки виявлені 21 трилопатеві бронзові і 6 кістяних наконечників стріл, кам'яне точило-оселок та 15 пращевих каменів, кістяна паличка-застібка до сагайдака. У північно-східному куті збереглися залізні вудила, 8 бронзових блях від вузди та ще 3 з подвійними орлиними голівками, бронзовий «наперсток» [ворворка], бронзові прикраси у вигляді трикутних щитків з вушками для пришивання, залізні вудила та «2 баранчики», бронзова пронизка

із п'ятьма отворами, кістяний предмет з отворами [ворворка]. Біля північної стінки розміщувався глиняний ліпний горщик, коло західної – кістки жертвовної тварини. Орієнтація похованого не встановлена через погану збереженість кісток [8, арк. 6–8]. Поховання було пограбоване в давнину, але залишки його інвентаря вказували на приналежність небіжчика до чоловічої статі. Всі ці знахідки В. А. Іллінська віднесла до старожитностей посульського населення скіфського лівобережного лісостепу доби архаїки – VII–VI ст. до н. е. Наприклад, датуючими матеріалами стали бронзові наконечники стріл саме цього типу, а кістяні кулеподібні вістря з прихованою втулкою належали Лівобережній культурі скіфського часу найранішого періоду, певним чином відмінній від Правобережної за своєрідними особливостями [3, с. 149; 5, с. 50].

Таким чином, наукова звітність І. Я. Плєскача розкриває для сучасних дослідників велику кількість інформаційного контексту щодо поховальних пам'яток Нижнього Посулля, як скіфського, так і слов'яно-руського часів. На жаль, дослідження, проведені музейником у 1927–1928 рр. з дотриманням усіх тогочасних польових інструкцій і на належному методичному рівні [14, с. 123], на сьогодні вже повною мірою не можуть задовольнити сучасну науку. Проте й досі вони залишаються досить таки інформативними джерелами для наукових студій, збагачуючи і доповнюючи важливими фактами археологічні відкриття на території історичної Лубенщини.

Джерела та література

1. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: археологическая карта / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беяева и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 196 с.
2. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. Отчет Полтавскому Губернскому Земству / А. В. Гуров; Полтав. Губ. Земство. – Харьков: Типография М. Ф. Зильберберга, Рыбная ул., д. № 25–й, 1888. – 1010, III с.
3. Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К.: Наукова думка, 1968. – 268 с.
4. Іллінська В. А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі в 1946 р. / В. А. Іллінська // АП УРСР: Матеріали польових досліджень Інституту археології АН УРСР за 1945–1946 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. II. – С. 139–148.
5. Іллінська В. А. Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному лісостепу / В. А. Іллінська // Археологія. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. X. – С. 50–63.
6. Іллінська В. А. Із неопублікованих матеріалів скіфського часу в Лівобережному лісостепу / В. А. Іллінська // Археологія. – К.: Наукова думка, 1968. – Т. XXI. – С. 147–154.
7. Кулатова И. Н. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. / И. Н. Кулатова., А. Б. Супруненко; ПКМ // НА ІА НАНУ. – Ф. е. –

- 1988/136. – 78 арк., 177 рис., описи та списки – 8+1+4 + 3+6 арк.; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 239. – 102 арк.
8. **Плескач І. Я.** Археологічні досліді в районі Тишківської та Хитцяньської с/р, Вовчанського району: звіт. – І. ІХ. – ІІ. Х. 1927 р. / І. Я. Плескач; Лубен. окр. муз. // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 548. – 40 арк.
 9. **Плескач І. Я.** Коротенький звіт за археологічні досліді і розвідки в межах Хитцяньської, Тишківської та Лучанської с/Р Вовчанського р-ну, 1928 р. / І. Я. Плескач // НА ІА НАНУ. – Ф. ВУАК. – Спр. 202/12. – 12 арк.
 10. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; ІА НАНУ; УТОПІК. – К.: Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
 11. **Супруненко О. Б.** Курган скіфського часу у с. Хитці в Лубенському Посуллі / Супруненко О. Б., Кулатова І. М. // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1997. – № 1-2. – С. 59–63.
 12. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України. (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / О. Б. Супруненко. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 392, II с.
 13. **Федір Камінський (1845–1891): наукова та епістолярна спадина** / Т. П. Пустовіт, О. Б. Супруненко; ПКМ. – Полтава, 1992. – 160 с.
 14. **Яненко А.** Історія музейної археології УСРР (1919–1934) / Анна Яненко; Нац. Києво-Печерський ІКЗ. – К., 2016. – 324 с.

М. Г. Коваленко

Дослідження пам'яток Нижнього Посулля І. Я. Плескачем (за науковою звітністю 1927–1928 рр.)

Охарактеризовані археологічні дослідження пам'яток скіфської та слов'яно-руської епох у Нижньому Посуллі, здійснених музейником та археологом Іваном Яковичем Плескачем – очільником Лубенського центрального округового музею. Наводяться описи результатів досліджень 1927–1928 рр. біля сс. Лука, Тишки та Хитці на північ і північний захід від Лубен.

Ключові слова: Нижнє Посулля, Хитці, Тишки, кургани, поховання, І. Я. Плескач, наукова звітність, Лубенський центральний округовий музей.

М. Н. Коваленко

Research of Monuments in the Low Sula River Area by I. Ya. Pleskach (according to scientific report of 1927–1928)

Archaeological research of monuments dated to the Scythian and Slavonic-Russ Time in the Low Sula River Area, made by museum worker and archaeologist Ivan Yakovych Pleskach – head of the Lubny Central Regional Museum, is characterized. Results of research in 1927–1928 near Luka, Tyshky and Khytsi Villages northward and north-westward are described.

Keywords: the Low Sula River Area, Khytsi, Tyshky, barrows, burials, I. Ya. Pleskach, scientific report, the Lubny Central Regional Museum.

ЛУБЕНЩИНА КІНЦЯ ІV тис. до н. е. ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ ТА ЕПОСУ «ВЕДИ СЛОВЕНА»¹

Розглядається пивихинська археологічна культура, співставлення якої з текстами «Веди словена» дозволяє реконструювати історію Лубенщини та прилеглої частини Полтавщини й Київщини етапу С-II трипільської а/к. Наводиться версія щодо причетності до цієї історії Лисогірського поселення в околицях Лубен.

Ключові слова: пивихинська і засухська а/к, усатівський та софіївський типи трипільської а/к; «Веда словена», Лубенщина.

Територія міста Лубни та прилеглі землі стають історично значущими між 3200–2750 роками до н. е., на етапі С-II трипільської археологічної культури [1, т. I, с. 97–113], коли у Посуллі утвердилася пивихинська а/к, що склалася під значним впливом Трипілля й була названа так (В. М. Даниленком і Д. Я. Телегіним у 1958 р.) за її поселенням на горі Пивиха над Дніпром неподалік Градизька [2, т. 1, с. 242–243]. Одне з поселень цієї культури існувало й на Лисій Горі, на місці майбутніх Лубен [3, с. 86–88].

Нині, з початком історико-археологічного осмислення «Веди словена» – зібрання обрядово-епічних пісень VII–I тис. до н. е., найдавнішої з відомих на сьогодні Священних книг Землі [4, 5] – виникла можливість висунення гіпотези про причетність «пивихинців» до історії найпершої держави Аратта, рештки якої умовно названо «а/к Трипілля» [6; 7].

Наша стаття присвячена гіпотетичній, поки що, *реконструкції історії Посулля й Лубенщини* 3200–3000 рр. до н. е. (між початками пивихинської а/к та усатівського й софіївського типів трипільської а/к) – *методом семіотичного співставлення даних археології з ведичними текстами.*

*

У ті часи, коли долину Сули та інших рік Полтавщини освоїли нечисленні мисливці й рибалки, що не залишили по собі визначних пам'яток, територію Київщини від середини V тис. до н. е. почали заселяти носії трипільської а/к етапу В I-II. Найдавнішими пам'ятками є тут Змієва печера [1, т. II, с. 484–485] на території майбутнього Києва,

¹ Публікується в авторській редакції.

а неподалік – майдан Казаровичей, що функціонував протягом десь 4200–2750 років до н. е., виказуючи своєю керамікою зв'язки не тільки з південно-західною прабатьківщиною «трипільців», але й із їхніми родичами: носіями а/к люблінсько-волинської мальованої кераміки, кулястих амфор, Баден та ін. [1, т. II, с. 205–206, 491–494]. Бо *майдани* (укр. й інд., іран. *айдана*) – як окремі споруди, так і складові міст-і-сіл або *калиц* (> рим. *civillis* > *цивілізація*=державність) Аратти-«Трипілля» – були святилищами-обсерваторіями, творці яких зробили з них кістяк взаємозв'язків т. з. індоєвропейської мовної спільноти [див.: 1; 4–9]. Тому освоєння носіями трипільської а/к північно-східної окраїни її обширу розпочали жерці; за ними підтяглися общинники: хлібороби-скотарі, ремісники, будівельники, воїни.

В. О. Круц вважає [2, с. 14, 242–243], що виникненню пивихинської а/к передувало зіткнення частини носіїв трипільської а/к (кінця етапу В-II) чапаївського типу Київщини – із носіями середньостогівської а/к (її останньої, дереївської фази). Після цього перші відійшли до Стугни й Тетеріва (на Правобережжі Дніпра) та Остеру й гирла Трубіжу (на Лівобережжі). Згодом трапилося наступне зіткнення трипільців, вже лукашівського типу (С-I: 3700–3200 рр., за [1, т. II, с. 304–306]), «з найпізнішими середньостогівцями, відомими за пам'ятками типу Пивихи. Останні, мешкаючи в лісостепу, очевидно, перебувають своє господарство, віддаючи перевагу землеробству, про що свідчать Пивихинське, Лисогірське або Лубенське й подібні йому поселення Лівобережжя. «Очевидно, у Подніпров'ї вони частково зливаються з трипільцями, внаслідок чого з'являються так звані пам'ятки софіївського типу» етапу С-II.

Така археолого-історична реконструкція, зроблена у 1997 р. знавцем названих типів, потребує нині уточнень. Перш за все – датувань, переглянутих фахівцями на 2004 рік [1]. За цією новацією, середньостогівська а/к існувала у 5300–3850 р. до н. е. – і вже тому не могла бути причетною у 3200–3000 рр. ні до пивихинської а/к, ані до трипільсько-пивихинського творення софіївського типу. А подібність орнаментики пивихинської кераміки (переважно плоскодонної) до середньостогівської (виключно гостродонної) можна пояснити існуванням ще й у другій половині IV тис. до н. е. (принаймні до 3200 р.) дніпро-донецької а/к й а/к ямково-гребінцевої кераміки, – які, виникнувши між 5850–4900 рр. до н. е., брали участь у формуванні середньостогівської а/к. Слід підкреслити, що носії двох перших відрізнялися своєю неолітичною традицією лісових мисливців, тоді як треті відразу ж долучилися до енеолітичної своїм степовим скотарством; за цими еколого-господарчими відмінами стояли, напевно, й етнічні. На користь такого трактування свідчить знахідка на поселені Лиса гора кам'яного «човника»-

списометалки, характерного для першої з трьох названих шойно а/к, де слідом за Трипіллям розповсюдився й плоскодонний посуд. З іншого боку, знайдена там же [3, с. 88] глиняна моделька колеса зі ступицею характерна для ямної а/к, яка генетично вийшла із середньостогівської. А участь у цій генезі пивихинської а/к досить виразно представлена у нижньому прошарку ранньоямного поселення Михайлівка-II над правобережжям переправи через пониззя Дніпра. Цей рух «пивихинців» від Полтавщини до Херсонщини, в приморському напрямку, якимось чином стимулювався «трипільцями», чия кераміку також знайдено у землянці того прошарку [10].

Визнаючи наслідком трипільського впливу на формування пивихинської а/к її хліборобсько-скотарське господарство та переважання наземних дерев'яно-глинобитних жител, етнокультурну основу її слід шукати, напевно, у киево-черкаській і їй подібних культурах і типах, що виникали на основах двох вищеназваних а/к з виразною традицією неоліту [1, т. II, с. 149–150, 634–635 та ін.]. Безпосередньою основою формування пивихинської була, можливо, маловідома засухська а/к, що могла скластися внаслідок консолідації найпізніших носіїв консервативно-неолітичних а/к у момент їх зіткнення з трипільською. Вплив прийшлих «трипільців» міг бути настільки активним, що несформовані ще «засухінці» підтяглися – зі своїх долин Сейму, Десни, Псла – до опанованих прибульцями придніпровських понизь Десни й Трубіжу; проте подальша зміна форми активності «трипільців» призвела до переселення навіть прогресивних «пивихинців» (що сприйняли вплив отих прибульців) у долину Сули, тоді як остаточне формування консервативної частини «засухців» відбулося подалі від перших та других: у долинах Псла і Ворскли [3, с. 85–86]. Виходить відповідність узагальнюючим висновкам М. О. Ричкова: «Вважається доведеним існування населення дніпро-донецької культури, на середньому етапі його розвитку, з ранньотрипільським. (...) Проте вони існують на півночі Київщини та в Білорусії й з пізньотрипільським населенням», – під тиском якого частина аборигенів «асимілюється, а частина вимушена відсунути, поступившись місцем представникам нового укладу життя» [11, с. 29].

Щодо просування носіїв трипільської а/к до їхнього трубіжського форпосту, то початок і кінець руху другої хвилі переселенців відзначився (як і причина зазначеної зміни активності) спорідненістю специфічних кинджалів усатівського та софіївського типів [1, т. I, 492, 504]. Не виключено, що стрижнем зв'язку стали майдани (городища, по В. Г. Петренку та В. О. Круцу) біля сучасних сіл Маяки й Казаровичи [1, т. II, с. 205–206, 328–329]. Початки ланок ланцюга цих двох та проміжних типів Трипілля датуються у межах С-II, приблизно 3200 (уса-

тівський і вихватинський), 3150/3100 (гординештський, за яким географічно йдуть касперівський та троянівський типи без певних датувань їхніх початків), 3000 р. до н. е. (софіївський) [1, т. II, с. 121, 492, 560 та ін.]. Отже, цей шлях від приморської Одещини до підлісної Київщини було пройдено протягом не більше двох століть – але може й у межах року, якщо трапився похід переселенців 3100/3000 років вкоренілого вже типу Усатове-Фолтешть [1, т. I, с. 113]. Окрім спрощення кинджалів та кераміки усатівського типу, у софіївському помітні й інші ознаки занепаду трипільської етнокультури: зміна наземних жител заглибленими та утвердження ґрунтових могильників з кремацією, які почали тіснити інгумацію й кургани (притаманні Усатову) вже у гординештському типі... Ці дані враховує прийнята мною гіпотеза В. А. Дергачова про виникнення софіївського типу від усатівського [1, т. II, с. 492], яка є альтернативною відносно окресленої вище гіпотези В. О. Круца про взаємовідносини місцевих носіїв чапаївського–лукашівського–софіївського типів трипільської а/к з агресивними носіями середньостогівської а/к та її пивихинського типу.

А тепер відсунемо на задній план суто археологічний аналіз і виведемо наперед історичні висновки зі сказаного вище:

1. Просування неолітичного Трипілля В І-ІІ до лісів Наддніпрянщини очолили жерці, що опікувалися календарною справою (яка примушувала будувати святилища-обсерваторії в тих чи інших місцинах навіть за межами а/к будівельників [9]), основами хліборобства тощо, а також розвідкою і взаємозв'язками мігрантів та ін. свого населення з аборигенами. Перші контакти мали бути приязними, інакше місіонери не приживалися б і не створювали своїх святилищ на чужій землі. Так виникли передумови формування пивихинської а/к, основою якої були носії киево-черкаської або ж засухської а/к фіналу місцевого неоліту.

2. Проте від рубежу етапів В-С, коли функціонування майдану Казаровичів було забезпечено вже наявністю мігрантів-співвітчизників довколишніх поселень Чапаївки, Коломийщини-І, Лукашів тощо, – тоді відносини аборигенів з переселенцями погіршали (з провин тієї чи іншої сторони). В усякому разі «середньостогівці», насельники переважно південно-лівобережних лісо- й -степів, трансформувалися на той час у «ямників» і суттєво вплинути на виникнення пивихинської а/к етапу С-ІІ не могли. До того ж та лінія генези була зосереджена у Нижній Наддніпрянщині й належала до третьої етнокультури з характерними курганами та ін., відмінної від цивілізованого «Трипілля» Дунайсько-Дніпровського регіону та від спадкоємців носіїв неолітичних а/к Середньої Наддніпрянщини.

3. Територія життєдіяльності «пивихинців» зосередилася переважно в Посуллі, проте вони просувалася вниз по узбережжю Дніпра до Херсонщини – де віддалене на пд.-зх. примор'я займала усатівська а/к або тип Трипілля С-II. Це просування якимось чином могло бути реакцією на північну експансію «усатівців», що суттєво вплинула на трансформацію носіїв лукашівського типу в софіївський, котра розгорнулася на північ від Сули.

4. На південь же, в долинах Псла і Ворскли, панувала мало вивчена ще засушська а/к – більш-менш споріднена з пивихинською неолітичною традицією, консервативною у першій та зникаючою у другій. Очевидно, що носії першої не сприймали впливів Трипілля, тоді як другої – всотили їх.

5. Лубенське поселення на Лисій горі мало певну історію, недостатньо з'ясовану ще археологами, не вписану поки що у загальний контекст окресленого у пунктах 1-4. Така неопрацьованість примушує тепер обмежуватися висунанням версій, а не гіпотез.

*

А зараз зіставимо отриману картину з певним сюжетом кількох пісень «Веди словена» (далі – ВС), дотримуючись попередніх про те публікацій [4-8; 12]:

ВС згадує храми-майдани та їхніх служителів як *зимледель е заравиель* (тобто як предтеч географів і астрономів), які *сарае градили*. А хранителі текстів ВС – болгари-помаки Родопських гір Македонії – зберегли ще й перекази про особливі центри, де навчалась здібна молодь різних племен та народів. Там ті спадкоємці старих жерців набували йогічні здібності й ставали *юдями* (< *юдоль* 'доля'), *друдами* (> кельт. *друїди* 'дівров'), *харинами* ('захисники' > укр. *характерники* > етрус. *курути*). Виученикам «прибувало сил стільки, що вони літали як птиці, й на якую тільки рать ні ходили, завжди перемагали».

Збереглися відомості про двох видатних учителів-*царів Край-земе*: про «*Кресника*, що був відомий у ті часи знахар, який зібрав загіт молодців та дівиць і переселився в іншу землю», та про *Змія*, що усамітнився у гірському палаці, куди «будь-який цар повинен був щорічно посилати по три юнака» на трирічний вишкіл [5, с. 655–658]. Третього, на ім'я *Сура*, описано в самій ВС [12, с. 26–27]. Цей Божий слуга явився до поселян із небес. На голові у нього німбом світилось ясне Сонце, на плечі – *ясна Звезда сейнита и зорита*. В десниці тримав він *вазу-укита* з календарними позначками, а в шуйці – сувій пергаменту з якимось письментами-*тирина*, накресленими від імені Бога *Летна*. Той буцімто спорудив на 'Лисій' *Белиц-гори* у лісі за селом храм-*сарае*, куди Сура покликав молодь. Коли святково вбрані юнаки та дівчата зібрались –

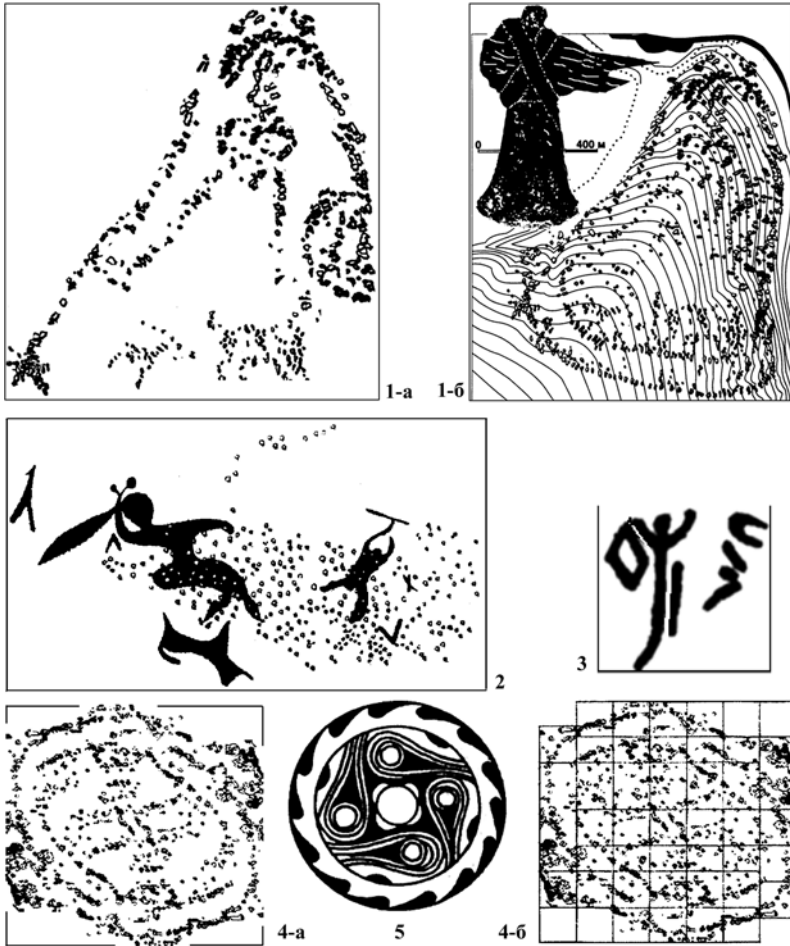

Рис. 1. Відображення відповідних «Веді словена» образів – *зоряної коліски Валкани із сином Сонця (4), войовничим Сада-королем (1)* – у первинних (а: після переселення, за Ю. О. Шиловим [12, с. 47-53]) й кінцевих (б: після спалення, за В. П. Дудкіним і М. Ю. Відейком) планах міст Аратти-„Трипілля” етапу В-II, та їхні відповідності серед петрогліфів Кам’яної Могили (2, 3; за Б. Д. Михайловим) й у орнаментиці чаші трипільської а/к (5):
 1 – Ятранівка [1, т. I, с. 311, 487–490], 4 – Федорівка [1, т. II, с. 563–564], 5 – Конівка.

наче прочани, із посохами – до підніжжя Белиці, то замість моложавого Сури зустрів їх білобородий старий. Махнув він руками – і серед літа пішла заметіль. То була кара за відсутність серед прибулих сільського старости-*кмета*. Та коли той з'явився, то Летна-Бог повернув селянам навіть не літо – а весну!...

Ці відомості відносяться до кола трипільської а/к [4, кн. 2, с. 425–443] – й тому можуть бути співставлені з археологічними залишками і майдана Казаровичі та Змієвої печери Києва, і поселення (чи також майдана?) Лисої гори Лубен.

Традиція розглянутих вище вчителів присутня і в образі Першого короля людей та змії, що побудував Ново-град для своєї доньки Валкани – яка попри сватання, а потім і заміжжя із земними королями, народила від Сонця двох синів: *Синче* та *Сада* (див. рис. 1: 1, 4). Їхні діяння начебто продовжують та поглиблюють одно одне, що можна співставити з етапами просування підлеглих їм племен *юрців*-орців/орачів (араттів-«трипільців», за Ю. О. Шиловим)...

Перш ніж розглядати – чому, звідкіля, як, куди вони просувалися [12, с. 47–53]? – відзначимо невизнаний допоки (від публікації відкриття у 1995 [див. 7, с. 765–808 та ін.]) трипільцезнавцями феномен: фігурність принаймні деяких міст Трипілья (рис. 1: 1, 4; 2: 6). Ясно, що такі грандіозні споруди із залученнями сотен будівельників містять у собі епічно-обрядові основи, які й накопичилися (за Ю. О. Шиловим [4]) у *Вета-книгу*, умовно названу «Ведою словена» відкривачем С. Верковичем. На те в ній є прямі вказівки, підтверджені артефактами, не тільки архітектурними, а й мальованими (рис. 1: 5; 2: 7, 8). Закладання *калиц* першолодиною Імою, королями Баном і Сланом починались словами: «*Я ти, БОЖЕ, Вета-книга (...)*» тощо [12, с. 18, 24]. Так, що описані далі події не є суто історичними й прив'язаними тільки до Трипілья С-II, а були вписані тоді у ведичний канон, що складався принаймні від етапу В-II (рис. 1–2). Не відволікаючись тут на цю тему, відсилаю читачів до аргументованих публікацій [6–8, 12; 15, с. 43–46], де детально розглянуто й малюнки, наведені у нашій статті... Продовжимо основну тему:

Окрім споріднено-дружніх Край-, Юдська-, Янська-, Сіта-, Фейська-, Читайська-землі {див. вище про вервечку типів Трипілья від усатівського до софіївського включно}, «Ведою словена» знає дві недружньо-іншоетнічні землі: Харапську та, особливо, Дивську.

Назва *Харапска-земи* походить від 'горба-кургана' (< *хорпе*, *кургала* «Велесові книги» давніх слов'ян [13, с. 301]). ВС засуджує *Харапска-та крале*, *Цьрна Харапине* – який намагався завадити Коледі навертати до віри любих йому *юрців*-орців ще й підданих Харапіна – *арни* й *афици*, 'арійських' парубків (рос. *парни*) та дівчат [12, с. 32–45]. Отже, Харапська земля належала аріям, які будували кургани. Українці здебільшого на-

зивають їх *могилами*. Етимологія ж цього терміну виводиться з лексем протошумерського архіву Кам'яної Могили (на Запорозжчині): mah+gal 'могутній-великий' [14, с. 686, 690]. Цю назву згадує «Скупський переказ» Болоховщини (підлісна частини Київщини та прилеглих із заходу земель), який перегукується з «Ведою словена» і дотримується *реалій Аратти-«Трипільля»* {далі підкреслено мною. — Ю. Ш. [15, с. 6, 111–112]}, вважаючи Святі Могили кордоном землі своїх прашурів:

Наша держава називалась Скүпою Краю, пов'язаних Словом; літ тому 5190, як вона постала. Населяли чорнухи деревляні, кіми, анти, рокси, беренди, татрани, ольбери, топчаки, ревуги, шельбири — рій родів козацьких, а разом — вкраїнці, бо в Краю предків жили, опороженому Могилами Святими. Тисячі років проіснувала Скүпа Вкраїнська, і нікому не було вільного ходу через родові землі її, поки Слова, Звичаю та Землі своєї тримались. (...).

Підрахунок літ тому 5190 слід починати від 1185 року створення «Слова о полку і гореві Ігоря Святославлича» (і основи «Скупського переказу?»), де також є специфічний перелік подібних до козаків *могутів* (< арійські *марути* > *мороввати* з арабського трактату про русів): татрани, шельбири, топчаки, ревути, ольбери, — виходить приблизно 4005 р. до н. е., часи трипільської а/к В-II. Тогочасних, докіммерійських *чорних деревляних* хранителі «Переказу» коментують як «опалені дерева». Виходить подібність до виявленого археологами звичаю «трипільців» періодично спалювати-й-оновлювати застарілі поселення. «Веда словена» часто описує цей звичай юрців. Проте *чорнухи* (тодішній епітет майбутніх дрєвлян?) нагадують ведичних *црна рабинки Четайска царя*, про яких мова далі.

А тут окреслимо третій — після *юрців-«трипільців»* та *арнійв-«курганщиків»* — суперетнос ВС: 'диких' *дивів*. Якщо перші два відповідають історичним араттам і аріям, обопільно належним до індоєвропейської мовної спільноти [6-8; 15], то треті — носіям киево-черкаської та засухської а/к (з прибалтійським, напевно, а може й з угро-фінським корінням [2]), які ми розглянули вище як можливу основу формування, під суттєвим впливом прийшлих «трипільців», пивихинської а/к. Суттєвою відмінністю двох передостанніх аборигенів була неолітична традиція — від якої «пивихинці» відійшли, схилившись до енеолітичної традиції перших прибульців. Подібним чином окреслює ВС взаємовідносини синів-юрців та чоловіка Валкани з харапинами й дивами.

Перші зіткнення юрців із дивами сталися ще у пониззі Дунаю, звідкіль (з територій Болгарії та Румунії) виводять археологи безпосередніх предків «трипільців». Надалі — у просуванні до Дністра та Дніпра (до *Бел-Дуная*, *Двох Дунаев* тощо ВС; український фольклор також визнає Дунай рікою прашурів, і зове так будь-яку визначну 'Ріку') — ситуації повторювалися й нагадували змальовану нижче, конкретнішу за

попередні. Цю ж, напевно, закріплено поширенням на Київщині топонімів *Див(л)ін, Дивошин, Дівички, Ді(и)вич-гора* тощо. Дослідники співставляють такі назви, зазвичай, як не з 'дівчатами' чи 'дива́ми' (слов.), так з 'Богами' (санскрит.), – що не позбавлено сенсу, проте мусить враховувати й дані «Веди словена». А саме:

Синче-кравле, первінець Валкани та Сонця, надумав переселення із застарілого міста-каліци свого діда внаслідок того, що:

«Поле дідівське занадто вже тісне!
Бо старі люди вже все заселили,
хто молодий – тому ніде і жити!»

На таку скаргу мати порадила йому переселити молодь занедбаного царства-королівства (терміни ведичного походження, які означають влади сакральну та світську) на пустош задунайських дивів. Земля їхня є *запустена* тому, що вони її не обробляють, не випасають худобу, – а живуть лісовими дарами, у норах-землянках, користуючись знаряддям із каміння... якими диви й зустріли загарбників!

Але пройшов час, взаємовідносини налагодилися, і молодь дивів – із тих, що вціліли й не відійшли далі в ліси, а пішли у науку до прийшлих юрців – набула до них приязнь [4; 12, с. 17, 47-49]:

Диви позирають на *юрців*,
хвалять їх восхваляють, –
пожертви вони їм воздають
наче *юдам*, що з неба спустились.
Діви дивії славлять юрців:
ті ж бо на полі їх навчають
как им урать, как им сееть,
та замісити чисто тісто,
чиста пита, чиста леба.
Хвалять їх юнаки восхваляють:
стадо ті пасти научили,
до юрців же бо стада не знали –
самі диви наче стадо у лісі блукали!

Ситуація цілком відповідає виникненню та загальній характеристиці пивихинської а/к.

Проте за царювання наступного сина Валкани ситуація змінилася, стала набагато жорсткішою (що відповідає переходу від лукашівського до софіївського типів у 3200–3000 рр. до н. е., на початку етапу Трипілля С-II).

Сада-кравле був народжений Валканою також від Сонця, але у шлюбі з німечним Чета-королем. Народився *Сада* с мечём-ардамом у десниці (згадаймо знамениті кинджали Усатова), а в шуйці – зі снопиком пшениці. Ім'я немовляти дали діти-коледники, що вочевидь

надало майбутнім діянням королевича подібності до місії БОГА-Спаса-царя Коледи [Там же, с. 28–36, 49–51]. Продовжити справу старшого брата примусили царя-короля подібні обставини – але набагато важчі, навіть страшні. Відповідно, й до дивів віднісся Сада-король жорстокіше.

Цього разу переселялася не тільки молодь, а й частина народу юрців. Короля супроводила *девойка-жриця*, яку матінка-*майка* Валкана призначила для спілкування сина з *Юда Самовила* – посередницею між людьми та Богами *Громна* і *Йогне*; *Колєда* відгукувався на молитви Сада-кrale тощо безпосередньо. {Ці відомості знадобляться нам для співставлення з даними, що будуть дотичні до реконструкції праісторії Лубенщини}. Виступили взимку, щоби легше долати річки та болота. Перед Дунаями доводилося не тільки ставати на традиційний для переселенців герць із *Сура Ламія* (< *lat-ma-ta*, за архівом КМ, означає ‘із Полум’я = з Аратти’ – що відповідає звичаю «трипільців» спалювати-й-оновлювати старі поселення), але й здолати дві фортеці *Ламе-кrale* {чи ж не городища троянівського типу?}. Від того згарища розтанув лід на першім Дунаї, проте Самовила допомогла його знов заморозити – чим відкрила шлях до Дунаю-2. За ним почалася *Див-земє*. Ведучи переселенців до битви з аборигенами *Дива-кrale*, Сада-король напучував співвітчизників такими словами:

*«Да идеме на дивача земля:
диваце да надбориме,
тяжна земля да плениме, –
ке ги научиме какъ са земля работи,
тие на насъ роблукъ ке робувать!».*

І слова свого король дотримався! А мовилося у ньому про закріпачення («усатівською» Оріяною *общинної* держави Аратти-«Трипілья») відсталого місцевого населення, про навчання його землеробству – з певним відшкодуванням на користь загарбників-учителів, що ступили на шлях рабовласництва... Мета була досягнута:

*Там села вони заснували,
полонених людей научали:
наставляли як землю орати,
засівати, просо білеє жати,
хлеб-максуть за ядене держати, –
щоби весело пісні співати,
и тая пясна да са пяє.*

Співвідносне це з формуванням саме «півихинців» чи ні, а ось консервативна частина ведичних дивів (можливо, носіїв киево-черкаської чи то засузької а/к) повелася відповідно історично-археологічному висновку: не асимілювалася, а повсталася – на чолі з *Дунавска-кrale* –

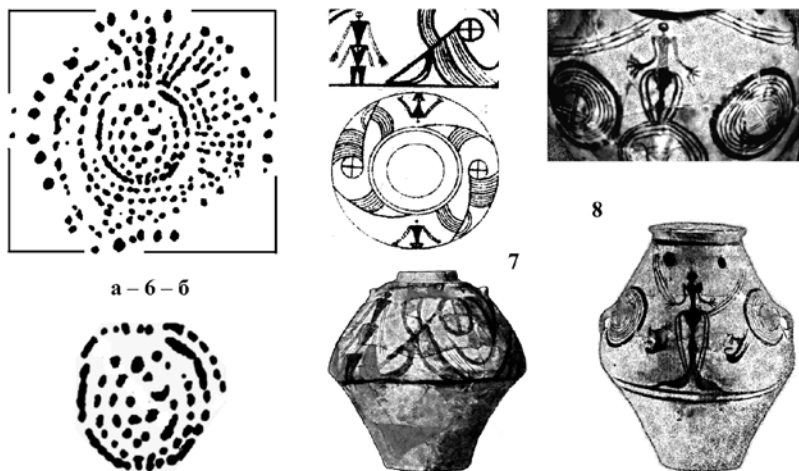

Рис. 2. Відображення відповідних «Веді словена» сюжетів – про *Ново-град* (6) *Першого короля людей і змій* (7) та про *Жіву* (8), *покровительку його дочки Валкани*: на посудинах із «Софіївки VIII» (8) і сусідніх «Петрен» [1, т. I, с. 312–313, 503; т. II, с. 407–408], де план вулиць (6, 7; трипільська а/к С-І) утворив центр «Праяйця *Бсл-Змія*» (6-а), оточеного дугами і променями родичів Валкани «*Місячинки і Сонця*» (див. також на рис. 7 і 8 [12, с. 38, 47–48]).

перш ніж відійти у слабо заселені тоді ще місцини, «відсунутися, поступившись місцем представникам нового укладу життя» [11, с. 29].

Готуючись до битви з юрбою Дунайського короля, *Сада-кравле си е юнак надь юнаци* послав гінця до старого Чета-короля з проханням про допомогу. Вітчим зібрав військо зі *стари пристарели*, що залишалися в Стар-граді, й повів його *уть долна земля Презморна презь моря Гуляму, презь земля Харанска (що відповідає приморському зосередженню усатівської а/к з курганами її та сусідів-«курғанщиків»)* [4, с. 437].

Йдучи на поміч Сада-королю, друге військо Стар-града у попутних поселеннях немало *моми робинки си закарувать*. Видно, що то були жінки не дивів, а родичів юрців на кшталт *Ламе-кравле* (див. вище про землі Читайську, Фейську тощо). Полководець Чета-король втішав полонянок обіцянками щастя на захопленій, але рідко ще заселеній пасинком пустоші:

«Дарма, *моми робинки*, плачете!
Відведу я вас на землю плодовиту,

де люди роботам не навчені.
Ви тих дивів *земля роботи* навчите
і станете їм *господар(к)и*.
Коли ж помрете — вшанують
(вони вас) як *Богини ке ва иматъ*:
бо ж ви їх тому навчили
какъ да земля работетъ,
урожай многий щоб уродився».

І *рабинки Четайска царя* низько йому вклонилися, стали його прославляти. А коли той допоміг Саду, пасинку своєму, перемогти дивів,
— то

Сада-король пустош ту заселив,
немало *нагороди си града* на ній.
Одвіку донині юрці в них живуть,
поля свої *оратъ, белу просу* там сіють,
бела пшевица також там жнуть.

Зміст і суть цих уривків можна порівняти з реаліями виникнення й етнокультурного наповнення *софіївського типу*, подібним чином з *півихинською а/к* можна порівняти перший та третій (див. нижче) уривки ВС. В третьому мова про те, що залишок місцевих дивів не був знедолений юрцями-переможцями. Батьки і пращури аборигенів у *норах-землянках* животіли й травою лісовою годувалися та каміннями бились, — а нащадки їхні підкоренні пустош свою колишню почали обробляти, села разбудували:

*Какъ искара Сада-краля
Ду негуви люти сряли
Саму той си ги надбориль.
Та си плянь плениха сички диваци;
Тяхни дяца заробиха.
Тога са диваци научиха
Какъ су земля роботи
Та си дава максуль за ядене;
Земля хми су обработи
Я тие су с' роблукъ поробиха.*

Далеко ще така доля від поневірянъ давньосхідних й античних рабів! Проте тінъ закріпачення та податків, хмара майбутнього знедолення ілотів під спартанським ярмом вже насувалися. Як би там не раділа підкорена частина дивів поліпшенню умов існування, але прабатьківська культура занепадала, а новітня до рівня прибульців дотягнутись не могла. Тобто, так чи інакше, більш або менш, а юрці гнобили дивів, нав'язаним щастям також. І *Золотий вік* Аратти, відображений її «Ведою словена» й археологічними залишками попередніх етапів трипільської а/к [1, 4; 7, 8], — з початком Трипілля С-II почав добігати кінця [11, 15]...

Ось проти цього, проти такого поневолення та перспективи його поглиблення й повстала було консервативна частина дивів на чолі з *Дунавска-краве*. А вела того до повстання проти влади переселенців-юрців молода жриця *Камяна*. Про них розповідається в пісні ВС, присвяченій походу Чета-короля, – й піснярі віддали належну шану повстанцям [12, с. 53]. Військові звичаї юрців-орачів-араттів були, як бачимо, лицарськими – і характерники-козаки в якійсь мірі їх зберегли (див. «Скупський переказ» та інші Заповітні карби Болоховщини [15, с. 138–145]).

Епічна пісня про похід юрців за Бел-Дунай починається зі звернення до *диви Камяни*, жриці-*биларке*. Голуб приніс їй грізну звістку із *Презморна-земе*: її військо на чолі з Чета рушило проти *Дива-земе*.

– Треба захистити Вітчизну! – закликала жриця свого короля. І порадила звернутися за допомогою до БОГА Вішну {головного у «Веді словена». Виходить, диви вже сприйняли вплив «трипільців»-юрців – ставши, може, на шлях формування етнокультури пивихинської а/к, але не втративши ще можливість залишитися на рівні засухої}. Проте для чого потрібна Божа поміч, спочатку незрозуміло: чи то піддобритися до Чета-короля, щоб пошадив Див-землю – чи то дивське військо готувати на відсіч загарбникам... Розгорнулося друге. Оскільки військо юрців, після проходження крізь землю Харапську, почало нищити зрілих дивів та поневолювати їхню молодь.

Аж ось стали війська супротивників на різних берегах *Бел-Дунаю*, на якому о тій порі скресав лід. Впало військо Чета-короля на коліна з молитвою до БОГА Коледи (брата Вішну), щоби прислав вітродуйну Самовилу заморозити ріку та військо Див-короля. Що й відбулося... А Камяну БОГ покарав. За спробу повстання проти юрців, які зичили дивам добра: землеробству навчити, пустош на лани й пасовиська перетворити, села поставити... Будучи у вигнанні та почувши, що таке таки здійснюється й колишні соратники на супротив нездатні, затушила Камяна та й кинулась у Білий Дунай.

Так втопилась *млада, зелена...*

Чета-короля смерть Камяни
засмутила не дуже.

А пісня ця від тої пори *да са пня*.

Уть Бога здраве, уть меня пясна.

Підсумуємо попередні висновки, співставимо історичні картини ВС й археології:

I. «Веда словена» описує храми-*сарая* та взаємини їхніх служителів з місцевим населенням, що могло розгортатися й при закладанні святилищ (майданів тощо) Казаровичів та Змієвої печери Києва, а може й на Лисій горі біля Лубен.

II. Описи ВС регіонів Край-землі *юрців*, Харапської землі *арнійв* та Див-землі *дивів* відповідають реаліям трипільської, середньостогівсько-ямної, киево-черкаської тощо а/к. Співставимі й епічно описані та історико-археологічно з'ясовані взаємовідносини цих трьох етнокультур.

III. Зосередившись на розгляді сюжетів ВС про діяння синів Валкани та її чоловіка Чета-короля, отримуємо комплекс збігів з історією приморського усатівського та підлісних лукашівського й софіївського типів трипільської а/к, а також формування на тлі їхніх взаємовідносин пивихинської а/к Посулля.

IV. Роздвоєння доль дивів за їхньою приязню або ж відмежуванням від експансії юрців ВС співпадає із наявністю трипільських впливів у пивихинській та відсутністю їх у засухській а/к сусідніх (на південь від трипільського пониззя Остеру і Трубіжу) регіонів Посулля та Попсілля.

V. Сюжет ВС про недалеке повстання дивів, підняте їхньою дівою-біларкою Камяною проти панування прийшлих юрців, відповідає консервативності та усуненню засухської а/к відносно трипільської і навіть пивихинської. Можна умовно припустити, що і ведичний сюжет, й археологічне розмежування могло мати відношення до Лубенського поселення (чи майдану?) на Лисій горі.

*

Співставлення двох історичних картин — реконструйованої сучасними археологами (I-5) та змальованої авторами «Веди словена» (I-V) — дозволяє історизувати пивихинську та причетні до її формування а/к Київщини й Полтавщини...

...і чому б не вважати — нехай поки що на рівні краєзнавчої версії, а не наукової гіпотези — що Лиса гора Лубен була пристанищем діви-білярки Каміни. Яка жила близько 3000 року до Різдва Христового і залишила у Священній літературі світу унікальний приклад патріотизму, своєрідність якого досі залишається у ментальності жіноцтва українців, болгар та інших спадкоємців індоєвропейської спільноти найпершої цивілізації Землі.

Історичні події Посулля 3200-3000 років до н. е. (часів вгасання Аратти та започаткування Шумеру й Єгипту) достойні найвищого, притому міжнародно-загальнокультурного осягнення — як науковими дослідженнями, так і мистецькими творами. Бо тут тоді зіткнулися не лише різні рівні розвитку етнокультур, — тут надзвичайно виразно (і чи не вперше в світі) означилося потрібне роздоріжжя людства: *одвічно-общинне, екологічно гармонійне — первинно-цивілізоване, яке намагалося зберегти-законсервувати одвічну гармонію — вторинно-цивілізоване, що мало тоталітарну перспективу-прогрес*. Відлуння того зіткнення, його стан й

перспективи є актуальними і на сьогодні – і цій актуальності не видно кінця. Бо стикаються «+» і «-», режими «*автолітоту*» й «*штурвалу*» історичного розвитку [див. у: 8; 9; 15].

Література

1. Енциклопедія Трипільської цивілізації / [гол. ред. М. Ю. Відейко]. – К.: ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. – 2 т. – 704 і 712 с.
2. Давня історія України. – Т. 1: Первісне суспільство / С. С. Березанська, В. М. Гладилін, М. І. Гладких та ін. – К.: Наукова думка, 1997. – 559 с.
3. Білоусько О. А. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V століття) / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 168 с.
4. Веда славян / [пер. В. Г. Барсуков, комм. Ю. А. Шилов]. – М.: Амрита-Русь, 2013–2014. – 2 кн. – 240 і 464 с.
5. Славянские Веды / [сост. и комм. А. И. Асов]. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. – 704 с.
6. Шилов Ю. О. Аратта за «Ведою словена» і пам'ятками трипільської культури та іншими науковими джерелами / Ю. О. Шилов. – К.: Аратта, 2010. – 118 с.
7. Шилов Ю. А. Прародина ариев: обряды, мифы, история / Ю. А. Шилов. – Второе издание. – Москва; Киев; Минск: Рус. Правда, 2013. – 816 с.
8. Shilov Yu. Ancient History of Aratta – Ukraine / Yuri Shilov. – London; N. York: Amazon, 2015. – 470 p.
9. Шилов Ю. А. Мифы о «космических странниках» и календарная служба Европы V–I тысячелетий до н. э. / Ю. А. Шилов // На рубежах познания Вселенной. Историко-астрономические исследования, вып. XXXIII. – М.: Наука, 1992. – С. 272–303.
10. Коробкова Г. Ф. Проблемы изучения древнеямной курганной общности в свете исследования Михайловского поселения / Г. Ф. Коробкова, М. Б. Рысин, О. Г. Шапошникова // Stratum plus: Воины медного века. – Кишинёв: Ун-т «Высшая антропологическая школа», 2009. – № 2 (2005–2009). – С. 10–267.
11. Рычков Н. А. Триполье – катализатор перемен в степях Украины / Н. А. Рычков // Проблемы археологии Поднiпрров'я: міжвуз. зб. наук. ст. / [відп. ред. І. Ф. Ковальова]. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2002. – С. 23–37.
12. Шилов Ю. А. ПРА-Пращуры: сказания первых славян / Ю. А. Шилов. – М.; К.; Мн.: Рус. Правда, 2016. – 160 с.
13. Велесова книга / [перекл. і комент. Г. С. Лозко]. – К.: Такі справи, 2002. – 368 с.
14. Кифишин А. Г. Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII – III тыс. до н. э. / А. Г. Кифишин. – М.; К.: Аратта, 2001. – 872 с.
15. Шилов Ю. О. Україна у контексті світової цивілізації / Ю. О. Шилов. – К.: Аратта, 2012. – 220 с.

Ю. О. Шилов

**Лубенщина кінця IV тис. до н. е. за даними археології
та епосу «Веди словена»**

Семіотичне співставлення археологічних розробок пивихинської та до-тичних культур Полтавщини і Київщини з певними текстами «Веди словена» дозволило зробити реконструкцію історії відповідного регіону приблизно 3200–3000 рр. до н. е. На цьому фоні обгрунтовано гіпотезу про причетність Посулля з Лубенщиною – а на рівні версії, й Лисої гори біля Лубен – до важливих подій вітчизняної й світової цивілізації.

Ключові слова: пивихинська і засухська а/к, усатівський та софіївський типи трипільської а/к; «Веда словена», Лубенщина.

Yu. O. Shylov

**Lubny District in the Late 4th m. BC according to Archaeological Data and
“Veda Slovena” Epic**

Semiotic comparison of archaeological study of the Pyvykha and other connected cultures in Poltava and Kyiv Regions with “Veda Slovena” texts allowed to make a history reconstruction in chosen area of 3200-3000 BC. Hypothesis about connection between the Sula River Area in Lubny District – at the level of version, and the Lysa Mountain near Lubny –and important events of local and world civilization, is proved on this background.

Keywords: the Pyvykha and Zasukha Archaeological Cultures, the Usativka and Sofiivka types of Trupillia Archaeological Culture, “Veda Slovena”, Lubny District.

ГЛЕКИ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ТИПУ ІЗ ШИШАЦЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У публікації здійснено огляд знахідок так званих глеків лівобережного типу із поховань Шишацького могильника черняхівської культури

Ключові слова: Шишацький могильник, черняхівська культура, глеки лівобережного типу, поховання, глиняний посуд

Лубенський краєзнавчий музей (сподіваємося, на час випуску цього збірника наукових праць вже матиме ім'я Гната Стелецького) святкує 100-річчя від часу свого заснування. У цій поважній музейній установі зберігається ряд цікавих знахідок, що відносяться до часу побутування черняхівської культури: одноручний глек, миски, кубки. Їх виявили у похованнях за випадкових обставин не лише на Лубенщині (с. Снітин), а й поза її межами, в сусідніх Хорольському (с. Клепачі) та Оржицькому (с. Воронинці) районах Полтавської області [1, рис. 1]. Деякі з цих артефактів були здобуті під час розвідкових робіт у 1950-х рр. тодішнім директором Лубенського музею І. І. Горенком [2, арк. 2–3].

Подібний посуд, що був виготовлений на гончарному крузі, доволі часто знахідка на поселенських та поховальних пам'ятках III – початку V ст. Він є однією з найчисельніших категорій супровідного інвентарю в могилах черняхівської культури, здійснених за обрядом інгумації та кремації.

Серед глиняних виробів привертають увагу одноручні, дворучні або без ручок глеки. Їх можна пов'язати із вірою тогочасного населення у загробне життя, де після своєї смерті небіжчик візьме участь у потойбічному бенкеті. Саме глеки з привізними амфорами (для зберігання алкоголю), а також чаші з кубками (для пиття напоїв), можуть слугувати цим свідченнями. Традиційно появу такого набору, як і звичай вживання вина в цілому, пов'язують зі впливом античної культури [4, с. 83].

Нашу увагу привернула наявність у деяких похованнях черняхівської культури Шишацького могильника на Пслі одноручних біконічних глеків так званого лівобережного типу. Цю назву вони отримали у зв'язку з районом найбільшого поширення – Дніпровським Лісостеповим Лівобережжям. У згаданому регіоні такі глеки походять з ряду могильників, що знаходяться на території Сумської і Полтавської областей (Успенка, поховання 29; поховання 1619; Коровинці, Дуб'яги, Воронинці) [6; 7].

Вінця цих глеків відігнуті, а верхня частина Г-подібної або округлої форми. Всі відомі екземпляри мають досить велику ручку, закріплену

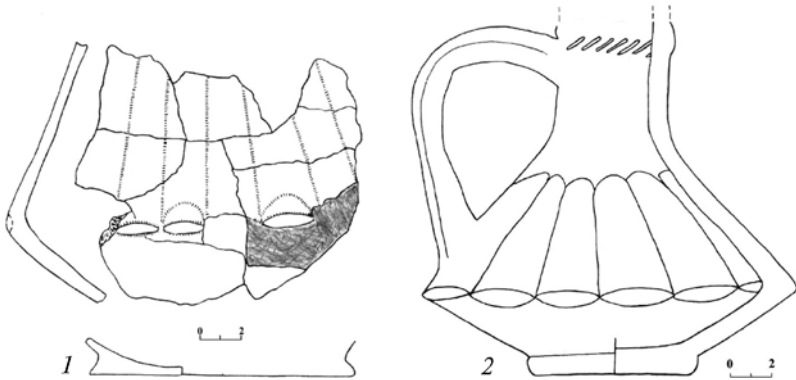

Рис. 1. Глеки лівобережного типу з Шишацького могильника.

1 – поховання 70; 2 – поховання 115.

одним краєм у верхній частині шийки, іншим – з'єднану із верхньою частиною тулуба, ближче до його ребра. Їх поверхня сірого або чорного кольору, заглажена або лискована. Від інших подібних посудин глеки відрізняються особливостями орнаментатії. Її характеристика розглянута нами в одній із статей [6, с. 380–381]. Окрім того, що вони мають високу естетичну цінність, ці глиняні вироби виступають ще й чіткими хроноіндикаторами. Такі глеки виявлені в похованнях 70 та 115 Шишацького могильника.

Зокрема, поховання 70, здійснене за обрядом кремації, містило розвал одноручного глека лівобережного типу (тип I, за Б. В. Магомедовим) [3, с. 81] чорного кольору. Посудину прикрашено на тулубі фасетками й орнаментом. Розміри посудини визначити не вдалося. Діаметр тулуба становить близько 25 см, діаметр денця – 13 см (рис. 1: 1).

Одноручний глек цього ж самого типу, з лискованою поверхнею чорного кольору (рис. 1: 2), орнаментований фасетками, містився у похованні 115. По верху фасеток та по їхніх краях, а також на його ручці нанесений вдавлений коліщатковий орнамент; горло оздоблене відтягнутим неналіпним валиком з діагональними насічками. Глек був частково зруйнований унаслідок неякісного випалювання та агресивного хімічного середовища у заповненні захоронення. Її параметри: висота – 17 см; діаметр тулуба – 14 см; діаметр вінець – 5,1 × 5,2 см; діаметр денця – 7,8 см; висота ручки – 10,5 см; її ширина – 2,9 см; товщина – 1,5 см.

З цього поховання до складу супровідного інвентарю входили також три миски, горщик і скляний конічний кубок, прикрашений синіми та червоними краплями кольорового скла. Подібне поєднання двох кольорів нам невідоме серед подібних знахідок пізньоримської доби [8].

Посуд, орнаментований фасетками, Е. Шульце та Б. С. Строцьень відносять до порівняно вузького хронологічного відтинку – у межах кінця IV – початку V ст., що перетворює цю категорію знахідок на хронологічний індикатор фінального етапу існування черняхівської культури [5].

У нашому випадку, час існування такого фасетованого посуду не заперече загальне датування глеків лівобережного типу, що виявлені в похованнях 70 та 115 і сам час існування досліджуваної нами ділянки Шишацького некрополю.

Незначна кількість глеків лівобережного типу і численні набори посуду, до складу яких вони входили, інші супровідні знахідки, свідчать про високий ранг небіжчиків, які були поховані у Шишацькому могильнику.

Джерела та література

1. **Гейко А. В.** Матеріали черняхівської культури з Лубенського краєзнавчого музею / А. В. Гейко, Р. М. Рейда, В. М. Верещака, С. В. Сапегін // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943). – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. – С. 162–165.
2. **Горенко І. І.** Звіт про результати обстеження археологічних пам'ятоків в селах Клепачі і Шишаки, Хорольського району, Полтавської області / І. І. Горенко // Науковий архів ЛКМ. – 7 арк.
3. **Магомедов Б. В.** До вивчення черняхівського гончарного посуду / Б. В. Магомедов // Археологія. – К., 1971. – Вип. 12. – С. 80–87.
4. **Магомедов Б. В.** Потойбічний бенкет у поховальному обряді черняхівської культури / Б. В. Магомедов // Старожитності I тисячоліття нашої ери на території України: зб. наук. пр. – К., 2003. – С. 83–88.
5. **Строцьень Б. С.** Фасетки як хронологічний індикатор / Б. С. Строцьень, Е. Шульце // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 63–64.
6. **Рейда Р. Н.** Кувшини «лівобережного» типу / Р. М. Рейда, А. В. Гейко // Верхнедонской археологический сборник. Материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20-22 декабря 2013 года. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – Вип. 6. – С. 379–385.
7. **Рейда Р. М.** Потойбічний бенкет: набори глеків у похованнях черняхівської культури / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Археологія. – К., 2015. – № 1. – С. 30–39.

8. **Рейда Р. М.** Поховання 115 Шишацького могильника зі скляним орнаментованим кубком / Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін // Археологія. – К., 2016. – № 5. – С. 20–28.

Р. М. Рейда, А. В. Гейко, С. В. Сапегін

Глеки лівобережного типу із Шишацького могильника

У публікації наведено огляд знахідок так званих глеків лівобережного типу з поховань Шишацького могильника черняхівської культури на Полтавщині.

Ключові слова: Шишацький могильник, черняхівська культура, глеки лівобережного типу, поховання, глиняний посуд.

R. M. Reida, A. V. Heiko, S. V. Sapahin

Jar of the Left-bank Type in Shyshaky Burial Ground

Review of findings of so-called Left-bank type jars in Shyshaky burial ground dated to the Cherniakhiv Culture in Poltava Region is given in the publication.

Keywords: Shyshaky burial ground, the Cherniakhiv Culture, the Left-bank type jars, burial, clay dishes.

К ПОИСКАМ ГОРОДИЩА ЛЕТОПИСНОГО г. ЛУБЕНА

Рассматриваются итоги поисков городища летописного г. Лубена и уточнение времени его возникновения.

Ключевые слова: городище, крепость, Лубны, летописный город, брод, Сула.

Поиски остатков городища летописного г. Лубен и связанных с ним археологических материалов продолжают немногим менее 150 лет. Новый всплеск интереса к местным древностям возник в последние годы благодаря усилиям полтавских археологов. Им же принадлежат и подробные историографические очерки, раскрывающие основные этапы полевых и литературных исследований [5; 8; 13; 14; 15]. С отдельными вопросами этой тематики связаны и работы других авторов, которые найдут свое место в соответствующих разделах этой заметки.

Впервые имя города появилось в «Поучении» Владимира Мономаха при описании событий августа 1107 г. и в соответствующей статье «Повести временных лет». В летописных сюжетах речь шла о приходе половецких войск к Лубену и их остановке на левом берегу Сулы. Коалиция русских князей выступила навстречу, разгромила степняков, а их остатки гнала вплоть до р. Хорол [2, т. I, с. 250, 281, 282]. Таким образом, сомнений о существовании крепости домонгольского времени на территории современного райцентра Полтавской области Украины ни у кого не закрадывалось; сложности возникают лишь с его более или менее точной локализацией.

В люстрации Каневского замка 1552 г. обширная местность на Средней Суле именовалась «земля Лубни», а грамотой Сигизмунда III от 16.01.1591 г. Александру Вишневецкому была разрешена постройка замка Александров на «врочище Любне». Вслед за А. М. Лазаревским в литературе утвердилось представление о том, что замок возвели непосредственно на древнерусском городище. Между тем, в жалобе Раины Могилянки (1618 г.) указано, что Юрий Вишневецкий отнял у нее «Stare i Njve Lubnie, Alexandrow zwane» [1, с. 102; 6, с. 209–229]. По аналогии с летописным г. Роменом, сопровождавшимися подобными же определениями, создается впечатление о том, что замок Александров, во всяком случае изначально, все же не затрагивал территории «Старых Лубен».

В. Г. Ляскоронский, оставивший первый глазомерный план остатков мощных относительно поздних укреплений [7, с. 442], связал их

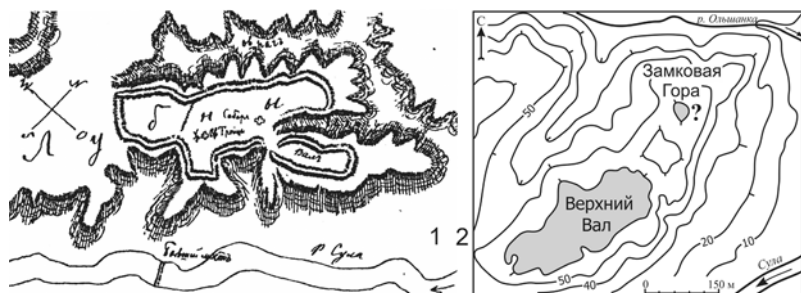

Рис. 1. Историческая часть г. Лубны.

1 – остатки древних укреплений (по В. Г. Ляскоронскому); 2 – векторизация части современного городского плана (по Ю. Ю. Моргунову).

с городом домонгольского времени, устроенном на отрогах высокого мысового плато в ур. Верхний Вал. Судя по высоте валов и слишком большой для киеворусского времени площади ($770 \times 100\text{--}220$ м), это следы крепости Лубенского полка 1648–1781 гг., в подслое которой могли находиться руины домонгольского города (рис. 1: 1). Случайные сборы дореволюционных любителей старины, незаконченные исследования Н. Кузнецова и его современных последователей действительно указали на существование там перемешанных поздним строительством остатков позднесеверянских и древнерусских напластований; их мощность достигает 2,5 м.

Со временем отождествление летописного города с Верхним Валом укоренилось. И с подачи краеведов оно попало в энциклопедии уже в качестве крепости Владимира Святославича [18, с. 230; 19, с. 156]. Безусловно, это волновало как местную власть, так и активную часть общественности, поэтому в 1981–1982 гг. для проведения раскопок на местные средства был приглашен опытный археолог О. В. Сухококов. Как нередко бывает в подобных случаях, исследователь был поставлен в жесткие условия: плотная городская застройка не оставляла возможности выбора перспективного места для раскопок. К примеру, территория Верхнего Вала представляла собой основание обширного мыса, где могли размещаться лишь пригороды древнего города, да и в этой части не было достаточно места для раскопок широкими площадями (рис. 1: 2). Поэтому исследователь ограничился скромным количеством шурфов, неполным разрезом позднего вала и двумя раскопами общей площадью 310 м^2 [9, рис. 30]. Более того, ведущий раскоп № 3 был заложен не поверх коренных пород, а на многовековом смыве с пло-

Конец X - нач. XI вв.	Серед. XI в.	Конец XI - середина XIII вв.

Рис. 2. Хронологическая таблица древнерусской гончарной керамики со сборов разных лет (по И. И. Горенко, И. И. Ляпушкину и О. В. Сухобокову).

щадки: на это указывает стратиграфия круто «падающих» к реке напластований этого не засыпанного объекта.

Итак, основные вопросы общей датировки памятника и сочетания материалов позднесеверянского времени с древнерусскими обеспечиваются материалами из разновременных сборов подъемного материала, незначительных по площади раскопок и незавершенного разреза вала. Из них сборы Н. Кузнецова указывают на значительную площадь распространения позднесеверянской керамики: вероятно, это следы нескольких сопредельных поселений, однако остатки укреплений этого времени никем обнаружены не были. Это не является свидетельством отсутствия укрепления-убежища носителей археологической роменской культуры в какой-то краевой части обширного мыса. К примеру, крепостица этого времени существовала в с. Лукомье: это южнее, ближе Лубена к древнерусской крепости-гавани Воинь.

Не способствовал уточнению хронологии периферийной части памятника и разрез вала, по мнению О. В. Сухобокова содержавшего 3 недатированных строительных периода создания защитных стен. В основании траншеи была расчищена полуземлянка, в заполнении которой, наряду с лепной роменской и гончарной древнерусской керамикой X–XI вв., обнаружены железный наконечник стрелы IX–X вв., топор XI в., шиферные пряслица и обломки стеклянных браслетов [16, с. 4; 17, с. 151]. Массовое производство последних на Руси, как известно, началось не ранее середины XII в., поэтому заполнение землянки нельзя относить к хронологически единому комплексу.

Этому соответствует и шкала керамических остатков, полученных исследователями разных лет (рис. 2). Она указывает на почти полувековой разрыв между бытованием гончарной керамики принципиально разных типов. Так, «окняженные», т. е. включенные в состав государства северяне, быстро освоили производство гончарной керамики более высокого качества с типичными «манжетами». Исчезновение этой

керамики можно связать с выводом части северян для строительства «змиева вала» в безлесном Нижнесулье: эта «длинная стена» возводилась по их строительным канонам, — поверх береговых подрезок. Другая часть «роменцев» могла быть включенной в состав русских ратей, продолжавших «окняжение» земель этого племени, лежавших выше по реке. Принципиально иные типы керамики хорошо укладываются в представление о появлении нового населения, возводившего в конце XI в. летописную крепость Лубен (в 1107 г. город уже существовал). Все это никак не соответствует неоднократно декларируемой идее О. В. Сухобокова о «плавном видоизменении» крепостей эпохи Владимира Святославича сначала в древнерусские города, а затем и в позднесредневековые крепости.

Тем не менее, указанные исследования привели к буквально ажиотажному интересу к 1000-летней истории города¹, и вскоре по Украине прошла череда археологически «обоснованных» юбилеев, многие из которых были инициированы раскопками О. В. Сухобокова. В массе подобные датировки возникновения левобережных городов не имеют археологического обоснования, а связаны с летописным «списком рек», которые киевский князь Владимир Святославич якобы укреплял множеством крепостных сооружений [2, т. 1, с. 121–129]. Но в киевском регионе (за исключением Новгорода-Северского и приазовской Тмутаракани) им было возведено всего 6 «городов». Из них рассматриваемой тематике касается лишь Переяславль на р. Трубже и реконструкция укреплений возникшего ранее нижнесульского Воиня. Но дореволюционным кабинетным историкам такие детали были не известны: они обращали внимание лишь на сводные карты городов XII–XIII в. Поэтому с легкой руки П. В. Голубовского в литературе закрепился термин «Посульская боевая линия» эпохи Владимира Святославича [3, с. 125]. А, поскольку до недавнего времени основным датирующим фактором изучения посульских городищ был подъемный материал, это представление долго не вызывало сомнений.

На самом деле, после захвата киевского стола новый князь столкнулся с печенежской агрессией. И по примеру южных и западных соседей, он начал отодвигать внешние рубежи Руси от столицы и огораживать их протяженными укреплениями линейного строя, — «длинными

¹ За пределами моего понимания остается утверждение И. Н. Кулатовой о том, что будто я «положил немало усилий, чтобы укоренить в сознании лубенчан идею о вероятности празднования 1000-летнего юбилея города». Это недоразумение: я всегда был противником ничем не подтвержденной, столь ранней датировки возникновения г. Лубны. Меня удивило и заключение А. В. Комара о моем участии в работе какой-то из экспедиций О. В. Сухобокова. Мы всегда работали отдельно и финансировались разными организациями [4, с. 5; 5, с. 53].

стенами» византийских источников. На востоке наиболее уязвимым проходом на Русь были степные низовья Сулы. Это вызвало «окняжение» лесистой окраины северянских земель и переселение части «роменцев» с их строительным лесом для устройства защитной стены, протянувшейся от современного с. Жовнино (Черкасская обл. Украины) до г. Лубны.

Разрезы валов и обильная шурфовка показали, что кроме Воиня, посольские городища не имели отношения к строительству Владимира Святославича. В свою очередь нижнесульский «вал» сыграл довольно пассивную защитную роль лишь однажды: в 993 г. «от Сулы» в Киев пришла весть о приближении печенегов и Владимир успел встретить и разгромить степняков на основном броде Трубежа, где и заложил Переяславль [11, с. 284, 285].

Но это был единственный набег левобережных печенегов, которые первыми испытали натиск гузов-торков, следующей волны азиатских пришельцев. Поэтому в 1015 г. князь Борис в левобережных степях печенегов уже не обнаружил. Но и торки в первой половине XI в. вытеснялись половцами на запад. Поэтому в дальнейшем против Руси воевали правобережные печенеги. Именно с ними в 1008 г. замирял Русь германский архиепископ Бруно Кверфуртский, они же принимали активное участие в феодальных войнах Святополка Ярополчича и его польской поддержки с Ярославом Мудрым за политическое и территориальное наследие Владимира Святославича. Таким образом, вплоть до середины XI в. обороняться было не от кого: создание реальной защитной линии по Суле было вызвано началом волны половецких набегов¹.

Следовательно, даже если на территории современного г. Лубны северянская крепость все же существовала, она была сожжена уже на первом этапе включения «роменцев» в орбиту государства, а жители были выведены. Приведенные выше керамические материалы наглядно демонстрируют картину временного запустения мыса, а затем и появления нового населения (рис. 2).

Но вернемся к истории поисков городища.

Если не ошибаюсь, А. Б. Супруненко был первым, кто справедливо обратил внимание на краткое упоминание В. Г. Ляскоронского о мысовидной Замковой Горе, расположенной на выступе плато северо-вос-

¹ Как это ни странно, но и современные варианты интернетовской «Википедии» отражают устаревшие представления о возведении городов Посольской оборонительной линии в конце X в. При этом основной ссылкой является моя довольно устаревшая работа 1998 г. Несмотря на это, в ней однозначно указывается, что причиной создания реальной цепочки пограничных крепостей послужила половецкая экспансия второй половины XII в. [10, с. 25, 34, 54].

точнее Верхнего Вала (современная ул. Лубенского полка). Этот мыс в большей степени был пригоден для размещения древнерусского города. В конце XIX в. там прослеживался отделенный узким перешейком «высокий холм, окруженный по своим контурам довольно значительной высоты валом, которому старались придать круговую форму». Размеры этого городища (150 × 280 м) близки к площадям ранних древнерусских городов. Если это было так, то урочище Верхний Вал могло быть лишь селищем или южной частью посада летописного Лубена [7, с. 441, 442; 13, с. 215]. Таким образом, это соответствует разделению поселений по Райне Могилянке: на Замковой Горе размещались Старые Лубны, а мощные укрепления Верхнего Вала, это «Njve Lubnie, Alexandrow zwane», а затем и крепость Лубенского полка.

К сожалению, Замковая Гора почти полностью застроена объектами Лубенской Чапаевской дивизии. Тем не менее, полтавским исследователям удалось провести исследования отдельных участков этой территории, где на площади около 0,4 га среди материалов разных эпох было обнаружено 5 обломков гончарной керамики XII–XIII вв. [15, с. 142, 143, рис. 6]. Отсюда можно заключить, что зафиксированный В. Г. Ляскоронским обвалованный объект на сегодняшний день остается единственным вариантом размещения городища летописного Лубена. Представленные наблюдения заставляют согласиться с мнением А. Б. Супруненко о неверности моей прежней локализации лубенского городища на месте Мгарского монастыря [9, с. 97, 98; 13, с. 215].

Дальнейшее направление поисков упирается в определение расположения половецкой стоянки в 1107 г. на левом берегу Сулы, напротив брода. Непосредственно перед городом подобная стоянка нереальна: в начале XX в. глубина русла Сулы в районе современного моста насчитывала до 3 саженьей, а во времена влажного климатического оптимума XII в. она могла быть и большей. А за рекой до ближайшего левобережного с. Засулье простиралось около километра заболоченной поймы. Ближайший к городу брод известен в 2 км к северу от Замковой Горы,

Рис. 3. Схема сульского брода при устье р. Ольшанки (по А. Б. Супруненко).

напротив Мгарского Спасо-Преображенского монастыря. Там «с запада от р. Сулы отделяется песчано-глинистая коса, выступающая в виде острова, на котором есть хутор, и по которому идет дорога из с. Песков» [12, с. 134]. За Сулой около этой трассы и сейчас встречаются перелески, способные укрыть половецкий стан и обеспечить внезапность нападения на город. Дальнее расположение лагеря степняков от города подчеркивается и тем обстоятельством, что боевое охранение половцев не заметило подхода княжеских ратей ни к городу, ни к переправе. Мгарский брод вполне отвечает этим условиям.

В 2011 г. в левобережной надпойме Сулы экспедиция А. Б. Супруненко обнаружила небольшое древнерусское селище. Следы подобных поселений-хуторов встречаются нередко: это был обычный способ индивидуального выживания, укрытого от набегов густой пойменной растительностью. По мнению исследователя, поселение пересекала древняя дорога через пойму к сульскому броду, расположенному южнее устья р. Ольшанки и в 0,8–1,2 км от Замковой Горы [13, с. 214, 215; 14, с. 164]. Действительно, при впадении р. Ольшанки течение Сулы мельчает, но это место хорошо просматривается с городища, что противоречит как безопасному размещению половецкого войска, так и внезапности удара русских войск. Кроме того, нам не известен древний уровень Сулы: так, в конце XX в. по Суле вплоть до Лубен поднимались вереницы барж с песком и гравием. Но к лету 2009 г. река превратилась в ряд мелких озер, переходимых в любом месте. Поэтому неясно, был ли брод под Замковой Горой достаточно древним. Возможно, по этой причине в новейшей работе А. Б. Супруненко вернулся к прокладке пути от летописного г. Хорола к Лубену через брод около Мгарского монастыря [15, с. 35].

Источники и литература

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов (АЮЗР). – Ч. VII. – Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: тип. Г. Т. Корчакъ-Новицкого, 1886. – 647 с.
2. Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку / [под ред. Е. Ф. Карского]. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 496 с.
3. **Голубовский П. В.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях до нашествия татар / П. В. Голубовский. – К.: Университетская типогр., 1884. – 254 с.
4. **Комар А. В.** Памяти Олега Васильевича Сухобокова / А. В. Комар // *Наук. записки з української історії Переяслав-Хмельницького ДПУ: зб. наук. ст.* – Переяслав-Хмельницький: Астон, 2008. – Вип. 20. – С. 3–9.
5. **Кулатова І. М.** Археологічні дослідження на території міста Лубни / І. М. Кулатова // *Старожитності Посулля: зб. наук. пр. Пам'яті Ф. І. Ка-*

- мінського (1845–1891) / [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 50–62.
6. **Лазаревский А. М.** Лубенщина и князья Вишневецкие / А. М. Лазаревский // Киевская Старина. – К.: тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Т. 52, февраль. – Отд. 1. – С. 209–229.
 7. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронский // Тр. XI Археологического съезда в Киеве 1899 / [под ред. П. С. Уваровой и С. С. Слуцкого]. – М.: типогр. Г. Лесснера и А. Гешеля, 1901. – Т. 1. – С. 404–458.
 8. **Мироненко К. М., Супруненко О. Б.** Поселення і городище в ур. Верхній Вал у м. Лубни / К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // Старожитності Посулля: зб. наук. пр. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891) / [відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 133–147.
 9. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов // Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья / ИА РАН; Курский гос. обл. музей археологии. – Курск, 1996. – Вып. 2. – 160 с.
 10. **Моргунов Ю. Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития / Ю. Ю. Моргунов // Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья / ИА РАН; Курский гос. обл. музей археологии. – Курск, 1998. – Вып. 3 / [отв. ред. А. К. Зайцев]. – 126 с.
 11. **Моргунов Ю. Ю.** Сложение посульского рубежа Переяславской земли / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – М., 2015. – Вып. 241. – С. 284–257.
 12. **Оппоков Е. В.** Речные долины Полтавской губернии / Е. В. Оппоков. – СПб.: типогр. товарищества Худож. печати, 1905. – Ч. 2. – 437 с.
 13. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / Супруненко О. Б.; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 392 с.
 14. **Супруненко О.** Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві Сули навпроти Лубен / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – Вип. 7. – С. 131–182.
 15. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. С. 132–161.
 16. **Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны (раннеславянское поселение Засулье и древнерусский город Лубен) / О. В. Сухобоков // 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция: тез. докл. / [отв. ред. Б. С. Ванцак]. – Лубны, 1988. – С. 3–5.
 17. **Сухобоков О. В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. / О. В. Сухобоков; [відп. ред. М. Ю. Брайчевський]; АН України, Ін-т археол. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.
 18. Українська Радянська Енциклопедія (УРЕ) / [під ред. М. П. Бажана]. – К.: Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1962. – Т. 8. – 576 с.
 19. Украинская Советская Энциклопедия: в 12 томах (УСЭ) / [під ред. М. П. Бажана]. – К.: Гл. ред. сов. енциклопедии, 1981. – Т. 6. – 552 с.

Ю. Ю. Моргунов

До пошуків городища літописного міста Лубена

У замітці розглядаються підсумки пошуків городища літописного м. Лубена і часу його виникнення.

Ключові слова: городище, фортеця, Лубни, літописне місто, брід, Сула.

Yu. Yu. Morhunov

To Searches for Settlement of Annalistic Lubny City

The article discusses the results of the search for the settlement of annalistic Lubny and the time of its occurrence.

Keywords: settlement, fortress, Lubny, annalistic city, ford, Sula.

ЗАМЕТКИ О ГОРОДИЩЕ ЛЕТОПИСНОГО г. ЛУКОМЛЯ

Заметка посвящена анализу новых исследований археологических памятников в с. Лукомье на р. Суле. Это проба выделения следов городищ IX–X и XI–XII веков, а также крепости XVII–XVIII веков.

Ключевые слова: городище, крепость, вал, ров, роменская культура, Древняя Русь, Лукомль, Лукомье.

История изучения городища посульского города Лукомль, упомянутого в летописных источниках под 1179 г. [1], насчитывает много более столетия.

Вкратце напомним об основных объектах с. Лукомье (Оржицкий р-н Полтавской обл.) с акцентом на лучше известные мне древности домонгольской эпохи. Прежде исследователи принимали за Лукомльское городище подтреугольный в плане мыс третьей надпойменной террасы, образованный крутыми склонами к долине реки и впадающим в нее оврагом. Основанием для этого послужили глазомерные планы В. Г. Ляскоронского и Ф. Б. Копылова: на них земляные валы окружали весь его периметр [3; 4, с. 442, 443] (рис. 1: 1, 2). Послевоенная распашка гусеничной техникой привела к заметному изменению рельефа и очертаний мыса. Лучше сохранился южный мысовой вал со рвом и эскарпом на его внутреннем склоне, отсекавший площадку от понижения мыса, хуже — низкие и короткие отрезки валов по периметру мыса.

С напольной северной стороны в 1980 г. мной был зафиксирован вал прямолинейной конфигурации с угловыми расширениями для раскатов, с проездом центрального типа и столь же прямым и глубоким рвом (рис. 1: 3). Эти характерные признаки фортификации эпохи огнестрельного оружия соответствуют защитной системе Лукомской сотенной крепости XVII–XVIII вв. Точный, хотя и сильно уменьшенный аналог этого городища известен близ с. Засулье (Недригайловский р-н Сумской обл.) в ур. Мазепина Гора [5, с. 242, рис. 1]. Следует упомянуть и окружавшие мыс остатки эскарповидных подрезок крутых склонов с валами на их краях. На восточной стороне укрепления — это остатки оригинального посульского «змиева вала», другие — типичны для позднесеверянских крепостей-убежищ.

Представленную картину дополняет характер ведущих культурных напластований: позднесеверянские и киеворусские древности повсеместно сильно перемешаны в процессе более интенсивной позднесред-

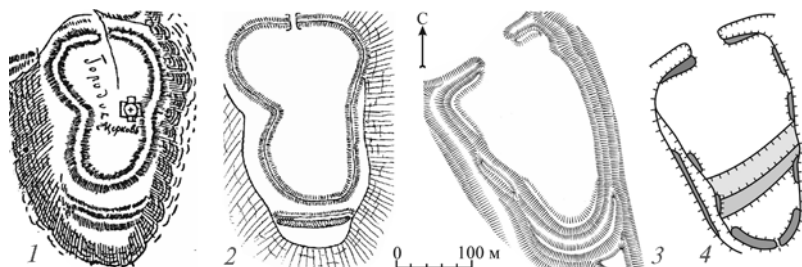

Рис. 1. Планы «городищенского» мыса в с. Лукомье.

1 — по В. Г. Ляскоронскому; 2 — по Ф. Б. Копылову; 3 — по Ю. Ю. Моргунову; 4 — по В. В. Шерстюку. Изображения №№ 2–4 даны в едином масштабе.

невековой и современной жизнедеятельности. В незначительном количестве встречена и керамика эпохи неолита и бронзового века.

Крайне фрагментарно сохранились и следы посадских укреплений на прилегавшем к городищу плато. Их сопоставление с планом В. Г. Ляскоронского показывает, что, наряду с прямолинейными отрезками укреплений XVII–XVIII вв., в позднюю защитную систему была включена и часть валов домонгольского времени. По моим подсчетам 1980 г., размеры древнерусского укрепленного посада могли приближаться к 11 га. К нему вплотную прилегал курганный могильник, во времена В. Г. Ляскоронского занимавший площадь 300 десятин [8, с. 102, 103, рис. 31: 3; 9, с. 181–185].

Существенным прорывом в изучении памятника стала работа полтавского археолога и специалиста по позднесредневековым древностям В. В. Шерстюка. Помимо скрупулезной детализации размещения разновременных культурных остатков, его статью отличает хронологическая широта полученной автором картины. По сути, это опыт глубокого анализа, основанный на археологических и исторических материалах. Автор впервые сформировал всестороннее представление об укрепленном поселении, с перерывом, существовавшим от истоков Киевской Руси вплоть до Нового времени [10, с. 129–149].

В частности, несомненным успехом новейшего исследователя является обнаружение широкой полосы следов древних рва и вала, разделявших мыс на две неравные части (рис. 1: 4). Перепад высот между дном распаханного рва и гребнем остатков вала насчитывает 1,1 м, причем реальность существования вала подчеркивается преобладанием суглинистых составляющих на фоне окружающих черноземных почв.

Более того, им были подмечены и достаточно выразительные «вмятины» на противоположных краях мыса, где ров вливался в края мыса.

Обратим внимание на результаты обмеров мысового выступа разными авторами, оставившими нам следующие цифры: Ф. Б. Копылов – 270×70 м, М. П. Кучера – 240×130 м; Ю. Ю. Моргунов – 220×90 – 140 м; В. В. Шерстюк – 257×157 м. В целом, подобные разночтения в литературе нередки. Из общего фона выпадают лишь результаты съемки Ф. Б. Копылова, который, как и М. П. Кучера, обмерял памятники шагами и компасом. Мной же в 1980 г. съемка площадки производилась так называемым «полуинструментальным» способом, – установленным по меридиану нивелиром с 4-метровыми оцифрованными рейками¹. При перенесении на миллиметровку полученной таким образом сетки пикетов, контуры памятника уложились в площадь 2,2 га. В свою очередь, В. В. Шерстюк использовал новейшие электронные средства, которые указали на размеры мыса, близкие к 3 га^2 [10, с. 137]. Казалось бы, этой разницей в 0,8 га можно было бы пренебречь, но в такую «погрешность» укладывается довольно значительное количество посульских городищ, в том числе и остатков летописных городов [9, рис. 129].

Дальнейшие наблюдения возвращают нас к планам В. Г. Ляскоронского и Ф. Б. Копылова, указывающим на двухчастную структуру мыса, где южная мысовая часть занимает около $1/3$ его размеров, а наполная северная – $2/3$. Существенно, что оба предшественника зафиксировали планировку остатков древних укреплений на поверхности мыса, состоящую «как бы из двух круглых, окруженных валом укреплений, слившихся между собою» [4, с. 442]. Вероятно, это не случайно: особое внимание исследователя к округлости городищ прослеживается во всех его посульских чертежах. Принадлежавший ему план конца XIX в. указывает и на причину смыкания этих сооружений: это точно подмеченное В. В. Шерстюком размещение между ними Успенской церкви 1792–1895 гг. (рис. 2: 1). В практике церковного строительства превалировало возобновление новых храмов поверх прежних обветшавших молелен. Соответственно, стык укреплений постепенно разрушался и каскадом сопровождавших их погостов.

Отсюда за рабочую гипотезу можно принять существование на мысу как минимум двух, возможно, одновременных укреплений. На это же указывают и остатки поперечно рассекавших мыс вала и рва, по-

¹ В те времена бытовал запрет на публикацию планов в горизонталях: их приходилось переводить в дореволюционную берг-штриховую форму.

² В публикации 2018 г. программа обработки данных автоматически выставила крайне неточный масштаб общего плана памятника [10, рис. 4], но после поправки автора статьи ошибка была исправлена. Здесь и далее все параметры объекта соответствуют авторским уточнениям.

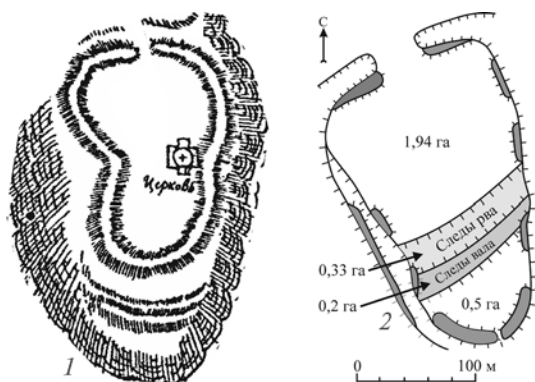

Рис. 2. Сравнение планов В. Г. Ляскоронского (1) и В. В. Шерстюка (2).

верхность которых столетиями сглаживалась при строительстве церквей и существованием прилежавших к ним кладбищ.

Из них наиболее сопоставимы с реальными укреплениями остатки вала площадью 0,2 га и шириной 18–20 м: они отсекали мысовую часть, которую новейший исследователь принял за детинец летописного города. Но эта часть типичнее для позднесеверянских городищ с их мысовым размещением, относительно небольшими размерами, и псевдоэскарпированием даже крутых береговых склонов. К этому обязывает и отрезок дополнительного эскарпа на склоне внешнего рва, отделившего мыс от его понижения. Обычно из всей площади распаханного напольного вала на долю крепостной стены приходилось не более $1/3$ – $1/5$ доли, – остальное занимают ее осыпи и оплывы. А с учетом того обстоятельства, что валы по периметру площадки редко встречаются на северянских укреплениях, городище занимало всю площадь южной части мыса размерами не менее 0,6 га (рис. 3: 1). Следует подчеркнуть, что северянские укрепления подобных размеров относятся к ведущему типу городищ; кроме них, значительное количество сооружений не превышает размеров 0,2–0,3 га [ср.: 2, с. 154]. Забегая вперед, следует заметить, что в древнерусское время этот «треугольник» могло занимать селище, но, скорее, он все же исполнял функции оконтуренного валами «малого» посада.

С севера к россыпи вала примыкает зафиксированная В. В. Шерстюком полоса древнего рва площадью 0,33 га и шириной 28–30 м. Как упоминалось выше, судя по плану В. Г. Ляскоронского, в северной части мыса ожидаемо размещение киеворусского детинца округлых очертаний. Но в таком виде ров не мог относиться к древнерусскому времени: его домонгольские аналоги на городищах подобных размеров

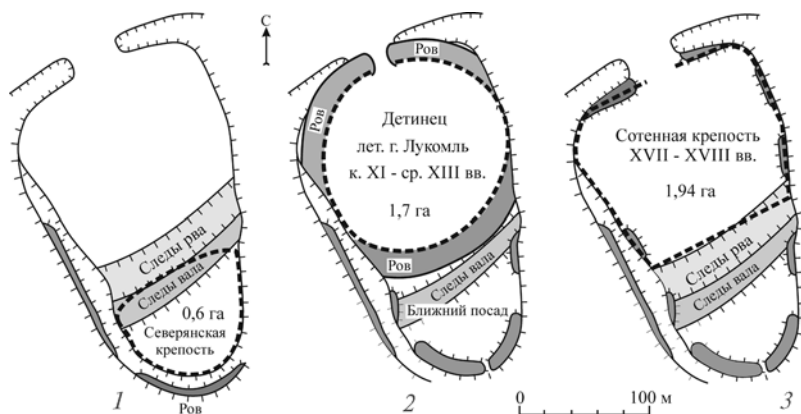

Рис. 3. Гипотетическая реконструкция укреплений Лукомля
(по В. В. Шерстюку и Ю. Ю. Моргунову).

1 — укрепление летописных северян; 2 — детинец и «ближний» посад летописного Лукомля; 3 — сотенная крепость XVII–XVIII вв.

редко превышают 15–20 м, а их очертания более дугообразны. Вероятно, в данном примере мы имеем дело с последствиями обрушения краев рва под тяжестью гусеничной техники.

В свое время, с учетом округлостей части краев северной части мыса по плану 1980 г., мной предполагалось, что кольцевидный детинец Лукомля мог иметь размеры 1,7 га. К этому обязывало и наблюдение о том, что детинцы в случае возведения на обширных мысах или останцах нередко «сдвигали» к их основаниям. К примеру, подобным образом размещалось городище летописного Римова [7, рис. 1]. Известно, что крепости округлых очертаний на Левобережье Днепра появились в начале переяславльского княжения Владимира Мономаха. В таком случае, строительство крепости, перенос на нее ойконима вместе с частью пленных из Полоцкой земли могли произойти после похода Мономаха зимой 1078 г. Тогда князь «пожегъ землю и повоевав до Лукамля и до Логожьска» [1, т. 1, с. 248; 6, с. 110–120].

Сходная картина наблюдается в северной части плана В. В. Шерстюка: одна из незначительных округлостей, не свойственных фортификации позднего средневековья, прослеживается на середине юго-западной стороны мыса, где на юге она смыкается с прослеженным исследователем краем рва. Остатки другой дуги заметны в северной части восточной стороны поверхности мыса. Не исключено, что и ви-

зуально прослеженный ров в домонгольское время имел более округлые очертания, что отчасти угадывается вышеуказанными деформациями противоположных краев поверхности мыса. Если это так, то северная «округлость» напоминает древнерусский детинец, а южная, — это выгнутый в напольную сторону вал северянского убежища-тверди (рис. 3: 1, 2). В таком случае на западе и востоке детинец летописного города мог опираться на крутые склоны мыса, на юге — на прослеженный новейшим исследователем ров. В свою очередь, северный и северо-западный отрезки рва могли быть засыпанными при строительстве сотенной крепости. При этом существенно, что подрезки склонов отношения к детинцу не имели: в древнерусское время, за исключением особых случаев (городища-«замки» черноключуцко-торчешской знати), эскарпирование вышло из фортификационного оборота. Фактически, гипотетический пунктир овальных очертаний является осью крепостной стены, т. е. заключенное ею пространство представляет собой «ползную» площадь детинца летописного города, равную 1,7 га (рис. 3: 2).

Безусловно, это лишь гипотетические построения, хотя значительная доля представленных выше наблюдений опирается на особенности современного рельефа, аналогии и практические соображения, а также оправдывает картину, зафиксированную планом В. Г. Ляскоронского.

И, наконец, крепость XVII–XVIII вв., теоретически, могла бы занимать всю поверхность мыса площадью около 3 га. Другой вопрос, достаточно ли было в сотенном местечке подготовленных и оснащенных оружием и боевыми навыками защитников для поддержания и обороны столь обширной крепости? Следовало ли оставлять мысовой изгиб в стремлении выпрямить его для приведения укреплений к подобию вобановской системы, принятой в эпоху огнестрельного оружия? Не вписывается в это относительно позднее укрепление и подковообразный мысовой вал древнерусского типа. Думается, что, скорее, в качестве южного предела крепости использовался обнаруженный В. В. Шерстюком широкий и почти прямой ров, придававший ей подквадратные очертания и размеры 1,94 га (рис. 3: 3).

Источники и литература

1. Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку / Под ред. Е.Ф. Карского. — М.: Языки славянской культуры, 2001. — 496 с.
2. **Комар А. В.** Поляне и северяне / А. В. Комар // Древнейшие государства 2010. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства / Отв. ред. Е. А. Мельникова. — М.: Ун-т Дмитрия Пожарского, 2012. — С. 128–191.

3. **Копилов Ф. Б.** Звіт про розвідку археологічних пам'ятників в районі Середнього Посулля починаючи від Лохвиці до м. Горошина, в основному по правому березі річки Сули в 1945 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1945/8. – 29 арк., іл.
4. **Ляскоронский В. Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы / В. Г. Ляскоронского // Тр. XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. / Под ред. П. С. Уваровой и С. С. Слуцкого. – Т. 1. – М.: Типогр. Г. Лесснера и А. Гешеля, 1901. – С. 404–458.
5. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный г. Попаш / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1985. – № 1. – С. 241–249.
6. **Моргунов Ю. Ю.** Круглые городища Левобережья Днепра / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1986. – № 2. – С. 110–120.
7. **Моргунов Ю. Ю.** К изучению летописного г. Римова / Ю. Ю. Моргунов // СА. – М., 1989. – № 1. – С. 206–217.
8. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья / ИА РАН; Курский гос. обл. музей археологии. – Курск, 1996. – Вып. 2. – 160 с.
9. **Моргунов Ю. Ю.** Летописный город Снепород и его округа X–XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов; РАН, Ин-т археол.; [отв. ред. А. В. Чернецов]. – СПб.: Изд-во Филологического факультета СПбГУ, 2012. – 252 с. – (Серия: Archaeologica Varia).
10. **Шерстюк В. В.** Лукімське городище в Нижньому Посуллі / В. В. Шерстюк // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018: зб. наук. пр. пам'яті Г.О. Сидоренко (1918–1984). – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК; Полтава: Диво-світ, 2018. – С. 129–149.

Ю. Ю. Моргунов

Нотатки про городище літописного м. Лукомля

Замітка присвячена аналізу нових археологічних досліджень пам'яток в с. Лукім'я на р. Сулі. Це – спроба виділення слідів городища IX–X і XI–XII століть, а також фортеці XVII–XVIII століть.

Ключові слова: городище, фортеця, вал, рів, роменська культура, Давня Русь, Лукомль, Лукім'я.

Yu. Yu. Morhunov

Notes about Settlement of Annalistic Lukoml

The note is devoted to the analysis of new archaeological studies of monuments in Lukimia village on the Sula River. This is a try of the 9th–10th and 11th–12th cc. settlement traces allocation, as well as the 17th–18th cc. fortress.

Keywords: settlement, fortress, wall, ditch, the Romny Culture, Ancient Russ, Lukoml, Lukimia.

ДО ВИВЧЕННЯ СТАРОЖИТНОСТЕЙ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ ЛУБЕНЬСЬКОГО МІКРОРЕГІОНУ У СЕРЕДНЬОМУ ПОСУЛЛІ

Стаття продовжує попередні публікації автора про старожитності Лубенського Посулля. Розглядається співвідношення свідчень писемних джерел та археологічних даних золотоординського періоду про означений мікрорегіон і суміжні із ним території.

Ключові слова: старожитності золотоординського часу, лубенський відрізок течії Сули, буферні зони.

Історіографічні аспекти. На підставі свідчень писемних джерел В. В. Мавродін у присвяченій Лівобережжю монографії 1940 р. сформулював висновок про запустіння Переяславщини внаслідок монголо-татарської навали. Він наголошував, що це запустіння не носило тотального характеру: «... не можна припускати, що татари винищили поголовно все населення Переяславської землі чи вивели його в полон». Дослідник розглядав населення XIV ст. і севрюків та «сіверські уходи» на Сулі, Пслі і Ворсклі, згадувані у писемних джерелах XV–XVI ст., як нащадків місцевого населення домонгольського часу. Висловлені на той час дослідником думки, звичайно, мали попередників і опонентів, які враховувалися ним у процесі аналізу [6, с. 363, 371–372, 376, 394]. В. В. Мавродін проаналізував не всі із вже відомих на той час писемних джерел для аргументації висунутої ним ідеї. Вже у першій монографії С. О. Біляєвої, присвяченій узагальненню археологічних матеріалів південноруських земель, серед писемних джерел використана грамота про надання князем Володимиром Ольгердовичем феодалу Рожиновському (з половецького роду Тугорхана) території по берегах Остра, Ромен, Удаю, Сули. Згадано села Чорнухи, Малютинці та Лукім'я [2, с. 30–31]. Останній населений пункт надійно локалізується у нижній течії Сули і традиційно ототожнюється із літописним Лукомлем. За хронологією згаданого документа він відноситься до золотоординського часу. Територіально мікрорегіон локалізується на Сулі і басейнах її лівих приток – Удаю та Оржиці – навколо Лубен, прилягає з півночі до впадіння у Дніпро найбільших річок лісостепу Дніпровського Лівобережжя – Сули, Псла і Ворскли.

Через невеликий відрізок часу після появи роботи С. О. Біляєвої свідчення про територію між Переяславом і степовою смугою Дніпровського Лівобережжя проаналізував В. Л. Єгоров. На основі узагальнен-

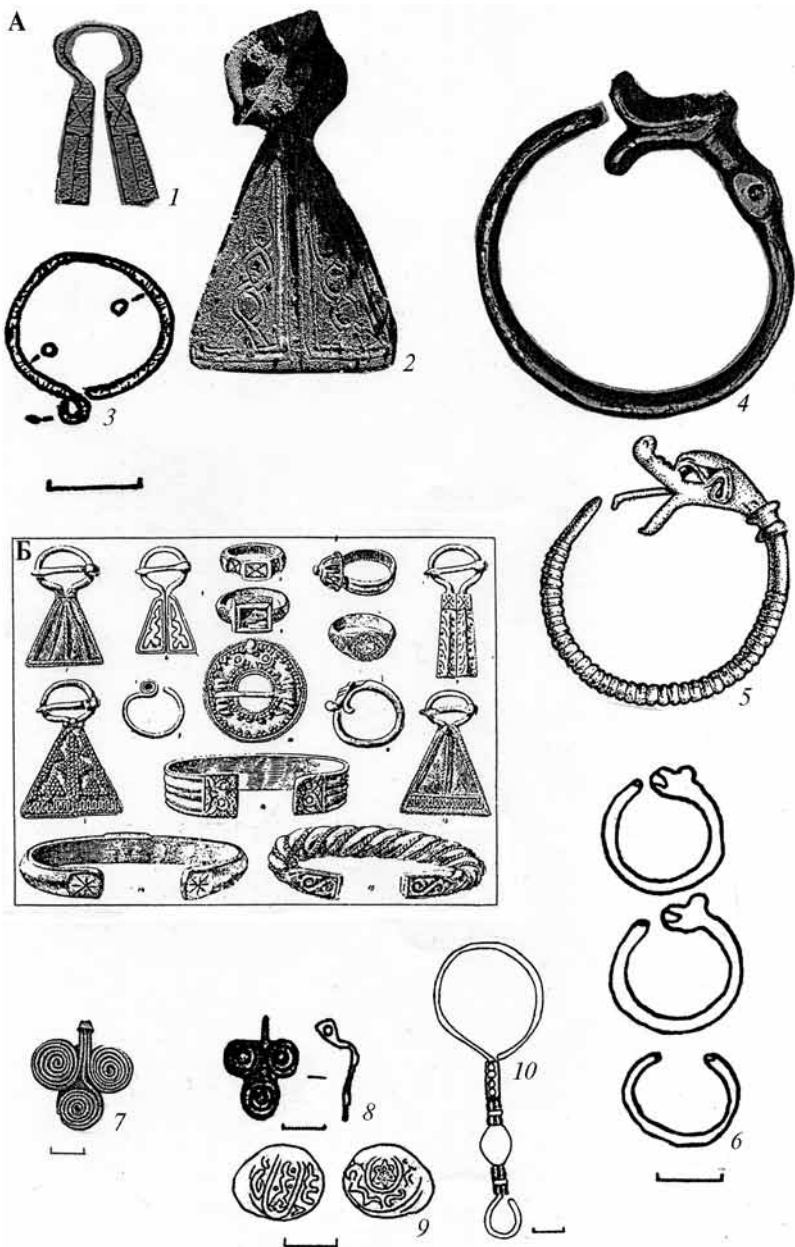

ня даних про прикордонні території від Галицької Русі і Молдавії до східних земель Русі у басейні Дону ним було сформульовано ідею про наявність буферних зон. Вони являли собою нейтральну смугу, прямо не включену до монгольських володінь, але керовану поставленими монголами адміністраторами. Зокрема, таку буферну зону В. Л. Єгоров виділяє на Дніпрі в районах Переяслава і Канева на підставі повідомлень про поїздки Данила Галицького і Плано Карпіні до монголів. Данило Галицький вирушив до Батия у 1250 р., поїздка розпочалася у день св. Дмитра 26 жовтня. У Переяславі, куди він прибув з Києва Дніпром, князь Данило був на початку листопада. Тут він зустрів татар, а із Переяслава вирушив в улус Куремси. На підставі наведеного у Лаврентіївському літописі сюжету про цю подорож, а також повідомлення Плано Карпіні 1246 р., В. Л. Єгоровим було локалізовано у гирлах Псла і Ворскли одну із буферних зон, де постійно перебували татари. Дослідник припускав, що мова йде про межиріччя названих річок [5, с. 36, 38].

Ф. Б. Шабульдом і Б. В. Черкасом уже в ХХІ ст. аргументовано локалізовано степових сусідів Русі – «Семенових людей» литовської доби [22, с. 57–73] і «Самаро-Орільського улусу» Золотої Орди на території, розташованій на схід від лівого берега Ворскли, від її від гирла до витоків. Цей улус включав і басейн Сіверського Дінця, але останній був значно більшим за ареал «Семенових людей», співпадаючи з межами улусу Манкерман [21, с. 28–35] (частково чи повністю – предмет окремого аналізу).

Археологічний аспект. Дослідження О. Б. Супруненка в гирлах Псла і Ворскли підтвердили наведені у писемних джерелах дані про перебування тут татар. Але писемні джерела зафіксували початковий етап існування буферної зони, а тривалість її існування слід уточнити за даними археологічних досліджень. Протяжність цієї смуги від гирла Псла у напрямку середньої течії фіксується похованням у м. Суми [11, с. 159–173], а також матеріалами селища біля с. Картамишеве у верхній течії Псла [13, с. 22–31]. За матеріалами останнього селища автором було висловлене припущення щодо відтоку населення слов'янського походження із Подоння у західніші райони, зокрема, у Верхів'я Псла. Зараз його слід відкинути, оскільки воно спростоване наслідками розвідок у Верхньому Подонні 2012 і 2018 рр. У мікрореєоні сіл Старотарбеево, Новонікольське та Устье, поблизу місця, де зливаються рр. Лісовий і Польний Воронеж, утворюючи р. Воронеж, розвідками, здійсненими експедицією А. М. Обломського за участі автора, оповнено наявний список великих не укріплених поселень та розташованих поряд дрібних селищ (№№ 201–212) [17а, с. 233–234], уточнено їх розміри. На окремих багаточарових селищах із матеріалами ХІІІ–ХІV ст. невеликі стаціонарні дослідження в останні роки провів А. М. Об-

ломський. Великі поселення золотоординського часу і їх скупчення є типовими для басейну верхнього Дону із його найбільшими притоками Бистрою Сосною, Воронежем та ін. Ці групи поселень істотно відрізняються від пам'яток Дніпровського Лівобережжя і практично всього Середнього Подніпров'я. Швидше, можна говорити про переміщення населення внаслідок золотоординського іґа у Подоння і Поволжя, аніж навпаки, як це припускав автор раніше. Але це питання має аналізуватися окремо.

Асортимент знахідок XIII–XIV ст. з території Лівобережного Подніпров'я різноманітний, однак він піддається розподілу, зокрема, і за географічним принципом. Аналогії знахідкам із басейнів Псла та Ворскли походять із Василицького скарбу (Черкаси), пам'яток Верхнього Подоння та прилеглого регіону басейну Оки, центру Золотої Орди – м. Болгар та Литви, а також археологічних пам'яток Куликового поля. Це стосується і ремінних розподільників типу Пастирського-Лутищ, які в основній масі [14, с. 538–545] локалізуються на суміжних з ареалом «Семенових людей» територіях. Схоже, що дзеркала золотоординського часу були не лише у степового населення, а й у аборигенного слов'янського, судячи з географії й обставин знахідок (Озаричі, Мангуп).

Буферні зони на Лівобережжі Дніпра до сьогодні виділялись у нижніх течіях Псла і Ворскли, а також на Ратському (Бесединському) археологічному комплексі біля Курська. Таким чином, всі на сьогодні локалізовані буферні зони, а також місця знахідок предметів золотоординського походження (сережки, дзеркала, ремінні розподільники, монети та ін.) є маркерами східної межі Великого князівства Литовського і відомих за писемними джерелами «Семенових людей». Питання полягає в тому, чи вздовж цієї смуги знаходилося кілька буферних зон, одна з яких В. Л. Єгоровим локалізувалась в районі Горішніх Плав-

Рис. 1. А. Знахідки з території Дніпровського Лівобережжя та їх аналогії з правого берега Дніпра, Поволжя і Подоння.

1 – суюльґама з Булгара (за Г. Ф. Поляковою), 2 – суюльґама з Бокинського могильника (за С. І. Андреевим), 3 – сережка із Нових Санжар (за О. Б. Супруненко), 4 – сережка з Литви (за Г. Велюсом), 5 – сережка із околиць Зінькова (за О. Б. Супруненко), 6 – сережки із Григорівки (за В. О. Петрашенко), 7 – трєфоподібна підвіска із Глинського археологічного комплексу (за Ю. О. Пуголовком), 8 – трєфоподібна підвіска із Куликового поля (за М. І. Гоняним), 9 – золотоординська монета з Ницахського археологічного комплексу (за О. В. Сухобоковим), 10 – золотоординська сережка із Сумського краєзнавчого музею (за В. В. Приймаком).

Б. Василицький скарб з м. Черкаси (за О. С. Федоровським).

нів, а друга біля Курська, чи все прикордоння із «Семеновими людьми» було такою контактною смугою. Список В. Л. Єгорова на сьогодні можна доповнити Глинським археологічним комплексом на Ворсклі, який зараз досліджується Ю. О. Пуголовком, Ницахським археологічним комплексом на притоці Ворскли Ворсклиці, який вивчався О. В. Сухобоковим за участі автора, околицями Сум, де здійснював дослідження автор, Гочевським археологічним комплексом, який вивчається колективом дослідників під керівництвом Г. Ю. Стародубцева. Вирішення цього питання залежить від результатів вивчення багатьох пам'яток окресленої даними писемних джерел смуги прикордоння із «Семеновими людьми», від Коршева на Сосні (на думку М. О. Тропіна, останній ототожнюється із Лавським археологічним комплексом на околиці Ельця) до Горішніх Плавнів і Кременчука.

Недостатньо вивчені Лубни, де з початку 80-х років минулого століття не проводились археологічні дослідження, посідають у цьому переліку значення як одне з найперспективніших для археологічних досліджень утворень – міста з периферією і широкою округою – золотоординського часу. На це вказує наявність неподалік Лубен відомих за свідченнями писемних джерел сільських поселень (Чорнухи, Малютинці, Лукім'я) й укріплених населених пунктів (Многа – Городище на Удаї) та відомих науці випадкових знахідок, локалізація більшості яких здійснена О. В. Сидоренком.

Література

1. **Андреев С. И.** Бокинский могильник / С. И. Андреев // Археологические исследования в Центральном Черноземье 2016. – Липецк, Воронеж: «Новый взгляд», 2017. – С. 166-167.
2. **Беляева С. А.** Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований) / С. А. Беляева. – К.: Наукова думка, 1982. – 120 с.
3. **Велюс Г.** Могильник XIII–XIV вв. в Кернаве (Кривейкишкис): этническая принадлежность погребенных / Г. Велюс // Археология и история Литвы и Северо-Запада России в средневековье: доклады российско-литовского семинара. Вильнюс, 28-30 марта 2011 г. – Вильнюс: LII Leidykla, 2013. – С. 59–80.
4. **Гоняный М. И.** Археологические памятники района Куликова поля (конец XII – третья четверть XIV в.) / М. И. Гоняный // Куликово поле и Донское побоище 1380 года. Труды ГИМ. – М., 2005. – Вып. 150. – С. 95–163.
5. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / В. Л. Егоров. – М.: Наука, 1985. – С. 40.
6. **Мавродин В. В.** Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века) / В. В. Мавродин. – СПб.: Наука, 2002. – 416 с.
7. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – К.: ИА НАНУ, 2005. – 264 с.

8. **Полякова Г. Ф.** О датировке некоторых типов ювелирных изделий из Волжской Болгарии / Г. Ф. Полякова // Научное наследие В. П. Смирнова и современные проблемы археологии Волго-Камья. Материалы научной конференции. Труды ГИМ. – М., 2000. – Вып. 122. – С. 232–236.
9. **Приймак В. В.** Роменська культура в межиріччі Десни і Ворскли (дискусійні питання, нові матеріали) / В. В. Приймак; ЦОДПА; Сум. обл. організм. УТОПІК. – Полтава; Суми, 1997. – 51 с.
10. **Приймак В. В.** Золотоординське поховання у центрі Сум (з приводу 350-річчя міста) / В. В. Приймак, Є. М. Осадчий // АДУ 2004–2005 рр.: зб. наук. пр. – Київ; Запоріжжя: Дике поле, 2006. – С. 307–310.
11. **Приймак В. В.** Северная граница буферной зоны золотоординского времени на территории Днепровского лесостепного Левобережья / В. В. Приймак // Древности эпохи средневековья евразийской Лесостепи: сб. науч. тр. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2008. – С. 159–173.
12. **Приймак В. В.** Ременные распределители древнерусского и золотоординского времени / В. В. Приймак // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2010. – Вып. 5. – С. 266–272.
13. **Приймак В. В.** Территория верхнего и среднего течений Псла в золотоординское время (середина XIII–XIV вв.) / В. В. Приймак // Обоянь и обоянцы в отечественной и зарубежной истории и культуре: сб. мат-лов межрегион. науч. конф. (г. Обоянь, 21 апреля 2012 г.). – Обоянь, 2013. – С. 22–31.
14. **Приймак В. В.** Ременные распределители древнерусского и золотоординского времени (новые находки) / В. В. Приймак // Верхнедонской археологический сборник: мат-лы межрегион. науч. конф. «Археология Восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской губернии), прошедшей в г. Липецке 20–22 декабря 2013 года. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 538–545.
15. **Пуголовко Ю. О.** Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2016 році / Ю. О. Пуголовко Я. В. Володарець-Урбанович, С. А. Горбаненко // Археологічні дослідження Більського городища – 2016: зб. наук. пр. / ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – С. 105–121.
16. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
17. **Сухобоков О. В.** Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков. – К.: Наукова думка, 1992. – 216 с.
- 17а. **Тропин Н. А.** Сельские поселения XII–XV веков южных территорий Рязанской земли / Н.А.Тропин. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2004. – 264 с.
18. **Федоровський О.** Інструкції та програми для розвідок і реєстрації пам'яток археологічних / О. Федоровський. – Харків: Харківдрук, 1927. – 136 с.
19. **Хлебникова Т. А.** История археологического изучения Болгарского городища. Стратиграфия. Топография / Т. А. Хлебникова // Город Болгар. Очерки истории и культуры. – М.: Наука, 1987. – С. 32–88.

20. Черкас Б. В. Улус Манкерман: спроба реконструкції / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. 11. – С. 162–166.
21. Черкас Б. В. «Самаро-Орельський» улус Золотої Орди / Б. В. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. – Вип. 14. – С. 28–35.
22. Шабульдо Ф. М. «Семеновы люди»: их территория и роль политических отношений между Крымом и Литвой на исходе XV века / Ф. М. Шабульдо // Ruthenica. – 2010. – IX. – С. 57–73.

В. В. Приймак

До вивчення старожитностей золотоординського часу Лубенського мікрорегіону у Середньому Посуллі

Публікація присвячена значенню Лубенської частини Посулля в золотоординській час. Перераховані населені пункти навкруги Лубен (Чорнухи, Малютинці, Лукім'я), названі в грамоті київського князя Володимира Ольгердовича (60-80-ті роки XIV ст.). Аргументується співпадіння розташування археологічних об'єктів (жител і господарських будівель) на пам'ятках і в окремих знахідках (поховання, артефакти, мазари-«мечеті»), а також ординських монет з буферними зонами золотоординського часу, розташованими вздовж західного порубіжжя «Семенових людей» та улусу Манкерман. Вони тягнуться від Коршева на Сосні (Лавський комплекс на р. Бистра Сосна за Н. А. Тропіним) до гирла Ворсли і Псла. Лубенська частина Посулля знаходиться поза межами цієї контактної зони, хоча тут також зустрічаються предмети степового походження.

Ключові слова: старожитності золотоординського часу, лубенський відрізок течії Сули, буферні зони.

V. V. Pryimak

To the Study of the Golden Horde Period Antiquities in Lubny Micro-region in the Middle Sula River Area

Publication is dedicated to the meaning of Lubny part of the Sula River Area in the Golden Horde Period. Localities around Lubny (Chornukky, Maliutyntsi, Lukimia), mentioned in document of Kyiv prince Volodymyr Olherdovych (1360-80s), are enumerated. Coincidence of archaeological objects (dwellings and household outbuildings) placing on monuments and separate findings (burials, artifacts, mazar-“mosque”), and the Golden Horde coins also with buffer zone of the Golden Horde Time, located along the western border of “Semen’s People” and ulus Mankerman is argued. They are stretched from Korshiv-on-Sosna (Lava Complex on the Bystra Sosna River according to N. A. Tropin) to the Vorskla River and the Psel River entries. Lubny part of the Sula River Area is located beyond the borders of this contact zone, though objects of steppe origin are also can be found here.

Keywords: antiquities of the Golden Horde Time, Lubny part of the Sula River stream, buffer zones.

О. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк, М. В. Коваленко
(м.м. Лубни, Полтава)

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ОКОЛИЦЬ ЛУБЕН: НОВІ ЗНАХІДКИ

У роботі публікуються й аналізуються матеріали, переважно Нової доби, з поселень та місцезнаходжень в околицях м. Лубни. Особлива увага приділена окремим знахідкам кресал, кулелійок, дримби та ін. Розглядається територіальні та хронологічні аспекти поширення цих предметів.

Ключові слова: козацький час, Посулля, Засулля, Лящівка, Лубни, Шепелівка, кресало, дримба, кулелійка.

Упродовж останніх років першим зі співавторів були продовжені розвідки в околицях Лубен та на теренах району, започатковані ще у 1980-х рр. Серед численних відкритих та обстежених пам'яток особливу групу складають об'єкти з матеріалами XVII–XVIII ст., епохи, яка наразі ще не надто досліджена саме в археологічному плані, перш за все — щодо матеріальної культури тогочасного населення, типів, хронології побутування та територіального розмаїття артефактів зазначеної доби.

Об'єктами обстежень стали кілька раніше відомих пам'яток (поселення Лящівка I та II), кілька місцезнаходжень (Пляж, Журавка) та рештки одного із сіл кін. XVII — поч. XX ст. (Шепелівка). Усі вони розміщені в ближніх околицях Лубен.

Саме матеріалам, знайденим на цих пам'ятках та місцезнаходженнях, і присвячена ця публікація.

1. **Лящівка II.** У межах і на околиці с. Засулля знаходяться рештки трьох різночасових поселень, виявлених та обстежених дослідниками у різні роки.

Архівними розшуками було встановлено, що обстежуване у 1988 р. I. М. Кулатовою та О. Б. Супруненок поселення в межах с. Засулля, відоме за розвідками Ф. Б. Копилова, й описане як «пункт Засулля II» в ур. Коса [8, арк. 6-7; 9, арк. 48–49], не є тотожне пам'ятці «Лящівка II» за О. В. Сидоренком [23, с. 84; 25, с. 91–95], як до того вважалося раніше [26, с. 266, № 56]. У даному випадку ми маємо справу з трьома різними пунктами, сконцентрованими на відстані 0,2–0,4 км один від одного: Засулля-Лящівка I «Острів, Городище», Засулля II «Коса» та власне Лящівка II.

Пункт II в ур. Лящівка знаходиться на південний захід від пункту I («Острів», «Городище»), за 1,80 км на південь від мосту через р. Сула.

Рис. 1. Карта розташування об'єктів: 1 – Лящівка II, 2 – Лящівка I; 3 – пляж; 4 – Журавка; 5 – Шепелівка.

Це дюнне сезонно затоплюване підвищення, площею 300 × 400 м, висотою 1,0–1,5 м [25, с. 91]. На сьогодні ця ділянка більшою мірою задернована, місцями розмивається (рис. 1: 1).

Ця пам'ятка була відкрита розвідками О. В. Сидоренка у 1985–1988 рр. [22, с. 171], відома за дослідженнями О. В. Сухобокова і С. П. Юренко. Останніми тут у 1988 р. проводилися розкопки ділянки селища пеньківської культури та невеликі розкопки на площі 300 м² на одному з країв дюни [28, с. 4–5].

У наступному розвідки на розмивній частині дюни перманентно здійснювалися О. В. Сидоренком: їх результати й численні знахідки були опубліковані раніше [1; 23; 24; 25, с. 91–95, рис. 5–6 та ін.].

Найбільш представницька колекція матеріалів з двох Лящівських поселень представлена артефактами козацької доби. Це – найдавніша частина козацького села XVII ст., приміської слободи полкового міста Лубни, що також містить численні знахідки інших епох. До речі, у 1730-х рр. власне Засулля більше згадується в документах як передмістя Лубен [3, с. 33, 54].

Таким чином, знахідки з цього пункту представлені матеріалами фінальної бронзи (бондарихинська та/чи лебедівська культури), ранніх слов'ян (пеньківська культура) і козацької доби, які є найбільш численими.

В одній з попередніх робіт припускалася можливість давньоруського датування кількох залізних ножів з пам'ятки [25, с. 92, рис. 6]. Та все ж відсутність тут керамічних матеріалів доби Київської Русі, а також загальна схожість подібних предметів побуту упродовж усього II тис. н. е., все ж дозволяють вважати, що й ця категорія знахідок належить старожитностям Нової епохи. Таким чином, більшість металевих (залізних) предметів, знайдених на території Лящівки II, можна досить

надійно відносити саме до часу козаччини. А це твердження має досить суттєве значення, адже, як зазначалося, окремі категорії знахідок цих епох мають подібність, якщо не тотожність. І таке обмеження датування досить цінне.

Окремо хотілося б виділити деякі керамічні знахідки, що засвідчують досить раннє освоєння цієї території за польської доби. У вибірці – винятково зразки димленого посуду, світлосірого кольору, без слідів лискування (легкі лінії лощення має лише один фрагмент (рис. 2: 1). Усі зразки мають виключно рельєфне декорування, переважно – потовщений комірць із внутрішньою закраїною, з валиком (більшою мірою, підтрикутним у перетині) на вінці зовні, в одному випадку валик додатково оздоблений скошеними масивними насічками. Зрідка це – мілкі ритовані лінії, насічки по потовщеному зрізу (рис. 2: 1–7). Окремі зразки за характером профілювання дуже нагадують вінця давньоруських горщиків XI ст.

Подібні форми профілювання вінця характерні для посуду першої половини XVII ст. більш західніших територій Подніпров'я (наприклад, Києва [29, с. 164; 30, с. 105–108]. На жаль, на сьогодні хронологічна типологія кераміки Полтавщини XVII ст. ще не розроблена: немає чіткої певності, що хронологічна шкала київської кераміки буде в повній мірі працювати без «запізнення» для більш віддалених східних регіонів, якими було Посулля.

А. М. Лазаревський відносив виникнення самого с. Засулля 2-ї полкової лубенської сотні до другої половини XVII ст. [10, с. 104]. Як здається, описана кераміка засвідчує, що появу тут населеного пункту, з якого потім і утворилося Засулля, можна віднести до трохи давнішого часу, можливо, не пізніше середини XVII ст. Це важливо з точки зору датування знахідок з території пам'ятки. Також означений факт дає можливість уточнити власне орієнтовний час заснування цього населеного пункту в межах першої половини, можливо, – середини, XVII ст.

Інші вироби з глини представлені фрагментом коробчатої кахлі, з декором на лицевій частині у вигляді квіткового бутону із суцвіттям (рис. 2: 8). Поширення рибальського промислу серед місцевого населення засвідчують не лише назва самого урочища (Лящівка), а й численні знахідки керамічних рибальських грузил до сіток, виявлені як попередніми, так й останніми розвідками. З представленої добірки походить два грузила сферичних форм зі зрізаними вершинами (рис. 2: 9–10).

Найбільшу кількість знахідок презентують залізні вироби різних категорій. Два з них – ремісничі знаряддя. Перший – це ніж-ложкоріз, з широкою розплесканою робочою частиною (край обламаний), округ-

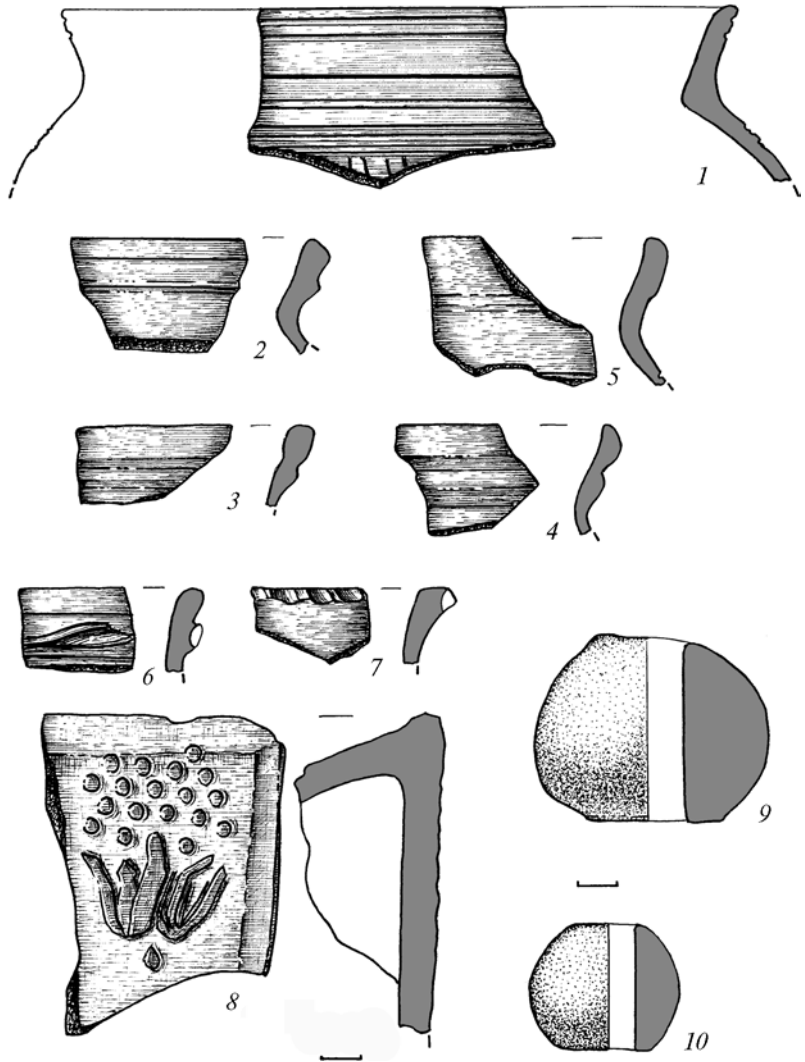

Рис. 2. Ляшівка II. Кераміка з пам'ятки.

лим в перетині посередині та потоншеним прямокутним до краю стрижнем (рис. 3: 5). Розміри 15,3 × 0,7 см.

Майже повністю аналогічні деревообробні ложкорізи походять з нашарувань давньоруських та післямонгольських пам'яток (наприклад, з селища Ходосівка-Рославське з-під Києва [4, с. 187, рис. 1: 3], хіба що останній – з підтрикутним у перетині стрижнем, а «засульський» – з класичним для козацької доби прямокутним.

Інший деревообробний інструмент – коловорот (свердло-бур), з замкнутих петельчастим руків'ям, розмірами 11,3 × 0,4 см (рис. 3: 6).

Аналогічний виріб, тільки трохи більших розмірів, походив із комплексу в ур. Мазепин Яр біля с. Григоро-Бригадирівка у Лівобережному Подніпров'ї, що датується 2 чв. – сер. XVIII ст. [11, с. 93, рис. 6: 1]. Подібний знайдений і в межах Богородицької фортеці XVII–XVIII ст. [32, с. 136, рис. 1: 10].

Рідкісна й цікава знахідка – залізна дугоподібна дримба (російською – варган). Має збережену основу (черен, скобель, кільце, підковку) та відламану середню частину – міндик (чи дротик, язичок), що припаювався до підківки (помітне місце її кріплення). Розміри – 6,0 × 2,0 см (рис. 3: 8).

Варган (дримба) – музичний інструмент, відомий з XII ст., і був поширений на широких теренах Євразії: від України, Білорусії і Росії до західного тихоокеанського узбережжя [7, с. 118, рис. 103; 14, с. 666; 20, с. 186, рис. 90: 12]. У різних варіантах виконання форми та назв цей музичний інструмент був популярний і до Новітньої доби [5].

У межах Полтавщини на сьогодні відомо три подібні знахідки: цікаво, що дві з них походять із сусіднього пункту Ляшівка I [1, с. 65–66, рис. 1; 23, с. 87–88, рис. 6: 19–20; 25, рис. 3]. Ще одна дримба була знайдена біля селітроварних комплексів середини XVII ст. на селищі скіфського часу ур. Поле 2-ї бригади в межах Великого укріплення Більського городища [27, с. 18–19, рис. 7: 2].

У зведені знахідок дрибм XIII–XVIII ст. О. Пашковського з території України було відомо всього 8 зразків [16, рис. 1], ще один, з нашарувань XVI ст. із Дорогобужа, опублікований пізніше [2, с. 52, рис. 6: 5]. Як помітно, центром їх поширення була саме Полтавщина та Черкаське Подніпров'я. Майже третина зі всіх походить саме із засульських селищ в ур. Ляшівка.

Тут же знайдені й дві шарнірні кулелійки, схожі на пласкогубці, але одна з площин з'єднаних разом губок має овальний отвір для заливання розтопленого свинцю у сферичну порожнину кулелійки.

Перша – масивна, з довгими, загнутими ручками, округлими пласкими в основі лещатами, з отвором для заливки із одного боку, розмірами 11,2 × 1,2 см (рис. 3: 7). Друга – мініатюрніша, з короткими

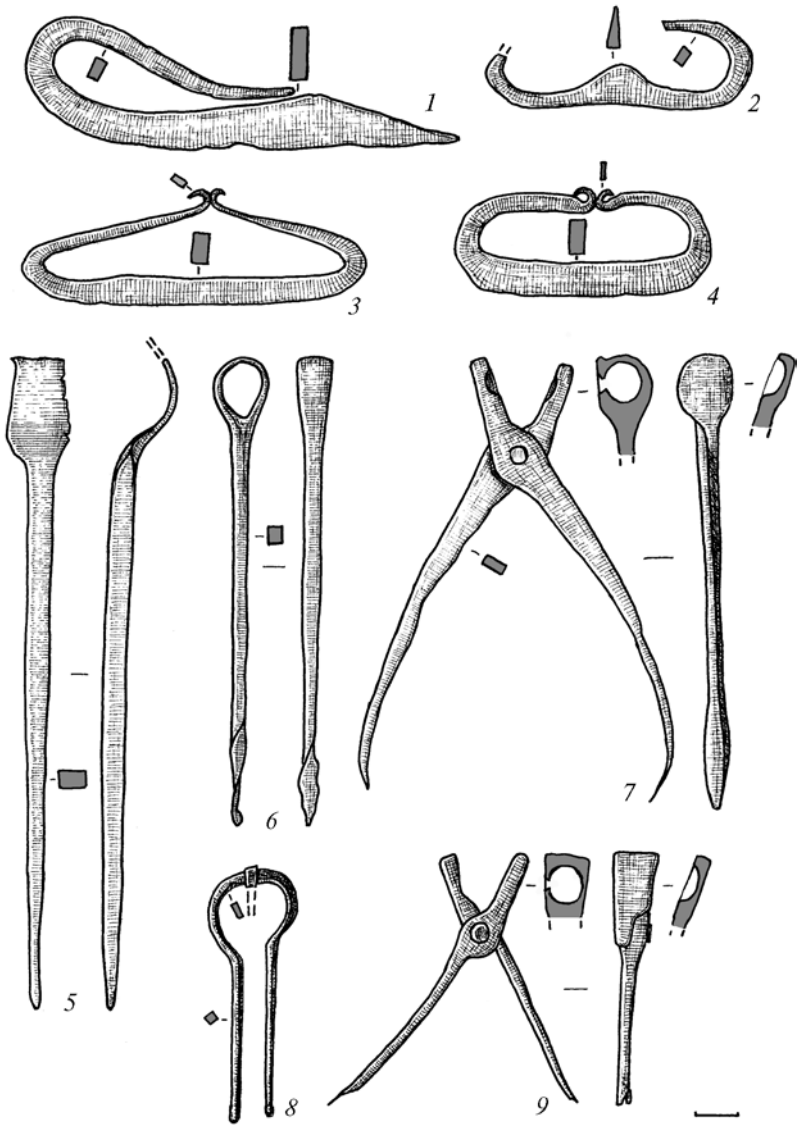

Рис. 3. Ляшівка II. Вироби із заліза.

ручками, квадратними пласкими в основі лещатами, з отвором для заливки із одного боку, розмірами $7,9 \times 1,0$ см (рис. 3: 9).

Часто на кулях простежується ливарний шов чи литник. Це свідчить що їх відливали у двостулкових формах. Саме такі кулі, у значній мірі, виливалися в клішеподібних кулелійках. Хоча існує й інтерпретація такого виробу як клішів для обтискування куль [15, с. 57, табл. 3: 4–5].

Подібні знахідки хоч і не є надто частими серед комплексів козацького часу, та все ж відомі. 10 кулелійок трьох типів трапилися на полі Берестецької битви: схожі на наші зразки були переважаючим різновидом [21, с. 255, рис. 65: 11]. Ще одна походить із фондів ДІМ ім. Д. І. Яворницького (знахідка 1924 р. під час роботи Дніпробудівської експедиції біля о. Хортиця) [31, с. 122–123, рис. 1: 1; 32, с. 123, рис. 1: 1]. Є також припущення, що «лещата» з Воїня, інтерпретовані як артефакт давньоруського часу, – є власне кулелійкою козацького часу, що тяжіє до комплексу печей, можливо, селітроварного призначення [17, с. 226, рис. 4: 4].

Перша з кулелійок має повну відповідність аналогічному екземплярові, знайденому майже тут (на пункті Лящівка І) у 2003 р. [23, рис. 1]. Друга, мініатюрніша, дуже подібна на два з трьох зразків із комплексу XVI ст. з острова Байда [18, с. 149, рис. 2: 3–4].

Найбільшою кількістю зразків представлені залізні кресала. Всі вони – однолезові, три з них – калачеподібні, одне – кораблеподібне (рис. 3: 1). Останнє – з витягнутим звуженим переднім краєм, простим «ріжком», примкнутим до леза ($10,5 \times 3,0$ см). Калачеподібні мають певну різноманітність: одне без язичка з паралельними лезу «ріжками», із завитками на кінцях ($6,0 \times 2,5$ см) (рис. 3: 4), друге – також без язичка, з піднятими «ріжками» та із завитками на кінцях. На місці язичка помітні сліди вирівнювання технологічних виступів задля прибирання ознак «язичка» ($8,0 \times 2,9$ см) (рис. 3: 3). Останнє – з високим розкляпанним округлим язичком, паралельними лезу «ріжками», без завитків на кінцях-? (один край обламаний). На лезі помітні сліди спрацювання ($6,2 \times 2,2$ см) (рис. 3: 2).

Загальний аналіз кресал буде поданий наприкінці публікації.

2. **Лящівка І.** Ще одне кресало було знайдено на місці вище зазначеного пункту Лящівка І (рис. 1: 2). Кресало однолезове кораблеподібне, зі звуженою загостреною передньою частиною, піднятою середньою частиною леза, де з однієї зі сторін помітні, певно, орнаментальні чи таврові, лінійні відбитки (молотка-?). «Ріжок» примкнутий до виступу, розміри $9,0 \times 3,5$ см (рис. 5: 3).

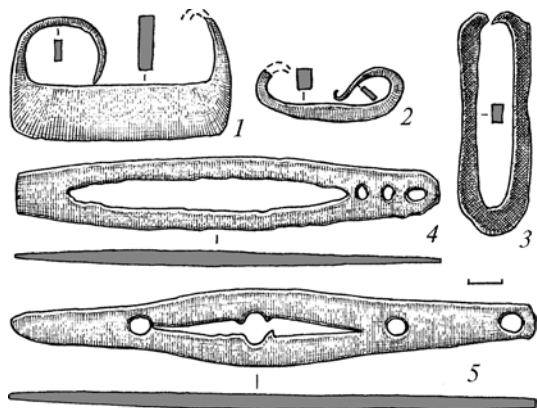

Рис. 4. Шепелівка.
Залізні кресала.

3. «Пляж». Біля місця входу старого мосту до м. Лубни, де на сьогодні розміщений річковий міський пляж, у зоні розмивів земснаряду (рис. 1: 3), було знайдено цілу низку різночасових знахідок.

Одна з них – однолезове калачеподібне масивне кресало з високим підтрикутним язичком, плавно відігнутими масивними «ріжками», кінці яких схилені до язичка, та стилізовані під голівки змії. По завитках (змійних головах), «ріжках» та по верхній частині леза, з обох сторін помітне декоративне зображення у вигляді викарбуваних пуансоном у лінію відбитків. Розміри $11,0 \times 4,5$ см (рис. 5: 1).

4. **Острів Журавки.** Між пунктом «Пляж» та автомобільним мостом через Сулу знаходиться острів Журавки (рис. 1: 4), де трапилася випадкова знахідка – риболовецьке грузило циліндричної форми ($4,0 \times 3,1$ см) (рис. 5: 2).

5. «Шепелівка». На місці колишнього села Шепелівка, на лівому березі р. Ольшанка (Вільшанка) (рис. 1: 5), було зібрано виразну колекцію кресал у складі 5-ти прим. Зупинимося на їх описі більш детально:

1) однолезове калачеподібне з прямокутним лезом і перпендикулярно відігнутими високими «ріжками», що загнуті краями до середини та схилені аж до пластини леза, без завитків. $6,5 \times 3,2$ см (рис. 4: 1);

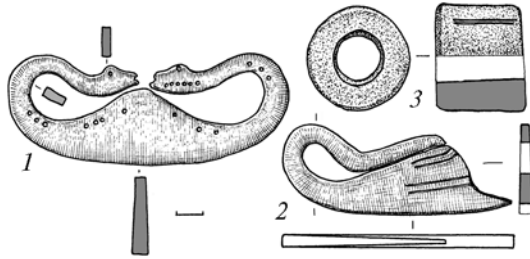
2) однолезове калачеподібне без язичка, мініатюрне, із загнутими до леза «ріжками» з легкими завитками, розміри $4,6 \times 2,0$ (рис. 4: 2);

3) дволезове «пінцетоподібне» з розімкненими загнутими до середини кінцями, виготовлене із напилка. $6,7 \times 2,3$ см (рис. 4: 3);

4) дволезове витягнуто-овальне, з лінзоподібним прорізом. Верхній край має отвір для підвішування та два декоративні чи технологічні отвори, нижній загострений (викрутка). $12,7 \times 2,5$ см (рис. 4: 4);

Рис. 5. Окремі
знахідки: 1 – Плєж,
2 – Журавка,
3 – Ляшівка I.
1, 3 – залізо,
2 – кераміка.

5) дволезове лінзоподібне з асиметричними кінцями, з овальним (лінзоподібним) прорізом, що декорований вирізами всередині та отворами по краях («ключ»). Один із кінців ширший, прямокутний і витягнутий, містить отвір для підвішування, інший звужений заокруглений («викрутка»). 15,7 × 2,5 см (рис. 4: 5).

Відносно датування цих предметів, актуальним є звернення до часу існування с. Шепелівка. Останнє село 1-ї лубенської сотні виникло наприкінці XVII ст. На думку О. М. Лазаревського, опорною датою щодо фундації цього населеного пункту може бути 1689 р., під яким відомий документ про купівлю тут ґрунту вдовою лубенського вїйта П. Шепеля [10, с. 97].

Село відоме також за описами населених пунктів Лубенської волості та повіту поч. XX ст. [13, с. 44–68], а на мапах рекогносцировки 1931 р. воно вже є зникаючим [12]. Тож речові комплекси з цього пункту можна датувати кін. XVII – першою третиною XX ст. Більш точне датування можливе лише після розробки хронології власне цих типів кресал. Можна лише припустити, що лінзоподібні з «викрутками», певно, виходять із побутування до XIX ст., синхронно з ліквідацією моди на мушкети.

Так, подібні зразки відомі серед досить добре датованих, закритих комплексів. Наприклад, до поч. XVII ст. відноситься витягнуто-овальний (мигдалеподібний) зразок кресала з місця табору Лжедмитрія II біля с. Спас-Тушиного [19, с. 93–94, рис. 32: 12]; 1-ю пол. XVII ст. можна датувати лінзоподібне кресало, знайдене у комплексі селітроварних печей у валу Західного Більського городища скіфського часу (автори публікації, через наявність поряд окопу часу Другої світової війни, припускали датування цього предмету Новітньою добою. Та все ж, через відсутність подібних (дволезових) зразків у XX ст., можемо надійно віднести кресало до часу функціонування саме селітроварного комплексу [6, с. 43, рис. 21: 6]. Ціла низка подібних кресал походить з місця Берестецької битви 1651 р. [21, с. 248, рис. 64: 3, 11; 65: 9].

Тож, відносно дволезових лінзоподібних кресал можна стверджувати про їх винятково пізню історію (принаймні, у порівнянні із середньовіччям) та, відповідно, таке ж більш-менш вузьке датування: особливо зважаючи на наявність у них окремих елементів, що були частинами викруток, ключів та зажимів (зокрема, всередині отвору-вирізу). Для вогнепальної зброї це датування можна в цілому обмежити часом використання зброї із замковими механізмами.

Приблизно те ж саме можна сказати про кораблеподібні та «пінцетоподібні» (назва типу робоча) кресала, поява і побутування яких не заходить до періоду розвинутого середньовіччя і післямонгольського часу. А от їх диференціація всередині Нової доби – то вже справа майбутнього.

Набагато складнішою є справа з калачеподібним різновидом кресал: останні на сьогодні відсутні в чітко датуючих комплексах Нової доби, відомі лише кілька окремих їх знахідок з прив'язкою до того чи іншого періоду. На разі хронологічна диференціація подібних зразків може вестися лише на рівні типологічного й логічного порівняння з більш відомими та датованими зразками давньоруського часу. Останні студії з цього приводу знаходяться у стадії розробки аргументації [напр.: 33; 34].

Відносно кресал із нашої добірки можемо стверджувати, що майже всі вони мають ознаки, які більш притаманні для «пізніших» зразків, тобто, козацької чи Нової епохи: як то, прямокутність форм, переважна відсутність язичків, поява виробів, виготовлених із напилків тощо. До того ж, відсутність матеріалів епохи розвинутого середньовіччя на таких пам'ятках як Лящівка I та II, а також Шепелівка, дають реальні підстави обмежити їх датування XVII – XIX (можливо, поч. XX) ст.

Лише одне з кресал із ур. Пляж має різко інші ознаки: округлість форми леза та «ріжок», виражений язичок, зооморфне оформлення завитків (більш притаманне для середньовіччя). Останнє, вважаємо, варто віднести саме до давньоруської епохи. Та й виявлення його на правому березі р. Сули, поруч зі схилами з посадом давньоруського городища в ур. Верхній Вал у м. Лубни, не суперечать можливості наявності тут давньоруських матеріалів.

Колекція описаних знахідок готується до передачі у фонди Лубенського краєзнавчого музею. Ці матеріали не лише мають експозиційний потенціал, а й цікаві для реконструкції побуту населення козацького часу лубенської округи, а також дають змогу розширити знання про хронологічні, територіальні й типологічні особливості поширення різного роду артефактів.

Джерела та література

1. **Белько О.** Знахідки з Лубенщини / Олег Белько // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), С. З. Заремба, О. М. Титова та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 1999. – Вип. 8. – С. 65–67. – (Серія: «Часи козацькі»).
2. **Войтюк О.** Археологічні дослідження міста Дорогобужа періоду XV–XVI ст. / Олексій Войтюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 47–61. – (Серія: «Часи козацькі»).
3. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. Видає Археографічна комісія Всеукраїнської академії наук. – Т. 4. – К.: з друкарні ВУАН, 1931. – 189 с.
4. **Готун І. А.** Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // Археологія і давня історія України. – К., 2013. – Вип. 10. – С. 185–200.
5. **Гусак Р.** Музично-інструментальна архаїка в сучасній культурі України. Варган / Раїса Гусак // X Конференція Дослідників Народної Музики Червононоруських (Галицько-Володимирських) та Суміжних Земель (21–23 квітня 2017 року): зб. ст. і мат-лів на пошану професора Богдана Луканюка / Львівська націон. музична академія ім. М. Лисенка, каф. муз. фольклористики; Пробл. НД лаборат. музичної етнології; [ред.-упор. Ю. Рибак]. – Львів, 2017. – С. 281–293.
6. **Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщині (в світлі новітніх археологічних розкопок на Бельському городищі) / Каравайко Д. В., Скоролий С. А., Приймак В. В. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 76, 4 с.
7. **Колчин Б. А.** Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого / Б. А. Колчин // МИА. – Л.; М.: Изд-во АН СССР, 1959. – № 65. – 120 с.
8. **Копилов Ф. Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1947 р. / Копилов Ф. Б. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1947/31. – 29 арк., іл.
9. **Кулатова І. Н.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщині в 1988 году / Кулатова І. Н., Супруненко А. Б. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 239 (звіт), 240 (альбом). – 102, 35 арк.
10. **Лазаревский А. М.** Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. / А. М. Лазаревский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – Книга одиннадцатая; [под ред. А. М. Лазаревского]. – К.: Типография Корчак-Новицкого, 1896. – С. 34–203.
11. **Лямкін В. В.** Дослідження комплексу XVII ст. в ур. Мазепин Яр неподалік м. Комсомольська на Полтавщині / Лямкін В. В., Шерстюк В. В. // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. наук. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [редкол.: Фасій Г.І. (гол. редкол.), Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (наук. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: Гротеск, 2010. – С. 84–94.

12. М-36-66 (Пириятин). УССР Полтавская область. М 1: 100 000 см. [По съёмкам] 1931 г. — Генеральный штаб Красной Армии. Первое издание 1941 г.
13. Материалы подворной переписи Полтавской губернии в 1900 году. Лубенский уезд. Примечания к таблицам. Сопоставление с переписью 1884 года. — Полтава: Электрич. Типо-Литография Торгов. Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1905. — 255 с.
14. Музыкальная энциклопедия; [под ред. Ю. В. Келдыш]. — М.: Сов. энциклопедия, 1973. — Т. 1: А — Гонг — 1072 с.
15. Никитин А. В. Русское кузнечное ремесло XVI—XVII вв. / А. В. Никитин // САИ. — М.: Наука, 1971. — Вып. Е 1-34. — 84 с.
16. **Пашковский О.** Дримби XIII — початку XVII ст. за археологічними знахідками / Олександр Пашковский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. — Вип. 21. — С. 250—255. — (Серія: Часи козацькі).
17. **Приймак В. В.** Майдани і селітроварні комплекси лівого берега середньої течії Ворскли (за археологічними, картографічними і писемними джерелами) / В. В. Приймак, Д. С. Гречко, О. В. Коротя, Є. М. Осадчий // Феномен Більського городища — 2016: до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога, професора Б. А. Шрамка (1921—2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вожаєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. — К.; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. — С. 218—234.
18. **Пустовалов С.** Комплекс озброєння козацької доби з острова Байда / Сергій Пустовалов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), І. П. Бондаренко, Г. Ю. Івакін та ін.]. — К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2011. — Вип. 20. — С. 147—152. — (Серія: «Часи козацькі»).
19. **Розенфельдт Р. Л.** Русский ружейный прибор начала XVII в. / Р. Л. Розенфельдт // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры; [ред. кол.: Т. С. Пассек (отв. ред.), Н. Н. Воронин, В. Ф. Гайдукевич и др.] — М.: Изд-во АН СССР, 1958. — С. 93—95
20. **Сагановіч Г. М.** Кавальські вирабы сярэднявковага Мсціслава / Г. М. Сагановіч // Помнікі мастацкай культуры Беларусі. Новыя даследаванні: зб. артыкулаў. — Мінск: Навука і Тэхніка, 1989. — С. 183—189.
21. **Свешніков І. К.** Битва під Берестечком / І. К. Свешніков. — Львів: Слово, 1992. — 304 с.
22. **Сидоренко А. В.** Разведки в окрестностях Лубен / А. В. Сидоренко // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПОУК; ПОО УТОПІК; ПКМ; [ред. кол.: Білоус Г. П., Журавель Г. Г., Кулатова І. М. та ін.]. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С. 170—171.

23. **Сидоренко О. В.** Деякі риси матеріальної культури навколорубенських слобід XVII–XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) / О. В. Сидоренко, О. В. Коваленко // АЛЛУ. – Полтава, 2000. – № 1–2 (7–8). – С. 84–89.
24. **Сидоренко О. В.** Кулелійка з-під Лубен / О. В. Сидоренко // АЛЛУ. – Полтава, 2003. – № 2 (14). – Повідомлення. – С. 129.
25. **Сидоренко О. В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля / О. В. Сидоренко // Полтавський археологічний збірник 1999 (до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень): зб. наук. пр.; [ред. кол.: О. Б. Супруненко (відп. ред.), П. К. Бондаревський, О. В. Белько та ін.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 84–96.
26. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської) / НАН України, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [наук. ред. акад. П. П. Толочко] / Супруненко О. Б. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 392, II с.
27. **Супруненко О. Б.** Селітроварницький стан на Більському городищі / Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2010. – 96, IV с.
28. **Сухобоков О. В.** Археологические исследования к юбилею г. Лубны. (раннеславянское поселение Засулье и древнерусский город Лубен) / О. В. Сухобоков // 1000-летие г. Лубны. Обл. науч.-практ. конф.: тез. докл. и сообщ. / ПОУК; ПКМ; ЛКМ; [ред. кол.: Б. С. Ванцак (отв. ред.), А. Б. Супруненко, Г. С. Тягло та ін.]. – Лубны, 1988. – С. 4–5.
29. **Чміль Л. В.** Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря у Києві / Чміль Л. В. // Лаврський альманах: зб. наук. пр.; [ред. кол.: В. М. Колпакова (відп. ред.), С. І. Білокінь, Г. Ю. Івакін та ін.]. – К., 2007. – С. 164–170.
30. **Чміль Л.** Керамічний посуд другої половини XIII–XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Леся Чміль // Болховітінівський щорічник: зб. наук. пр.; [ред. кол.: В. Лісничка (відп. ред.), В. В. Ластовський, Г. Ю. Івакін та ін.] – № 2013/14. – К., 2015. – С. 85–136.
31. **Шалобудов В. М.** Кулелійки козацького часу з Придніпров'я / Володимир Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), О. М. Титова, Р. В. Терпиловський та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2004. – Вип. 13. – С. 122–123. – (Серія: «Часи козацькі»).
32. **Шалобудов В. М.** Ремісничі комплекси з Богородицької фортеці / Володимир Шалобудов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК, Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С. О. Біляєва, Р. В. Терпиловський та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – Вип. 21. – С. 135–137. – (Серія: «Часи козацькі»).
33. **Шерстюк В. В.** Вогневидобування за козацької доби / В. В. Шерстюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. / ЦП НАНУ і УТОПІК; Істор.-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.), О. М. Титова, Р. В. Терпиловський та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. – Вип. 14. – С. 118–121. – (Серія: «Часи козацькі»).

34. **Шерстюк В. В.** Пізньосередньовічні кресала з Кременчуцького Подніпров'я / В. В. Шерстюк // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Матеріали II-ї міжнародної історико-археологічної конференції, присвяченої 85-річчю Луганського обласного краєзнавчого музею; [ред. кол.: В. В. Отрошенко (відп. ред.), С. С. Березанська, В. Ф. Литвиненко та ін.] – К.; Луганськ: Шлях, 2005. – С. 190–192.

О. В. Сидоренко, В. В. Шерстюк, М. В. Коваленко

**Матеріальна культура козацьких поселень околиць Лубен:
нові знахідки**

Публікуються та аналізуються матеріали, переважно Нової доби, з поселень і місцезнаходжень в околицях м. Лубни. Особлива увага приділена окремим знахідкам кресал, кулелійок, музичного інструменту дримби та ін. Розглядається територіальні та хронологічні аспекти поширення цих предметів.

Ключові слова: козацький час, Посулля, Засулля, Ляшівка, Лубни, Шепелівка, кресало, дримба, кулелійка.

О. V. Sydorenko, V. V. Sherstiuk, M. V. Kovalenko

**Material Culture of the Cossacks Sites near Lubny:
New Findings**

Materials dated mainly to the New Age from sites and locations near Lubny are published and analyzed. Main attention is paid to separate findings of flints, bullet molders, musical instrument drymba etc. Territorial and chronological aspects of these objects spreading are observed.

Keywords: the Cossacks Time, the Sula River Area, Liashchivka, Lubny, Shepelivka, flint, drymba, bullet molder.

**МЕТАЛЕВІ ВИРОБИ ІЗ ДНОПОГЛИБЛЕННЯ
СУЛИ НАВПРОТИ ЛУБЕН**
(нові надходження до Полтавського краєзнавчого музею
імені Василя Кричевського)

Про добірку предметів часу раннього залізного віку, давньоруської, козацької і нової доби, виявлену в р. Сулі під час днопоглиблюваних робіт 2017 р.

Ключові слова: давньоруський, козацький час, Сула, Лубни, вироби з металу.

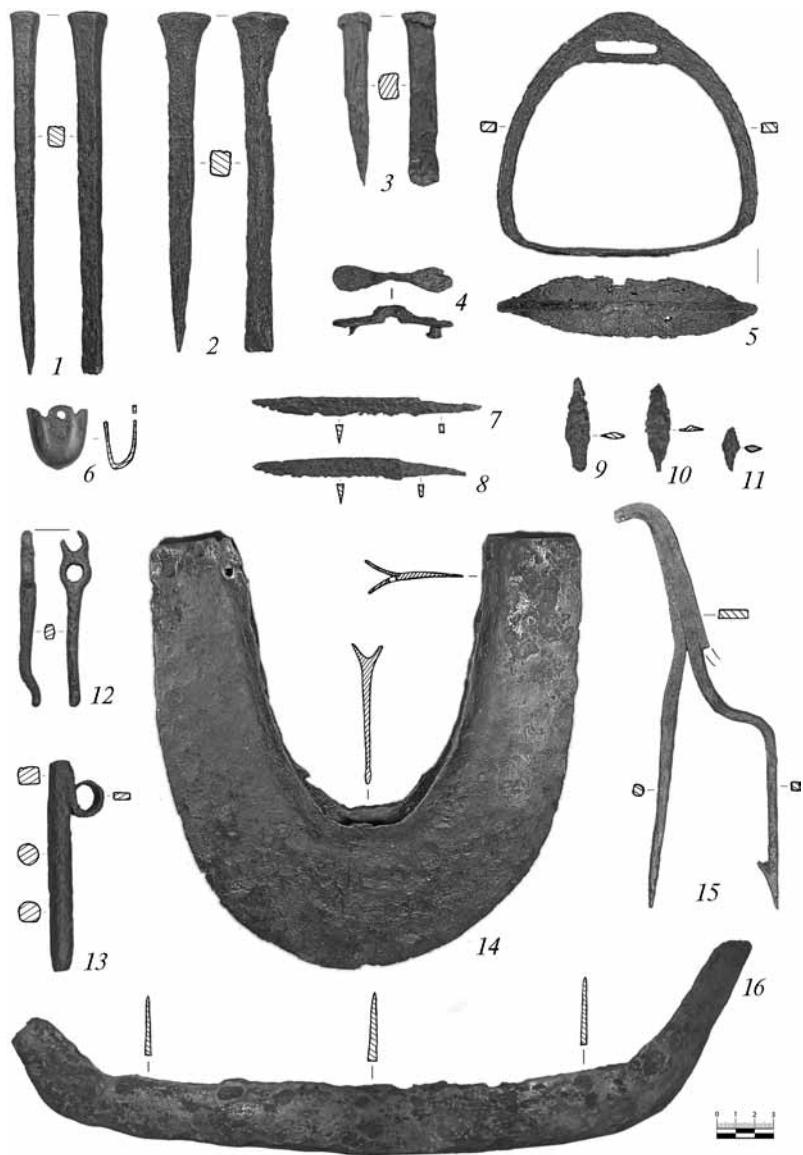
Улітку 2018 р. до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського від одного із авторів надійшла доволі представницька колекція металевих виробів. Як вдалося встановити, ці знахідки були зібрані місцевими збирачами старожитностей на території Центрального пляжу міста Лубен. Знайдені вони минулого року, коли ця місцевість в ході очищення й поглиблення русла річки Сули виявилася розрівняною. Виявлені предмети були очищені та відреставровані О. В. Сидоренком.

Зауважимо, що територія міста Лубен та його околиць неодноразово обстежувалася археологами [1, с. 12–14], чимало відомо звідси й окремих випадкових знахідок, що зберігаються в різних музеях України.

У публікації наводиться попередня характеристика знахідок та їх культурно-хронологічна атрибуція, зважаючи на певне значення цих артефактів для розуміння давньої історії околиць Лубенського археологічного комплексу. З-поміж них – найбільш об'ємні знахідки – це залізні землеробські знаряддя – коса горбуша й окуття лопати.

Коса горбуша (рис. 1: 1б) задовільного стану збереженості, поверхня частково пошкоджена корозією, гачок для кріплення до руків'я відсутній. Лезо трикутне у перетині, із потовщенням по обушку. Кінець коси тупий, злегка заокруглений. Розміри: довжина – 43,3 см; ширина леза – 3,3–4,0 см; товщина – 0,3–0,5 см. Довжина вздовж зовнішньої частини обушка – 48,0 см. Коси горбуші досить часто зустрічаються на археологічних пам'ятках Середнього Подніпров'я, починаючи з середини I тис. н. е. і найбільшого розповсюдження набувають наприкінці тисячоліття [2, с. 29–31; 3, с. 214–217]. За результатами досліджень Б. О. Колчина, вони побутували з Х до XV ст. включно [4, с. 72]. А в деяких північних районах Російської імперії такими косами користувалися ще на початку XX ст. Під час роботи такою косою відбувалося не зрі-

зання стебла, а його зрубання. Тому коси-горбуші використовували для косіння трави і збирання несипких культур, таких як овес і ячмінь. Будова руків'я коси горбуші відома як за археологічними, так і етнографічними даними. Воно було коротким, колінчастим та круглим в перетині. Подібність форм і техніки виготовлення таких знарядь протягом тривалого часу, а також обставини знаходження цієї коси, не дає змоги їх чітко датувати. Однак, враховуючи особливості історичного розвитку краю, верхню хронологічну межу побутування коси можна обмежити початком XIII ст.

Досить цікавою знахідкою є і залізне *окуття лопати* (рис. 1: 14). Форма робочої частини видовжена, напівовальна, в середині знаходиться жолобок для фіксації дерев'яного держака. На відстані 1,3 і 1,7 см від верхнього краю з обох сторін є по одному отвору діаметром 0,4 см для його кріплення. Висота окуття лопати – 23,0 см, ширина – 19,7 см, товщина – 1,8 см, глибина жолобка – 1,1–1,4 см. Подібні знаряддя із заокругленою робочою частиною добре відомі як серед давньоруських, так і в матеріалах більш пізнього часу [5, с. 96–96].

До складу добірки входить рибальське знаряддя – частина (половина) шестизубої *остроги* (рис. 1: 15). Її розміри: довжина – 19,4 см, ширина – 6,6 см, товщина – 0,7 см. На знарядді збереглося лише два зуби, один зуб (середній) з шипом, а другий – із загостреним кінцем, третій зуб відламаний. За дослідженнями А. В. Кузи, подібні остроги набувають поширення на території Русі у XII ст. [6, с. 16, 21, 43–45]. З їх допомогою били рибу під час нересту на мілководді або спеціально полювали за нею ночами із вогнем. Знайдена острога використовувалася, напевне, для ловлі хижої риби. Завдяки своїй простоті і придатності багатозубі остроги використовуються і в наш час.

Два невеликих столових *ножі* видовжених пропорцій клиноподібної форми з вузьким клиноподібним у перетині лезом. Один має злегка заокруглену спинку (рис. 1: 8). Його розміри: довжина – 11,3 см, ширина – 1,2 см, товщина – 0,4, довжина леза – 7,8 см. Ніж із прямою спинкою (рис. 1: 7) довжиною – 12,3 см, шириною – 1,0 см, товщиною – 0,4, з довжиною леза – 9,0 см. Подібні ножі були у вжитку за часів Київської Русі, переважно в X – на початку XII ст., а місце їх знахідки навпроти

Рис. 1. Лубни м., русло Сули в районі Центрального пляжу. Металеві вироби.

1–3 – долота; 4 – скоба; 5 – стремено; 6 – наконечник піхов; 7–8 – ножі; 9–11 – наконечники стріл; 12 – псалій; 13 – шкворінь; 14 – окуття лопати; 15 – острога; 16 – коса горбуша.
1–5, 7–16 – залізо; 6 – мідний сплав.

Верхнього Валу на узбережжі чи дні Сули (за 0,3–0,4 км) цілком закономірне.

Досить цікавий теслярський набір з *трьох* залізних *доліт* (рис. 1: 1–3). Це суцільнометалеві чотиригранні стрижні із загостреним клиноподібним лезом на одному кінці і виділеним потовщенням обухом – на іншому. Лезо витягнуте, з дещо скошеним кутом для більш зручної обробки дерева. Їх розміри: довжина – 19,5 см, 17,6 та 9,0 см; ширина леза – 1,2 см, 1,5 і 1,5 см; максимальна товщина обуха, відповідно, – 2,1; 2,8; 1,7 см; його ширина – 1,5; 2,7; 1,65 см. Такі вироби були у вжитку як в часи розвинутого, так і пізнього середньовіччя.

Предмети спорядження вершника і коня представлені стременом і псалієм.

Стремено із прямокутною в перетині дужкою, що плавно переходять у злегка вигнуту, лінзоподібну за формою підніжку (рис. 1: 5). Отвір прорізаний у самій дужці. Розміри: висота – 12,0 см, ширина – 13,1 см, ширина підніжки – 3,2 см. За класифікацією А. М. Кіріпчнкіова, аналогічні стремена відносяться до VII типу. Вони отримали назву «стремена смягченной угловатости». Датуються такі стремена досить широко – від початку XI до першої половини XIV ст. Ці стремена були зручні для використання важкоозброєного кіннотника [7, с. 62–65].

Досить рідкісним є *фрагмент двоотворного псалія* з вісімкоподібним розширенням посередині (рис. 1: 12). Вцілілий стрижень у перетині овальної форми, кінець дещо вигнутий. Довжина ламка псалія – 9,2 см; ширина – 1,6 см; товщина – 1,1 см, діаметр двох отворів 0,8–0,9 см. Попередньо відносимо його до кола ранньосарматських старожитностей.

До предметів військового спорядження відносяться три залізних наконечника стріл, скоба від колчана чи сагайдака та наконечник на піхви клинкової зброї.

Нажаль, *наконечники стріл* збереглися лише частково, в усіх надламані черешки, поверхня значно пошкоджена корозією (рис. 1: 9–11). Їх розміри: висота – 4,8; 4,5 і 2,3 см; ширина – 1,3; 1,3 і 0,9 см; товщина – 0,6; 0,3 і 0,4 см. За морфологічними ознаками в такому стані наконечники можна датувати доволі широко – від давньоруського до фіналу козацького часу.

Скоба залізна, з двома розклепаними кінцями, на яких збереглися заклепки (рис. 1: 4). Розміри: довжина – 6,3 см; ширина – 1,3 см; товщина – 1,7 см. Подібні вироби на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя відомі за кочівницькими поховальними пам'ятками VIII–XIV ст.

Цікавою деталлю холодної клинкової зброї нового часу є виготовлений з мідного сплаву *наконечник від піхов* підтрикутної форми, в пере-

тині – форми неправильного овалу, що звужується до основи (рис. 1: 6). Вгорі знаходиться наскрізний отвір діаметром 0,5 см. По краях помітні ще два отвори діаметром 0,2 см. В одному зберігся мідний цвях довжиною 0,4 см. Поверхня виробу була вкрита металом білого кольору, залишки якого помітні на невеликих ділянках. Висота наконечника – 3,3 см; ширина – 3,2 см; товщина – 1,7 см.

До цього періоду відноситься і залізний *шворінь* (рис. 1: 13). Має форму масивного, круглого у перетині стрижня, з бічним кільцем у верхній частині. Його розміри: довжина – 12,0 см, діаметр – 1,3 см, діаметр кільця – 2,1 см.

Хоча репрезентовані металеві вироби відносяться до різних періодів і часу та були отримані не в результаті археологічних досліджень, все ж їх вивчення є черговою часткою величезного «пазлу», на якому відображено нашу минувшину. Як доволі атрактивні знахідки, все ж «прив'язані» до конкретної пам'ятки, вони мають музейне і наукове значення, отже, заслуговують до введення в науковий обіг.

Джерела та література

1. Супруненко О. Б., Сидоренко О. В. Матеріали козацької епохи із заплави Сули поблизу Лубен / Олександр Супруненко, Олександр Сидоренко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 21, ч. 1. – С. 12–21.
2. Михеев В. К. Подонье в составе хазарского каганата / В. К. Михеев. – Харьков: Вища школа, 1985. – 148 с.
3. Горбаненко С. А., Пашкевич Г. О. Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. – I тис. н. е.) / С. А. Горбаненко, Г. О. Пашкевич. – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.
4. Колчин Б. А. Железообрабатывающее производство Новгорода Великого / Б. А. Колчин // МИА. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – № 65. – С. 7–120.
5. Довженок В. Й. Землеробство древньої Русі. До середини XIII ст. / В. Й. Довженок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961 – 267 с.
6. Куза А. В. Рыбный промысел в Древней Руси / А. В. Куза. – М.; СПб.: Нестор-История, 2016. – 320 с.
7. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников. // САИ. – Л.: Наука, 1973. – 140 с.

П. В. Баранець, О. В. Сидоренко, О. М. Ткаченко

Металеві вироби із днопоглиблення Сули навпроти Лубен (нові надходження до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського)

Публікується добірка предметів раннього залізного віку, давньоруської, козацької і нової епох, виявлена в р. Сулі під час днопоглиблюваних робіт 2017 р. і передана до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: давньоруський, козацький час, Сула, Лубни, вироби з металу.

P. V. Baranets, O. V. Sydorenko, O. M. Tkachenko

**Iron Articles from the Sula River Deeping of Bed near Lubny
(New Comings to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum)**

Collection of the Early Iron Age, the Ancient Russ, Cossacks and Modern Time objects, found in the Sula River during deeping of bed works in 2017 and passed to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum is published.

Keywords: the Ancient Russ Time, the Cossacks Time, the Sula River, iron articles.

**ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛКОВИЙ ЦЕНТР
У СЕРЕДИНІ XVII ст.
(за описом Е. Челебі та архітектурно-археологічними
даними XVIII–XIX ст.)**

Надається аналіз опису фортеці Лубни турецьким мандрівником Евлією Челебі, спроба порівняльного співставлення інформації із планами фортеці XVIII–XIX ст. та спектром археологічних знахідок.

Ключові слова: полковий центр, Лубни, інформація Евлії Челебі, карти та плани Лубен XVIII–XIX ст., артефакти, К. П. Бочкарьов.

Особливим етапом тисячолітньої історії міста Лубни є час існування Лубенського полкового центру, військово-адміністративної одиниці козацької держави. Час його утворення (1648 р.) співпадає із розвитком міста, бурхливим ростом його населення, з якого складалася кілька лубенських сотень.

Археологічні дослідження на території міста Лубни надали важливі результати щодо вивчення території та округи колишнього повітового і полкового центру, привернули увагу багатьох істориків та археологів [3, с. 50–62]. На думку І. М. Кулатової, не дивлячись на всі попередні роботи, вони лише «заклали передумови й окреслили досить реальні перспективи для наступного дослідження старожитностей козацької епохи у межах полкового центру та на місці колишнього Олександрівського замку» [3, с. 57].

Надзвичайно важливими інформаційними реперами досліджень є спогади та епістолярні матеріали, котрі залишили сучасники існування полкового центру, насамперед, XVII ст. З-поміж них такі, як військовий топограф й інженер Гійом Левассер де Боплан та турецький мандрівник Евлія Челебі. Перший позначив місто Лубни на карті України, але, на жаль, не приділив уваги його опису.

В іншому плані унікальними свідченнями постали спогади сучасника – турецького мандрівника Евлії Челебі, що стосуються і конкретних подій, свідком яких він був, і опису структури тогочасного полкового центру, його фортифікації. Аналізу цього джерела була присвячена спеціальна робота В. М. Тимченка, але він торкався переважно політичних подій того часу та фактів адміністративного положення Лубен [6, с. 3–63]. По-перше, Е. Челебі надав стилю характеристику історичного й адміністративно-політичного статусу фортеці. Він відмітив, що Лубни займали положення самостійного прикордонного вое-

водства. На думку В. М. Тимченка, під «прикордонним воєводством» Е. Челебі розумів прикордонні володіння Єремії Вишневецького. Але, як відомо, на час перебування Е. Челебі в Лубнах у 1657 р., Є. Вишневецький уже помер, і влада роду Вишневецьких над Лубнами залишилася в минулому. Швидше за все, саме про колишнє положення і згадує мандрівник, коли пише: «Здавна ця фортеця знаходиться під владою польського короля і займає положення самостійного прикордонного воєводства» [7, с. 81].

Лубенський полк, створений у 1648 р., був приєднаний до Миргородського 1649 р. та відновлений у 1658 р. На час перебування в Лубнах Е. Челебі у листопаді 1657 р., автор засвідчив, що «правитель її разом із своїм полком вийшов зустрічати хана» [7, с. 81]. Ім'я цього полковника відоме, так як у 1657–1658 рр. ним був Павло Швець-Омелянович [5, с. 280] і, вірогідно, саме він був тим правителем, який приймав хана. Щодо кримської династії ханів, у цей час відбувалося друге правління Мехмета IV Гірея.

Е. Челебі також повідомляв, що на час його відвідин у фортеці було «17 тисяч добірного війська» і 7 тисяч козаків. На середину XVII ст. Лубни дійсно були справжнім містом із магістратом, писарем, бурмистрами і настільки населеним, що на 1658 р. – рік створення полкового центру, тут вже було 12 сотень із мешканців міста [4, с. 2].

Друга частина спогадів Е. Челебі стосується опису фортеці 1657 р. Тому надзвичайно важливими є співставлення даних мандрівника, як людини, котра бачила фортецю у 1657 р., із деякими історичними матеріалами та результатами архітектурно-археологічних спостережень, зокрема, вигляду фортеці у XVIII – на рубежі з ХХ ст., наведених у «Нарисах Лубенської старовини» К. П. Бочкарьовим [2]. Як свідчить аналіз текстів Е. Челебі відносно інших пам'яток, автор часто перебільшував реальні розміри фортець, висоту веж, глибину ровів і т. ін., що було встановлене за порівнянням вимірювань розмірів Білгород-Дністровської (Аккерманської) та Очаківської фортець, зроблених під час наших досліджень, і даних, що наведені Е. Челебі [1].

Що стосується Лубенської фортеці, то Е. Челебі повідомляє, що ця красива, побудована із цегли, шестикутна фортеця стояла біля берега ріки, на схилах підвищення у північній частині Лубенського степу [7, с. 80]. К. П. Бочкарьов відзначав, що на плані 1831 р., вал, який складав південний виступ міського пагорба, займав простір у 10 десятин, південним боком пролягав над р. Сулою, з решти боків був оточений байраками. Саме його й називали Замком. На ньому позначене невелике шестикутне місце, обведене окопом, і дорога, як пролягає між двох окопів [2, с. 8]. Таким чином, опис Е. Челебі та спостереження К. П. Бочкарьова багато в чому збігаються, що підтверджує планування фортеці як шестикутної споруди.

За описом Е. Челебі, фортеця мала троє воріт, шість бастіонів, міцні вежі, глибокий рів, тут був арсенал, чудові гармати, за міськими стінами знаходилось сім церков із дзвонами. В описі К. П. Бочкарьова відзначається, що на час його спостережень, у рештках Лубенського замку був помітний глибокий рів із залишками бастіонних фортів [2, с. 6, 8]. Також, він повідомляв, що ґрунт у цій місцевості складався із суцільного шару цегляного бруду. Це є цілком слушним, так як частина фортеці була збудована із цегли, про що і писав Е. Челебі. Співвідноситься із розповідями місцевих жителів і повідомлення про полковий арсенал [2, с. 8]. Що стосується воріт та церков, найбільш ранні свідчення про їх кількість є лише на плані 1746 р. інженера-топографа О. Рігельмана, де нанесено п'ять церков та дев'ять воріт [2, с. 8, 9].

Наступні свідчення Е. Челебі стосуються внутрішньої забудови території фортеці і характеристики важливої галузі економічної діяльності – торгівлі. Проте, вони також потребують певного порівняльного аналізу і подальшого дослідження. Як повідомляє автор, «у середині фортеці нараховується чотири тисячі будинків, критих тесом, з верхніми поверхами». Важко сказати, які реальні дані були в основі твердження про чотири тисячі будинків у фортеці, або це лише перебільшене уявлення Е. Челебі, до якого він був схильний і щодо характеристики інших міст. Так чи інакше, майже через століття за планом О. Рігельмана, поясненнями до нього (де перелічені садиби мешканців на території міста), описом до карти, налічувалося лише 40 обивательських садиб у місті та 31 двір поза містом.

Е. Челебі визначає наявність 1000 крамниць, і в усіх з них продавалися коштовні тканини. Однак, різнобарвні кручені шовки, відзначає цей автор, дуже дорогі [7, с. 81]. На плані О. Рігельмана на Соборному майдані засвідчені два рядочки торгових лавок, а по краях двір полкової канцелярії та острог. На плані 1831 р. торгових лавок на тому ж майдані вже немає, вони були перенесені на Базарну площу [2, с. 10]. Хоча відомо, що за часів Вишневецьких Лубни було квітучим містом. Тут вирувала торгівля, розвиток цехового ремесла, у місті, безперечно, мешкали досить заможні мешканці. При цьому, лубенським цехам належали значні ділянки міського передмістя. Тому продаж коштовних тканин у торгових лавках була ознакою саме заможності багатьох мешканців Лубен, які отримали магдебурське право ще в 1590 р. Так само, як і присутність в асортименті коштовних тканин крученого шовку, що вважався найдорожчим і найбільш престижним видом шовкових тканин, і товаром для забезпечення саме заможної частини населення. Дорогі шовкові тканини, що продавалися у місті, на середину XVII ст. мали різні адреси виготовлення: від Китаю до західноєвропейських країн, переважно Італії, Франції. На середину XVII ст. шовкові тканини вироблялися й у Львові [8, с. 120–121].

На жаль, у бурхливі часи XVII ст. Лубни пережили чимало випадків розорення й знищення міських споруд, будівель та житлових будинків, а часто-густо мешканці полкового центру змушені були ховатися у підземеллях.

У ракурсі вивчення матеріальної культури міста цього часу значний інтерес викликають повідомлення про категорії артефактів, знайдених під час будівельних робіт у місті. Так, у 60-ті рр. XIX ст. при замошенні міського спуску були зафіксовані купи будівельного сміття, лекальна цегла, гутне скло. Біля в'їзду на вал знайдені ями, заповнені людськими кістками, серед яких траплялися фрагменти мечів, шпори, гудзики, застібки, намистини з коралів та бурштину. В одній із ям серед людських кісток було виявлено багато шматків парчі доброї збереженості, вірогідно, срібного шитва, а може й золотого, що належали фрагментам одягу елітної частини мешканців [2, с. 17]. Ці факти певним чином підтверджують торгівельне значення міста, орієнтацію на добирання товарів для потреб заможного населення та його доволі значний потенціал серед населення міста.

Артефакти, знайдені під час обстежень К. П. Бочкарьовим на території валу, репрезентують достатньо широкий спектр знахідок конкретного історичного періоду – кінця XVI – середини XVII ст. Ці знахідки зустрічалися серед будівельних залишків. Зокрема, фрагменти кераміки, скла, наконечники стріл, чавунні ядра, підкови й срібні монети польських королів: Сігізмунда III (1587–1632) та Владислава IV (1632–1648), тобто часів останніх Вишневецьких та існування їх розкішного палацу. Був репрезентований артефактами і період Національно-визвольної війни та гетьманства І. Виговського, коли місто пережило суворі часи протистоянь і розорення. В той же час, звертає на себе увагу та обставина, що Е. Челебі у 1657 р. не побачив слідів руйнації міста, а, навпаки, його розповідь супроводжується певними компліментарними зауваженнями щодо становища фортеці Лубни на час перебування в ній мандрівника, а саме: «красива фортеця», «чудові гармати», «міцні вежі» розвинута громадська, релігійна та житлова інфраструктура (сім церков, чотири тисячі будинків критих тесом, з верхніми поверхами, тисяча крамниць). Як і асортимент товарів, що, вірогідно, вразив Е. Челебі. Він не очікував зустріти тут на далекій Україні стільки коштовних товарів для елітного заможного суспільного стану.

Таким чином, очима іноземця ми побачили Лубенський край з дещо іншого боку, якого ми інколи зовсім не уявляли. Це спонукає до продовження археологічних досліджень у Лубенському замку, пошуку та розкриття невідомих фактів козацької історії, здійснення інколи навіть неочікуваних екскурсів до історичного минулого Посулля й у цілому Лівобережної України.

Джерела та література

1. Біляєва С. О. Словянські та тюркські світи в Україні / С. О. Біляєва. – К., 2012. – 524 с.
2. Бочкарев К. П. Очерки Лубенской старины. С старинным планом и видами г. Лубен / К. П. Бочкарев / М., 1900. – Вып. 1. – 50 с.
3. Кулатова І. М. Археологічні дослідження на території міста Лубен / І. М. Кулатова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. – К., 2016. – [Вип. І.]. – С. 50–62.
4. Лазаревский Я. М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины / Я. М. Лазаревский // Чтения в историческом Обществе Нестора Летописца. – К., 1896. – Кн. 11. – 173 с.
5. Панашенко В. В. Лубенський полк / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 28.
6. Тимченко В. М. Турецький мандрівник Евлія Челебі про фортеці Полтавщини середини XVII ст. / В. М. Тимченко. – Полтава: Археологія, 2005. – 16 с.
7. Челеби Е. Книга путешествий / Евлия Челеби. – М., 1961. – Вып 1: Земли Украины и Молдавии. – 340 с.
8. Школьна О. В. Шовк у побуті українців XVII–XIX ст. і питання його зберігання й експонування у вітчизняних музеях / О. В. Школьна // Історичні студії суспільного прогресу. – Львів, 2014. – № 2. – С. 67–79.

С. О. Біляєва

Лубенський полковий центр у середині XVII ст. (за описом Е.Челебі та архітектурно-археологічними даними XVIII–XIX ст.)

Наведений аналіз опису фортеці Лубни турецьким мандрівником Евлією Челебі, здійснена спроба порівняльного співставлення інформації із планами фортеці XVIII–XIX ст. та спектром археологічних знахідок, що охарактеризовані К. П. Бочкарьовим на рубежі XIX–XX ст.

Ключові слова: полковий центр, Лубни, інформація Евлії Челебі, карти та плани Лубен XVIII–XIX ст., артефакти, К. П. Бочкарьов.

S. O. Biliaieva

Lubny Regimental Center in the mid-17th c. (According to the Description of E. Chelebi and Architectural Archaeological Data of the 18th–19th cc.)

Analysis of the Lubny fortress description made by Turkish traveler Evliia Chelebi is given, an attempt to compare information with the 18th–19th cc. fortress plans and archaeological findings spectrum, characterized by K. P. Bochkariov in the 19th–20th cc. is made.

Keywords: regimental center, Lubny, information of Evliia Chelebi, maps and plans of the 18th–19th cc. Lubny, artifacts, K. P. Bochkariov.

Л. К. Шендрик
(м. Полтава)

ЛУБЕНСЬКИЙ ПОЛК І ЛУБНИ У ПОДІЯХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

Про участь Лубенського козацького полку у подіях 1708–1709 рр. під час Північної війни, очільника полку Д. Зеленського та ситуацію в Лубнах і настроях містян в означений період.

Ключові слова: гетьман І. Мазепа, Лубенський полк, полковник Д. Зеленський, союзне військо, шведські вояки Карла XII, козаки гетьмана І. Мазепи, лубенці, московський цар Петро І.

Лубни – одне з найдавніших міст історичної Полтавщини – були й центром однойменного Лубенського козацького полку. Від початку української національної революції середини XVII ст. й до ліквідації полк був задіяний у численних походах, битвах: один із найбільших за територією і кількісним складом (до 20 і 20 сотень) [7, с. 132–140]. Із початком Великої Північної війни, впродовж 1700–1704 років полк брав участь у так званій «малій війні» на теренах Прибалтики [8, с. 112]. У 1707–1708 рр. частині Лубенського полку дісталася «казанська служба». У 1706 р. з новою силою вибухнуло повстання башкирів, поширившись на Казанський повіт. Московський уряд вирішив використати й козацькі формування у придушенні повстання. 28 лютого 1707 р. начальник посольської канцелярії і Посольського приказу граф Г. Головкін повідомив гетьманові І. Мазепі, що він, за царським розпорядженням, повинен відправити до Казані від півтори до двох тисяч козаків [6, с. 19]. Гетьман не квапився виконувати цей наказ, мотивуючи тим, що значна частина городових полків перебувала на території Білорусії, Правобережної України. І тільки 10 серпня 1707 р. 1200 козаків Лубенського полку на чолі з наказним полковником Леонтієм Кічкаровським були відправлені в похід [6, с. 20]. Але через безглузді розпорядження московських воєвод козацький загін здійснював виснажливі багатокілометрові переходи, не отримував провіанту, корму для коней, квартир для постюгу [6, с. 27].

Ось чому на початку грудня 1707 р. 900 козаків полку на чолі з хорунжим Степаном Лозовенським покинули Пензу і пішли в невідомому напрямку, більше всього, що подалися на Запоріжжя, Правобережну Україну [6, с. 21]. 3 січня 1708 р. у Казань прибула решта загону лубенців, близько 300 осіб. На початку 1709 р. вони повернулися в Україну [6, с. 22]. Л. Кічкаровський не підтримав антимосковський виступ І. Мазепи, про що свідчить видана на його ім'я жалувана грамота І. Скоропадського на село Мокіївку від 7 червня 1709 р. [6, с. 22].

Із початком осені 1708 р. ситуація на території Лубенського полку, як і в решті полків Гетьманщини, була вкрай напруженою. Козацтво було невдоволене виснажливими походами, брутальним поведженням із ними московських офіцерів, розоренням через війну господарств. У листі від 6 жовтня 1708 р. гетьман І. Мазепа повідомляв Г. Головкіну, що «через наступ супротивника в багатьох містах і селах починаються заворушення», зокрема, в Лубенському, Полтавському, Миргородському полках, а «ситуацію ускладнюють біженці зі Стародубського полку, які йдуть углиб України й розповідають про рух ворога» [3, с. 245]. Можливо, гетьман і перебільшував. Але викликано це було царським наказом рухатися козацьким формуванням за Десну – в напрямку Стародуба – на допомогу московським військам.

Та саме в цей час І. Мазепа вже шукав слушної нагоди з'єднатися зі шведським військом Карла XII. Тому й обстоював перед московським командуванням необхідність залишитися козацьким військам у краї для «його оборони» [3, с. 245].

25 жовтня 1708 р. гетьман Іван Мазепа переправився через Десну і 27 жовтня з'явився у головній штаб-квартирі Карла XII поблизу Гірок, недалеко від Новгород-Сіверська [10, с. 111]. В указі І. Скоропадському від 7 листопада 1708 р. Петро I повідомив новому гетьману, хто перейшов з І. Мазепою до шведів: «...генеральна старшина і три полковники: Миргородський, Прилуцький і Лубенський, а також полкова старшина, полкові і компанійські козаки» [13, с. 287]. Загалом І. Мазепа взяв із собою лише 1500 старшин, компанійців і козаків. Про це свідчив спійманий пізніше запорозький отаман Тимофій Полугер, якого І. Мазепа відрядив із листом до І. Скоропадського. На допиті він повідомив, що з гетьманом переправилася частина полків Кожуховського, Андріяша, Галагана чисельністю не більше тисячі та більше двохсот чоловік із Прилуцького, Лубенського і Миргородського полків, а також запорізька хоругва у складі 100 чоловік [14, с. 894].

Решта війська (5 полків) була відправлена до гетьманської столиці Батурина: «...чотири полки сердюцьких, Чечелева, Покотилова, Денисова, Максимова, та козаки городових полків Миргородського, Прилуцького, Лубенського» [10, с. 146]. Всього, за підрахунками чернігівського історика С. Павленка, це складало 6,5 – 7,0 тисяч військовиків, які героїчно захищали Батурина [10, с. 148]. Під час оборони Батурина 31 жовтня – 2 листопада 1708 р. загинули повністю Лубенський, Миргородський, частково Прилуцький, 4 сердюцькі полки, до 300 козаків Ніжинського полку (Батуринська сотня) [11, с. 192]. Отже, відправлений до Батурина Лубенський козацький полк загинув повністю. З І. Мазепою залишився очільник полку Д. Зеленський, полкова старшина і частина козаків-лубенців.

Дмитро Зеленський (1650–1711) очолював Лубенський полк упродовж 1701–1709 років, був сином брацлавського полковника Михайла Зеленського. Після поразки Д. Дорошенка перейшов на Лівобережжя. Появу полковника з Правобережжя засвідчують і латинські букви у його печатці. Мав герб: у щиті вежа, пробита стрілою, над щитом короноване забрало, з якого виходить рув, озброєна мечем, обабіч щита рослинний орнамент [7, с. 371]. Д. Зеленський одружився із донькою свата І. Самойловича, колишнього переяславського полковника Федора Сулими, належав до свояків І. Мазепи з боку його дружини [9, с. 63, 164]. У 1689–1699 рр. був значковим військовим товаришем, супроводжував І. Мазепу у поїзді до Москви 1689 р. [7, с. 371].

Д. Зеленський належав до найближчих довірених гетьмана І. Мазепи. Брав участь в обговоренні гадяцьких статей, після доносу В. Кочубея, як видно з листа П. Орлика С. Яворському, клявся у вірності гетьману, «обіщая, при его достоинстві и при обороні прав и вольностей войсковых до крове стоять, и в наибольшом несчастіи не отступать его, яко вождя и рейментара своего» [10, с. 245]. Був на нарадах у Білій церкві та Батурині, на яких І. Мазепа радився із Д. Зеленським, Д. Апостолом, Д. Горленком про перехід на бік шведського короля Карла XII [10, с. 245].

Перебуваючи разом із І. Мазепою і Карлом XII у штаб-квартирі в Ромнах, продовжував керувати Лубенським полком: Якова Яременка «учинили де... сотником лохвицким жители и казаки лохвицкие добровольно по присланному листу полковника лубенского, которой о том обрании лист прислал по уществии прежнего сотника лохвицкого» [14, с. 1032]. Д. Зеленський 19 листопада був у Лубнах на похоронах своєї доньки, а потім повернувся до Ромен, забравши дружину. Оскільки ще 3 листопада 1708 р. Петро I наказав О. Меншикову захопити в Прилуках близьких однодумців І. Мазепи, в заручники потрапили й родичі полковника [13, с. 272]. Після Полтавської битви Д. Зеленський разом із частиною старшини здався московитам. Заарештованих мазепинців доправили до Києва, де перебував і Петро І. Зберігся протокол допиту Д. Зеленського від 14 липня 1709 р.: – «Про зраду Мазепи, – свідчив полковник, – нічого не знав ... йшли на з'єднання із фельдмаршалом Шереметевим. Коли перейшли Десну, то об'явили йому, що його і всю старшину князь Меншиков хоче заарештувати і забити в колодки. На другий день Мазепа привів нас до шведського війська» [3, с. 726]. Цьому поясненню царські урядовці не повірили. Розслідування показало, що він належав не тільки до кола посвячених гетьмана. «Как Мазепа приводил к Белой Церкви единомышленников своих ко кресту, чтоб против Царского Величества и отчизны своей бунтовали, – писав 19 грудня 1710 р. київський воєвода Д. Голіцин І. Скоропадському, – и с той старшины тому, Зеленскому, на оное злое дело паче других и пре-

жде всех к присяге пришел и крест целовал оный обозный с сыном» [12, с. 90]. З Києва Д. Зеленський був доправлений до Москви на Мало-російський двір [16, с. 1154]. 1711 р. його заслали до Сибіру, де він і помер у злигоднях цього ж року [12, с. 90]. Частина ж козаків Лубенського полку, які з І. Мазепою переправилися через Десну до Карла XII, були із гетьманом у полтавський період, а потім пішли на еміграцію [16, с. 758].

Територія Лубенського полку (Ромни, Лохвиця, Глинськ, Луким'я Снігин, Сенча) впродовж листопада 1708 – березня 1709 р. була місцем дислокації союзної армії: шведського війська Карла XII, козаків І. Мазепи [2, 23 а]. Саме полкове місто Лубни союзники не зайняли, хоча це й було у планах шведського командування. Власне цим і скористався Петро I: до Лубен був направлений мобільний московський загін і цар отримав «Клятвенное обещание жителей г. Лубны» [5, № 2221 оф]. Такі ж «вірнопіддані» звернення до царя написали жителі й інших полтавських містечок, але тільки на підконтрольній московитам території; їх підписували представники міського самоврядування, священники. Московська пропаганда і тоді, і зараз трактує це як масове волевиявлення українців, свідчення його вірності Петрові I, «віковичної дружби з російським народом». «Клятвенные обещания» були доставлені цареві у Глухів 5 листопада, за день до призначених «виборів» гетьмана, й мали перекопати старшину, що простий народ не підтримав І. Мазепу, залишився вірним Москві, а відтак виборцям слід відкинути будь-які сумніви щодо того, чи визнавати владу їхнього гетьмана-повстанця. Але режисером цих чолобитних був цар та його оточення, про що свідчить аналіз документів, які майже всі однакового змісту, за винятком назви населеного пункту. Лубенські громадяни писали «...до лица земли припадши, вашему царскому величеству всепокорственно чолом бьем под обовязком всеподражательною нашею верностию ... непосредственными быти у вашего царского величества под премило-серднейшие скридла ... жебраем милости ... будучи всегдашними верствующими подданными и подножками» [5, № 2221 оф]. Але термінами на кшталт «скридла», «слуги и подножки», «рабы» користувалися у листуванні московські урядовці. Тож немає сумніву в тому, хто і за яких обставин склав «вірнопідданого» листа від лубенських громадян.

Отже, 3–4 листопада 1708 р. московський підрозділ, взявши від лубенців «клятвенное обещание», покинув Лубни. 19–20 листопада 1708 р. Д. Зеленський був у Лубнах у супроводі охорони шведського загону (500 чоловік) на похоронах доньки, після чого також залишив місто [3, с. 726]. З кінця листопада 1708 р. і до другої декади лютого 1709 р. в Лубнах не було жодних військових формувань супротивників. Із середини лютого 1709 р., зі зміною оперативної ситуації, Петро I наказав Б. Шереметеву забезпечити київський напрямок, не допустивши руху шведів до Пере-

яслава, Києва, Білої Церкви [17, с. 79]. Фельдмаршал мав з'єднатися з підрозділами І. Скоропадського і стати за Сулою, біля полків Прилуцького й Ніжинського. Як наголошував Петро I, тамтешній край «...под допомогою наших войск благонадежнее без всяких шатостей держатца будет» [16, с. 375]. Лубни та навколишня околиця за Сулою буквально кишіла московитами і, як видно з донесень, армія утримувалася із «лубенського магазину» місцевим населенням [16, с. 375]. Московська армія під командуванням Б. Шереметева, за картами Шведського генштабу, з 19 лютого 1709 р. займала значну територію Лубенського полку: Ромни, Глинськ, Пирятин – Лубни – Лукім'я [2, с. 23а].

У середині березня 1709 р. Б. Шереметев отримав підкріплення лейб-гвардії Преображенським полком, який також розквартирували в Лубнах, оскільки в інших місцях «удовольствовать невозможно» [16, с. 765]. Ця значна московська військова потуга дислокувалася в Лубнах до середини квітня 1709 р. [2, с. 23в]. Оскільки з кінця квітня союзні війська шведів та козаків почали концентруватися навколо Полтави, московське командування зняло частину своїх військ із Лубен, Б. Шереметев за наказом Петра I переніс штаб-квартиру до Сорочинець [15, с. 175]. 2 червня 1709 р. Б. Шереметев із підпорядкованими йому військовими формуваннями прибув під Полтаву.

По Полтавській битві Лубни ще раз перенесли московську навалу й водночас через місто етапували полонених козацьких старшин та каролінів-шведів. У московських документах: «Письмах и бумагах ... Петра Великого» та «Журнале или поденной записке ... Петра Великого...» є розбіжності щодо прибуття армії до Решетилівки і проведення у містечку військової ради московського командування й далі руху до Лубен – від 10 до 13 липня 1709 р. Найраніше до Лубен, 10 липня прибув О. Меншиков, цим днем датований його лист із міста до Корсунського полковника Андрія Кандиби, що шведського короля та І. Мазепу затримали біля Очакова [1, с. 487]. Козацьку старшину: Д. Зеленського, А. Чуйкевича, Ю. Кожуховського, Я. Покотила, А. Гамалію – допитували в Києві 14 липня 1709 р. [3, с. 724–729]. Отже, у відтинку між 10 і 14 липня вони пройшли через Лубни, де очільник полку Д. Зеленський був востаннє.

11 липня 1709 р. в Решетилівці були складені списки шведських полонених і розписані міста, в які вони направляються [16, с. 1129]. На Київ через Лубни етапували «шведський полковий штаб, обер-офіцерів – 365 осіб, лікарів – 2, пасторів – 20 із королівської гвардії, Вестманландського, Єрmlandського полків» [16, с. 1129].

Московський цар Петро I перебував у Лубнах 19–20 липня 1709 р., цими числами датовані його листи до найближчого оточення, надіслані із міста [4, с. 224; 15, с. 308].

Отже, Лубенський полк був активно задіяний у бойових діях першого періоду Великої Північної війни. Очільник полку Д. Зеленський, частина полкової старшини і козаків-лубенців були з гетьманом І. Мазепою при головній штаб-квартирі шведського короля Карла XII із 27 жовтня 1708 р. до завершення Полтавської битви. Вони брали участь у військових кампаніях цього періоду війни. Решта козаків Лубенського полку загинула під час героїчної оборони Батурина. Лубенський полк підтримав антимосковський виступ гетьмана І. Мазепи. Впродовж осені 1708 р. — весни 1709 р. територія Лубенського полку була в епіцентрі бойових дій супротивників. У полкове місто Лубни московський цар Петро I, маючи інформацію про перехід полковника Д. Зеленського на бік Карла XII, 3 листопада 1708 р. відправив мобільний загін для організації написання «клятвенного обещания». «Вірнопідданий» текст лубенських громадян, як й інших містечок, був складений московськими урядовцями та затверджений Петром I. Лубенці, в оточенні московських військ, змушені були підписати «клятвенное обещание». Але документи цього часу свідчать про антимосковські настрої лубенців і підтримку І. Мазепи. Гетьман впродовж 1690—1695 років п'ять разів відвідував полкове місто Лубни та двічі Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир, ктитором якого він був [18, с. 624—628; 9, с. 389—393].

Незважаючи на страшний терор московитів в Україні, у 1724 р. мешканець Лубенського полку, колишній протопоп однієї з лохвицьких церков Рогачевський сказав пророчі слова: «Наш Мазепа святий і буде на небі, а ваш цар — ні» [9, с. 358].

Джерела та література

1. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2009. — 1054 с.
2. Generalstaben: Karl XII på slagfältet. Kartor och plancher. (Карти Шведського Генштабу) — Stockholm, 1918.
3. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / [упоряд. С. О. Павленко]. — К.: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. — 1144 с.
4. Журнал или поденная записка, блаженныя и вечнодостойная памяти государя императора Петра Великого с 1698 года даже до заключения Нейштатского мира. — СПб., 1770. — Ч. I. — 430 с.
5. Клятвенное обещание жителей г. Лубны (1708 г.) / Фонди ДІКЗ «Поле Полтавської битви». — № 2221 ОФ.
6. **Кочегаров К.** Участь козаків Лубенського полку в придушенні Башкирського повстання 1704—1711 рр. / К. Кочегаров // Український історичний журнал. — К., 2010. — № 6. — С. 18—33.
7. **Кривошея В.** Козацька старшина Гетьманщини: енциклопедія / В. Кривошея. — К.: Стило, 2010. — 792 с.
8. **Мельник Л.** До історії участі українського козацтва у Прибалтиці в роки Північної війни (1700—1721 рр.) / Л. Мельник // На пошану 80-річчя про-

- фесора Теодора Мацьківа: наук. зб. / [редкол.: Л. Р. Винар та ін.]. – К.: Твім інтер, 1999. – С. 102–122.
9. **Оглоблин О.** Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин; [ред. Л. Винар]. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – 464 с.
 10. **Павленко С.** Військо Карла XII на півночі України / С. Павленко. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. – 512 с.
 11. **Павленко С.** Кількісний склад збройних формувань Гетьманщини у військовій кампанії 1708–1709 рр. / С. Павленко // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф. – Харків: ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. – С. 191–198.
 12. **Павленко С.** Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. Павленко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.
 13. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1948. – Т. 8. – Вып. 1.
 14. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Т. 8. – Вып. 2.
 15. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 9. – Вып. 1.
 16. Письма и бумаги императора Петра Великого. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 9. – Вып. 2.
 17. Труды Императорского Русского Военно-Исторического Общества. – СПб.: Типограф. Г. Скачкова, 1909. – Т. III.
 18. Універсали Івана Мазепи / [упоряд. Іван Бутич]. – Київ; Львів: НТШ, 2002. – 781 с.

Л. К. Шендрик

Лубенський полк і Лубни у подіях Північної війни

Висвітлюється участь Лубенського козацького полку у подіях 1708–1709 рр. під час Північної війни. Охарактеризована постать очільника полку Д. Зеленського та ситуація в Лубнах і настрої містян в означений період.

Ключові слова: гетьман І. Мазепа, Лубенський полк, полковник Д. Зеленський, союзне військо, шведські вояки Карла XII, козаки гетьмана І. Мазепи, лубенці, московський цар Петро І.

L. K. Schendryk

The Lubny Regiment and Lubny in the Events during the Great Northern War

The article is devoted to the participation of the Lubny Regiment in the military events of 1708–1709 during the Great Northern War, the Lubny colonel Dmytro Zelenskyi – head of the Lubny Regiment, the situation in the city and the position of the local residents are characterized.

Keywords: hetman I. Mazepa, the Lubny Regiment, Lubny colonel Dmytro Zelenskyi, allied troops, Swedish forces of Charles XII, Cossacks of hetman I. Mazepa, residents of Lubny, Moscow tsar Peter I.

ПЛАН ЛУБЕН 1746 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИЧНИХ ДАНИХ ПРО МІСТО XVIII СТОЛІТТЯ

*Про план міста Лубен військового інженера Олександра Рігельмана
1746 р.*

Ключові слова: плани міст України XVIII ст., Лубни, Олександр Рігельман, фортифікація, забудова, церкви

Лубенська височина (останцеподібний мис корінного берега Сули), оточена з трьох боків водою і густими лісами, була зручним місцем для будівництва укріплень слов'яно-руського городища Лубно, а пізніше міста козацької епохи. Нову фортецю було збудовано у 1589 р. на правому березі р. Сули біля впадіння в неї притоки Луб'янки.

Укріплення були одними з найпотужніших у цьому районі Лівобережної України. Карта Гійома Левассера де Боплана [1] першої половини XVII ст. свідчить, що фортеця складалася з двох частин. Зовнішня захисна огорожа у формі багатокутника мала 7 бастіонів, цитадель — 4 на поворотах оборонної лінії. До складу укріплень входили земляні вали, рови і частокіл (рис. 1), що відповідає тодішній військовій «моді» і традиції. Останній володар Посулля Ієремія Вишневецький мав європейську, в т. ч. військову освіту, тому доречно припустити його участь у посиленні обороноздатності міста.

Цікаві відомості про Лубенську фортецю середини XVII ст. наводить турецький мандрівник Евлія Челебі, який в той час збирав дані про Україну. Він писав, що укріплення Лубен включали 6 міцних бастіонів і стільки ж башт. До фортеці, оточеної глибокими ровами, вело троє воріт. Вона мала потужний артилерійський парк і арсенал [2, с. 81].

Про стан Лубенської фортеці на початку XVIII ст. сповіщає «План местоположения населенных пунктов и городов, где были расквартированы главные силы царской армии в 1709 г.», де вона зображена з п'ятьма бастіонами [3, илл. 4].

Важливим джерелом з історії нашого міста є план 1746 р., оригінал якого зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА): «План Малороссийскому Лубенскому полковому городу, в каком состоянии ныне находится, с показанием проекта, каким образом починкою укрепить надлежит. 1746 году» [4]. Масштаб — 10 саж. в 1 дм (М 1: 840). Рельєф показано штриховкою, фортифікаційні об'єкти зафарбовано зеленим і коричневим кольорами, дерев'яні споруди —

Рис. 1.
Лубни на мапі
Г. Л. де Боплана.

жовтим кольором. Техніка виконання – олівець, туш, перо, акварель. Прорисована фотокопія цього плану надрукована К. П. Бочкарьовим в «Очерках Лубенской старины» [5, табл. 2], що вийшли за сприяння відомої лубенської меценатки К. М. Скаржинської (1852–1932), уродженої Райзер.

Автор плану інженер-топограф Олександр Іванович Рігельман (рис. 2) (1720, м. Петербург – 23.10(03.11) 1789, с. Андріївка, Чернігівщина), в майбутньому інженер генерал-майор, укладач у 1778–1785 рр. «Летописного повествования о Малой Россіи», виданого 1847 р. О. Бодянським. У 1738 р. він закінчив Сухопутний Шляхетський корпус в Санкт-Петербурзі. Був відряджений до України для ведення топографічно-інженерних робіт, які здійснював здебільшого на Півдні (зокрема, в 1741–1743 на Запоріжжі). Учасник російсько-турецької війни 1735–1739, згодом також війни 1769–1774). У червні 1743 р. одержав чин інженера-прапорщика. У 1745–1749 рр. керував роботами зі спорудження прикордонних ретраншаментів біля Києва (Васильківського, Обухівського та ін.), готував плани міст на території Прилуцького, Лубенського і Київського полків [6].

Дата складання плану (1746 р.) не випадкова. Ще у 1733 р. виник проект укріплення Української лінії. Росія невдало провела війну із Туреччиною в 1736–1739 рр., що розорила Україну. Загроза з боку Криму і Туреччини була дуже серйозною, ускладнювались відносини із західними сусідами. До кордону було лише 70 верст, а полкове місто Лубни виявилось недостатньо захищеним. З метою посилення укріплень міста, відновлення оборонних споруд і були проведені обстеження території міста та найближчих околиць.

Укладений графічний документ дає точну інформацію про планування міста, розміщення церков, воріт, торгових рядів, пивоварень. Місто займало високий правий берег Сули і мало природний захист зі всіх боків, крім західного. Круті схили збігали до річок Сули, Луб'янки та Богиничевого струмка. Найвищу частину плато займав замок, позначений на плані як «замок великий», а на схилах горбів, що спускаються до Сули, позначено «замки малі, або інтер-шанці». Проектна лінія охоплювала тільки Вал та Старе місто, і мало змінювала розміщення існуючих окопів, на яких подекуди кружечками показано частокіл.

Рис. 2.
Олександр Іванович Рігельман
(1720–1789).

Міські вали і частокіл періодично ремонтували: за полковництва Леонтія Свічки (1688–1699 рр.) – силами полку, за Василя Савича (1708–1714 рр.) – сотнями Лубенськими і Снітинськими. Останній раз – у 1740 р. [5, с. 10].

План передбачав реконструкцію фортифікаційних споруд міста, його часткове перепланування, знесення окремих дворів і будинків жителів, що «заважали» фортечним роботам. На зовнішній захисній лінії передбачалося збудувати редани тупі (відкриті польові укріплення, що склалися з двох фасів, розташованих під кутом 60–120 градусів), а на спуску до Сули – систему шанців (нім. *schanze* – окоп, укріплення; фортифікаційні споруди для захисту від артилерійського вогню), площу частини бастионів планувалося значно збільшити.

Згідно із планом багато садиб знаходилися на лінії окопів, а деякі навіть вийшли за їх межу. В експлікації вказані імена, прізвища, козацькі військові звання, посади, соціальний стан, професії 72-х власників дворів і будинків, що підлягали знесенню – «которые внутри города и за городомъ въблизости вала и рововъ имьются и которые для свободной комуникації сломать надлежить».

За планом у місті було 2 дерев'яно-земляні замки, в них 9 воріт (Пирятинські, Водяні, Подільські, Пречистенські, Миргородські,

Микільські, Полковницькі, Лубенські, Броварські), 5 церков (соборна Різдва Богородиці, Святої Трійці, Трьох Святителів, Святої Варвари, Миколая Чудотворця), громадські будівлі (рис. 3).

Між Пирятинськими і Водяними воротами на плані показано двори двои козачки Мар'ї Васильєвої, козака Федора Іванова, полкового атамана Карпа Скачки, лубенського полкового асаула Семена Прими і ктітора Василя Прокопова. На місці перших трьох, зритих підземними ходами до міста, в наш час було збудовано міський Будинок культури.

Між Водяними і Подольськими воротами позначені двори лубенського протопопа Івана Ареховського. Він залишався протопопом і в 1766 р. Між дворами стояли дерев'яні церкви Святої Трійці і Велико-мучениці Варвари. Вздовж дворів Степана Федосєєва, полкового хорунжого Родіона Ірвашевського, лубенського намісника Сімеона Петрова, значкового товариша Максима Мореця зберігся частокіл, що пов'язано, ймовірно, із тим, що схил яру був дуже крутим і він слугував протирозійним захистом для господарів.

За невеликими воротами (хвірткою) знаходився двір лубенського сотника Михайла Скаржинського, прадіда чоловіка Катерини Миколаївни Скаржинської.

За Богиничевим яром розміщувався Великий замок, що займав площу близько 10 десятин. Південною стороною він круто спускався до Сули, з інших боків був оточений глибокими ярами. Це й на сьогодні найстаріша частина міста. Ще в часи Володимира Великого високе положення «города», що був оточений суцільним лісом, а з півдня мав відкритий простір степу, де пролягали шляхи кочівників, мало стратегічне значення. В північно-східній частині на плані позначено невелике багатокутне, обведене окопами місце – Замок малий, або штерн-шанці. З нього через Замкові ворота виходила дорога до Великого замку. В Малому замку знаходився пороховий погріб полків, котрі квартирували в Лубнах.

На плані в місті позначено дев'ять воріт. Через Пирятинські шлях йшов на Золотоношу, Пирятин, Лохвицю. Це – головні ворота і найуразливіше місце в обороні міста. Перед воротами знаходилися кузні атамана Карпа Скачки, козака Андрія Боцуна, сотника Михайла Скаржинського, лубенського пушкаря Петра Рубановича, полкового обозного Івана Кулябки, бунчукового товариша Михайла Ареховського, козака Семена Осипова, Івана Білецького, пушкаря Івана Семенова.

Дорога з міста через Подільські (Пречистенські) ворота йшла по Тернівській толоці до мосту через Сулу, що знаходився ближче до Лисії гори. Звідси відкривався шлях на Миргород і до Дніпра. В кінці XIX ст. на місці цієї переправи через Сулу збудовано залізничний міст. Як ба-

чимо, інженери кінця XVI і XIX ст. при виборі найвигідніших технічних умов для переправи через Сулу прийняли однакові рішення.

Інші ворота мали в основному внутрішнє господарське значення. Водяні ворота вели до Сули та на Поділ. Через них жителі Подолу піднімалися до церкви Святої Трійці та Варвари Великомучениці. Тут був «майдан», де проходили зібрання жителів міста. Від церкви Варвари Великомучениці на Поділ можна було потрапити і через малі ворота – «хвіртку». Наступна «хвіртка» була між дворами значкового товариша Максима Мореця і сотника Михайла Скаржинського. Миргородські ворота вели до Сули, Микольські – з Замка великого до Сули й церкви Святого Миколи Чудотворця, що розмішувалася на Подільському форштадті. Замкові ворота зв'язували Великий і Малий замки.

Полковничі ворота служили для зв'язку із полковничим двором, який мав свою захисну огорожу. За часів Вишневецьких тут стояв костел Св. Михайла.

Лубенські і Броварні ворота вели до річки Луб'янки. Тут, біля джерел у верхів'ї річечки, були пивоварні і склади біля них.

У сьогоденній забудові історичної частини міста давні вулиці в основному збереглися. Так Пречистенська, що вела від Пирятинських воріт до Соборної площі, нині зветься вулицею Шевченка. Вулиця від Соборної площі до майдану – Івана Франка. Зрозуміло, що міські ворота не збереглися, але місця, де вони знаходились визначити досить легко. Так Пирятинські були між міським Будинком культури і колишнім будинком побуту. На Володимирському майдані знаходились кузні і шинки.

Водяні ворота знаходились на початку сучасної вулиці Карпилівка. Вона, як і століття тому, веде до Сули. Там, де від Троїцької церкви можна було спуститись на Поділ, і зараз до вулиці Гетьмана Дорошенка (кол. Воровського) веде стежка. Є прохід і між колишніми будинками значкового товариша Максима Мареця і сотника Михайла Скаржинського.

Від колишніх Пречистинських воріт асфальтована дорога веде вниз, до вулиці Гетьмана Дорошенка і далі до Сули. Миргородські ворота знаходились на розі сучасних вулиць Хорольський спуск і В. Короленка. Після будівництва нового мосту через Сулу тут була прокладена нова вулиця – сучасний Хорольський спуск (у другій половині XX ст. Разіна). Вулиця від Микольських воріт до Миколаївської церкви нині не існує. Є лише невеликий тупик. Місце, де знаходились Замкові ворота наразі займають приватні садиби. Полковничі ворота знаходились на розі сучасної вулиці Халявицького та її провулка. Добре виділяється в сучасній забудові і колишній полковий двір. До колишніх Лубенських воріт веде провулок від площі Слави, а вниз, до вулиці Кузні – вузька

Рис. 3. План Лубен 1746 р. з позначенням міських воріт.

стежка. А от Броварським воротам не пощастило. Зсув і наступне підризання схилу знищили те місце, де вони знаходились.

На плані О. Рігельмана в місті позначено п'ять церков: Соборна Різдва Богородиці, Святої Трійці, Трьох Святителів Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Златоуста, Святої Великомучениці Варвари і Святого Миколи Чудотворця (рис. 4). Всі церкви дерев'яні.

На Соборній площі, біля полкової канцелярії, перед Пречистинськими воротами, позначені церкви Соборна Різдва Богородиці і Трьохсвятительська. Вони існували і пізніше, але в кінці XVIII ст. були розібрані і на місці Трьохсвятительської церкви збудована одна, Соборна, кам'яна. Дзвіниця знаходилась окремо від нової церкви, мабуть залишилась від старої Соборної. Вона мала баштовий годинник, там зберігався міський архів. Простояла вона до 40-х років XIX ст. Протопопом Лубенським був Іван Ареховський, дяком Соборної церкви Іван Прохоров, пономарем Захарій Григорьов. На Соборній площі знаходився також острог і торгові ряди. Від неї мощена деревом вулиця вела на західний «городський» мисок, де оточена окопом з боку яру, знаходилась площа, названа майдан.

На майдані дві церкви – Святої Трійці і Великомучениці Варвари. Троїцька церква виникла раніше Мгарського монастиря. При ній в 1622 р. було створено приходське братство. Пізніше, в 1751 р. церква Св. Трійці перебудовувалась і після цього в ній було вже два престоли, отже, іншу церкву розібрали. Перебудований храм стояв до 1869 р., коли був знесений, а іконостас, престол і все внутрішнє «убранство» було перенесене до нової мурованої церкви. Вона була збудована на ін-

Рис. 4. План Лубен 1746 р. з позначенням церков.

шому місці, яке на плані 1746 р. позначено як церковний двір церкви Св. Трійці.

Простежується цікава закономірність – дві церкви поряд, одна з яких «жіноча» (Різдва Богородиці і Великомучениці Варвари), інша – «чоловіча» (Святої Трійці, Трьохсвятительська). Отже, жінки були достатньо самостійні у фінансових питаннях і могли дарувати кошти на церкву незалежно від чоловіків. Об'єднання престолів може служити показником зменшення самостійності жителів міста. Перетворення України на провінцію Російської імперії погіршило матеріальне становище населення, за винятком незначного прошарку козацької старшини.

Церква Святого Миколи Чудотворця знаходилась поза межами міста – на Подільському форштадті. Вона також була дерев'яна, однопрестольна. Ремісники, що мешкали тут, поступалися статками жителям міста.

За планом потрапили «під знос» і шинки. Біля Пирятинських воріт знаходяться заклади бунчукового товариша Михайла Ареховського, Мгарського монастиря і церкви Святої Трійці (за містом), та пустий Мгарського монастиря (в місті). Біля Подільських воріт – шинок полкового хорунжого Родіона Ірвачевського.

Крім інформації про оборонні споруди, церкви, вуличне планування із плану О. Рігельмана можна отримати інформацію про господарську діяльність жителів міста, хоча підписані лише двори, що виходили до оборонних валів і які планувалося знести, решта просто позначена як «обивательські двори». Тут «цирульник» Іван Афанасьєв, «скляр»

Тимофій Матвеев, «шапошник» Павло Гузієнко, «слюсар» Ілья Константинов. Пушкарі Петро Рубанович та Іван Семенов слідували за артилерією полку.

Пивовари варили пиво на берегах Луб'янки, але їх імен О. Рігельман нам не залишив. За спокоєм навколо міста наглядав «полковою полевою сторож» Степан Ахременков. «Сборщик» Федір Гаманов, вірогідно, займався збором податків, а можливо, враховуючи розміщення двору біля Пирятинських воріт, збирав в'їздне мито. «Полкових комор економ» Іван Семенов відав господарством полку. Полкова канцелярія мала старшого канцеляриста і судового канцеляриста, в сотнях були свої писарі. З козацької старшини бачимо полковника, пирятинського і двох лубенських сотників, полкового атамана, полкового асаула, двох полкових хорунжих, бунчукового товариша, значкового товариша. Про царську владу нагадує намісник Сімеон Петров...

Плани О. Рігельмана не були втілені в життя – кордон відсунувся далі від міста і потреба у перебудові відпала. Та нашому місту пощастило, що Олександр Іванович Рігельман, виходець із німецьких дворян, педантично виконав свою роботу. План і сьогодні майже ідеально накладається на обриси сучасної міської забудови.

Джерела та література

1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Palatinatus-kiovia-beauplan-1650.jpg>
2. Челеби Ф. Книга путешествий земли Молдавии и Украины, т. V / Эвклия Челеби. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>
3. Гольденберг Л. А. Картографические источники XVIII века... / Л. А. Гольденберг. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukrainianfortress.blogspot.com/2011/05/blog-post_24.html
4. Ленченко В. Місто Лубни за планом 1746 р. / В. Ленченко. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Lenchenko_Volodymyr/Misto_Lubny_za_planom_1746_roku/
5. Бочкарёв К. П. Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкарёв. – М., 1900. – 39 с., 2 табл.
6. Сас П. М. Рігельман Олександр Іванович / П. М. Сас. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Rihelman_O

М. М. Полонський

План Лубен 1746 р. як джерело історичних даних про місто XVIII століття

На плані військового інженера О. Рігельмана, складеному в 1746 р., відображено топографічну ситуацію, позначено фортифікаційні споруди, церкви, громадські будівлі, двори і будинки жителів міста, вказано їхні імена, прізвища, козацькі звання, посади, соціальний стан, зазначено професії власників.

План є важливим картографічним, історичним та краєзнавчим джерелом із вивчення минулого м. Лубни козацької епохи.

Ключові слова: плани міст України XVIII ст., Лубни, Олександр Рігельман, фортифікація, забудова, церкви.

M. M. Polonskyi

Plan of Lubny of 1746 as a Historical Data Source about the City of the 18th Century

Topographic situation is reflected, fortifications, churches, common buildings, yards and houses of city residents are marked, their names, surnames, Cossacks titles, social state, professions of owners are mentioned at the plan made by military engineer O. Rihelman in 1746. The plan is an important cartographic and historical source in exploring Lubny during the Cossacks Time.

Keywords: plans of Ukrainian cities of the 18th c., Lubny, Oleksandr Rihelman, fortification, building, churches.

МІКРОТОПОНІМИ ОКОЛИЦЬ МІСТА ЛУБНИ

Про мікротопоніми околиць міста Лубни, назви річок, ярів, урочищ, лісів, міських кутків, їх походження.

Ключові слова: топоніми, Лубни, Сула, Луб'янка, притоки, яр, урочище.

Протягом весни-літа 1995 р. члени краєзнавчо-туристського гуртка Лубенської НСШ № 9 виконували завдання Всеукраїнської історико-географічної експедиції, опрацьовуючи тему «Мікротопоніми України». Учні разом зі своїм учителем працювали в Лубенському міському архіві та Лубенському краєзнавчому музеї, вивчали літературу про походження географічних назв, встановлювали окремі топоніми за допомогою місцевих жителів, висловлювали свої припущення щодо назв. Всього вони провели шість походів, своєрідно окільцювавши саме місто, наочно познайомилися з лубенськими околицями. Матеріали цього дослідження були опубліковані в кількох статтях газети «Лубенщина» [5, №№ 35–39] і мають певний інтерес для всіх шанувальників історії рідного краю. Особливо цікавими вони є якраз у рік відзначення 1030-ої річниці заснування м. Лубни.

«Лубни – невелике посульське містечко. Чудові околиці, круті міські гористі схили. Багато історичного», – так записав у своєму щоденнику російський письменник В. А. Жуковський, проїжджаючи через Лубни восени 1837 р. по дорозі з Одеси до Києва [2, с. 78]. Тож для нас було цікаво через 160 років пройти цими лубенськими околицями, порівняти мікротопоніми з історичних джерел й сучасні назви. Завдяки тим, що збереглися, ми дізнались про зниклі населені пункти, зміни, що відбулися з природними об'єктами.

Розпочалась подорож околицями Лубен, звичайно, з Круглика, де знаходиться наша школа. У 1978 р. с. Круглик увійшло до адміністративних меж міста Лубни. Це невелике, але давнє в історичному відношенні село, в історичних джерелах відноситься до хутірських поселень. Відомості про нього знаємо в «Описі Київського намісництва» за 1787 р.: «Круглик, 48 душ, бунчукового товариша Михайла і прим'єрмайора Петра Скаржинських» [9, с. 256]. Найчастіше на картах, зокрема, Лубенського повіту другої пол. XVIII ст. [9] зазначається сучасна назва села – Круглик. Ця назва походить, вірогідно, від місця, де воно розташоване: основна частина хутора знаходилась на округлих пагор-

бах півколом. Села з такою ж назвою є в Гадяцькому і Миргородському районах Полтавської обл. [5, с. 195, 731], Хотинському районі Чернівецької області, Києво-Святошинському районі Київської обл. На Київщині також можна зустріти прізвище Круглик, проте на Лубенщині про це відомостей не знаходимо.

Від старожилів села ще можна почути про один з віддалених кутків Круглика – Ковалівку. Очевидно, це був невеликий хутірець. Подібні, розташовані близько один від одного хутірки, були досить характерними для Лубенщини. Підтвердження назви Ковалівка, хоча і в дещо зміненій формі, знаходимо в тому ж «Описі Київського намісництва»: «Д. (деревня) Ковалевщина 18 душ статського советника Полторацького» [9, с. 253]. Ці рядки допомогли зрозуміти, чому Ковалівку, як і урочище за нею, колись називали Півторащина. Ці назви є антропонімами, тобто, походять від імен та прізвищ. Своєрідним є куток, розташований на сході основної частини села – Галелєвка. Його назва також антропонім, розповідають, що жив там дід на прізвище Галелєй. Безумовно, виразу назву має велике, розташоване на південний схід від Круглика, Козаче поле. Більша частина цього поля належала козакам. Зараз Козаче поле зайняте спорудами колишнього м'ясокомбінату, товарного двору, паливного складу, ін. підприємств та організацій. На Козаче поле з Круглика можна потрапити через два узвози: пологим Липником (бо там липи росли) та коротким, але крутим Вивозком. Назва останнього свідчить сама за себе.

Пам'ятають у Круглику і назву мальовничого, з майже віковими дубами, лісового урочища Катренків або Катрин ярок. Нам вдалося відшукати у працях відомого краєзнавця В. П. Милорадовича запис «про бувших крестьян Скаржинских: Катренков, Ляховых, Хилюков» [8, с. 33].

Ці прізвища були поширені в Круглику. За спогадами старожила Б. М. Махновського, Катренко ніби був економом у Скаржинських. Очевидно, йому були наділені певні землі, зокрема, Катренків ярок. За ним, до нинішньої об'їздної дороги, на схилі знаходиться урочище Темне (в просторіччі Тьомне). За розповідями старожилів, ще в ХІХ ст. там був густий ліс із могутніх дубів. Коли його почали вирубувати, то, щоб перепилати повалені стовбури, використовували спеціальні довгі пилки, викопували ями. Всюдисущі діти ледве перелазили через стовбури. Тепер тут вже не темно від дерев-велетнів, але назва збереглася.

Не можна було оминати головний гідронім Круглика. По ньому верхів'ями протікає притока Сули – р. Вільшанка. Хоча місцеві жителі інколи називають цю притоку річкою Круглик. У К. П. Бочкарьова в «Очерках Лубенской старинь» читаємо: «От реки Ольшанки сохранились два става: один в деревне Круглик в имени Скаржинских...» [1, с. 66]. Звичайно, жалюгідне нинішнє становище Круглицького ставка

не йде ні в яке порівняння з тим, який можна побачити на фото з міського архіву. Як важко нині повірити, що колись Вільшанка була гарною повноводною річкою. Її назва є відображенням географічного середовища, а саме: в заплавах Вільшанки були поширені зарості вільхи. Від гідроніму закріпились й інші топоніми: село Вільшанка, Вільшанське поле, Вільшанський яр, вулиця Вільшанська в Лубнах.

Розповідаючи про Круглик, неможливо не згадати про його власників XIX –поч. XX ст. – Скаржинських, діяльність яких уславила невеликий хутір під Лубнами. Це тут у 1883–1885 рр. К. М. Скаржинською було створено один з перших приватних музеїв України [2, с. 43]. І книга К. П. Бочкарьова «Очерки Лубенской старины», яку ми часто використовуємо в своїй роботі, була видана у 1900 р. Лубенським музеєм К. М. Скаржинської.

Одразу біля ур. Тьомне ідуть урочища Ревщина (ближче до с. Новаки) та Бласківщина (ближче до приміського лісництва). Назва Ревщина походить від імені власника, значкового товариша Григорія Реви [10, с. 22]. Через ці урочища протікає річечка-струмок Новачка, ліва притока Вільшанки, яка дала назву селу Новакам. Походження ж назви Бласківщина поки що розгадати не вдалося, що й не дивно, оскільки поряд немає поселення. Проте нам вдалося, хоча б для себе, розкрити таємницю зниклого села біля Бласківщини. Раніше існувала Олександрівська гора (узвіз від Лубен до приміського лісництва), Олександрівська вулиця в Лубнах. Навіть старі люди не пам'ятали села Олександрівка між Клепачами і Кругликом, поблизу садиби Шеметів (територія приміського лісництва). Лише згадували, що на місці розв'язки автотраси Київ–Харків були руїни якихось хат. У К. П. Бочкарьова знаходимо: «Деревня Александровка с хуторами Шепелевкой и Бескровным яром занимает правый берег высохшей реки Ольшанки...» [1, с. 66]. Про людність Олександрівки знаходимо запис в «Описі Київського намісництва» за 1781 рік: «...26 хат посполитих коренных, 7 – посполитих владельческих, разночинеческих и казаческих подсосудков, всего – 33 хаты» [9, с. 115]. В описі ж за 1787 р. також згадується Олександрівка, в якій проживало 109 душ [9, с. 237]. У XVII ст. село знаходилося у власності лубенського полковника А. Пирського, пізніше – його доньки, в 1740 р. перейшло до лубенського полковника П. Апостола. На поч. XIX ст. Олександрівка, разом із навколишніми дубовими лісами, як придане М. П. Скаржинської, потрапило у власність П. Домбровського, який усіх олександрівських селян переселив до свого маєтку в Херсонській губернії [1, с. 67–68], що й стало причиною зникнення села.

У самих же Лубнах була вулиця Олександрівська (в радянські часи вул. П. Слинька), що вела колись до села, а нині рішенням сесії Лубенської міської ради їй повернуто первісну назву. Походження цієї назви

повертає нас до кін. XVI ст., коли посульські землі стали належати князю Олександру Вишневецькому і неподалік він побудував місто Олександрів [1, с. 72], багато зробивши для утвердження Лубен як міста.

В кін. XIX – на поч. XX ст. на місці зниклої Олександрівки знаходився маєток Михайла Казимировича Шемета, предводителя Лубенського дворянства, мецената, батька відомих громадських діячів – Володимира, Сергія і Миколи Шеметів. Зараз це – територія Лубенського приміського лісництва, ще донедавна там стояв один із будинків маєтку, нині біля дороги на с. Калайдинці – залишки родинного склепу Шеметів. Старожили згадували, що будівлі панського маєтку, які знаходилися на підвищенні, оточеному луками навколо р. Вільшанки та лісистими горбами, мали дуже привабливий вигляд. На північний захід від маєтку розташовувалось ур. Квітчане. То були завітчані весняними квітами і соковитою зеленню трав луки, які різко переходили в круті схили долини річки з широколистяними лісами. І хоча груба лінія об'їздної дороги з постійним ревінням автомобільних двигунів і чадом вихлопних газів знівечили первозданну красу цього чудового місця, але й тепер можна помилуватись частиною ур. Квітчане.

На захід по долині р. Вільшанки, через Квітчане та лісовий масив, що зараз має назву Морозівська дача, можна пройти до ур. Шепелівка. Його назва походить від прізвища власника цієї місцевості Петра Шепеля, який у 1689 р. був лубенським війтом [1, с. 68]. Колись Шепелівка була невеликим хутором, у декілька хат, господарські будівлі, сади та городи ще можна було побачити в 1960-ті рр. Але поступово все занепало, як і десятки інших сіл та хуторів у ті часи. Сьогодні лише 300-річний шепелівський дуб – пам'ятка природи, з пошкодженою корою, стоїть там і є німим свідком подій, що промайнули під його короною.

Поряд із Шепелівкою – Безкровний яр, або Безкровне, як його ще називають. Це урочище вкрите лісом, має широкий вихід до р. Вільшанки. За переказами, в цих безлюдних, глухих місцях під час розгрому міста і замку Яреми Вишневецького повстанцями-вовгурівцями в 1648 р. врятувалось чимало польських шляхтичів та міських жителів. Вони відсиділись там під час кривавої розправи, а урочище отримало назву «Безкровний яр» [1, с. 68].

Повернувши на південь, в напрямку міста, на правому березі Вільшанки можна потрапити до саду Полковниці, який знаходиться неподалік Шепелівки й Олександрівки, нині він оточений заростями кущів. А назва пояснюється, можливо тим, що в другій пол. XVII ст., як уже згадувалось, Олександрівка знаходилась у власності лубенського полковника А. Пірського та його доньки.

стежною через Морозівську дачу можна піднятися на плато правого берега р. Вільшанки і вийти на широке Вільшанське поле. Звернувшись

до плану Лубен 1991 р. можна натрапити на неточність, адже на ньому Вільшанське поле вказано як Василенкове поле [7]. У бесіді зі старожилами вулиці Прикордонників стало зрозуміло, що Василенковим полем називають те місце, де проведено забудову мікрорайону новими багатоповерхівками. А за ним, через лісистий яр – Вільшанське поле, що є вододілом між р. Вільшанкою та струмком, котрий протікає яром між цими полями. Назва Вільшанського поля зрозуміла, Василенкове ж так назване за іменем власника цих земель у минулому.

По дну яру струменіє потічок, на жаль, на карті він не позначений, і місцеві жителі не пам'ятають його назви. Схили яру вкриті дубовим лісом, із кленами та березами. В його руслі – греблі ставків, лучні ділянки. Назву цієї річечки нами встановлено за історичними джерелами. Так, на плані повітового міста Лубни ясно видно, що у р. Вільшанка впадає її найбільша права притока під назвою Кам'яний потік [9, с. 216]. В Лубнах є вулиця Кам'янопотіцька, що пролягає вздовж річки. Кам'яний потік протікає і через ур. Рибки (в районі вул. Остапа Вишні), його назва нині ще не забута. Назву цього урочища і річечки Рибки зустрічаємо й у К. П. Бочкарьова [1, с. 26]. Струмок Рибки тече вздовж вул. О. Вишні й є правою притокою Кам'яного потоку. Остаточного дізнатись про походження назв цих річечок нам не вдалося. Очевидно, якщо існував гідронім Рибки, то це могло пояснюватись тим, що раніше в ковбанях навіть невеличких річок ловили рибу. Назва може походити і від прізвища Рибка, у Лубнах і зараз можна зустріти жителів з таким прізвищем. Пройшовши вздовж Кам'яного потоку через Рибки і, повернувши на північний схід, можна добратися до місця, де він впадає у Вільшанку. Але тут було проведено меліорацію і замість потічка бачимо химерні канали, порослі кущами, травостоєм. Нижня течія Кам'яного потоку густо обліплена дачними будиночками, а його говірливі води часто перекочуються через пороги не з камінців, від яких, можливо, походить його назва, а викинутого мешканцями сміття.

Наступним пунктом нашої експедиції були північно-східні околиці Лубен, зокрема, вул. Осовська – колишній хутірець Осовці. Його назва, на думку відомого етнографа М. Т. Симонова (Номиса), походить від того, що земля там осідає, осовується [8, с. 20]. Це цілком вірогідно, бо численні яри, раніше безлісні пасовища могли зазнавати зсувів з причини надзвичайно великої кількості джерел, що сприяло осіданню й осуванню ґрунтів. Якщо ж брати до уваги те, що часто назви населених пунктів відповідали прізвищам їх засновників, власників або просто мешканців, то назва села може походити від прізвища Осовський. За «Описом Київського намісництва» 1781 р. Осовці належали до 2-ої сотні Лубенського полку, в них було 30 хат. Позначене село і на карті Лубенського повіту [9, с. 116]. Колишній ху-

тір Осовці вже давно знаходиться у межах міста. Яри і вододіли між ними – це вулиці Робітничка, Колективна, Калинова (кол. Калініна), Лугова, Залізнична й Осовська.

У цих передмістях знаходиться багато ярів, що створюють там складну рельєфну та гідрографічну ситуацію. Велике враження справляє сила-силенна джерел, що б'ють з їхніх схилів та підніж і дають початок водотокам. Щоправда, на плані Лубен 1991 р. вони відсутні [7], а місцеві жителі мало що могли пояснити. Спочатку нам вдалося встановити назву великого урочища, що знаходиться на захід від вул. Кононівської. За словами В. П. Манько, це Терпиловщина, за прізвиськом власника землі. Деякі назви ярів знаходимо у В. П. Милорадовича: «Попове, Макарівщина, Курячий яр, Савицький яр, де така криниця була, що як хто важко хворий, то требає води, кажучи, дайте тієї води, то я одужаю» [8, с. 20]. Перебуваючи в яру, від одного з місцевих жителів ми почули про джерело з цілющою водою. О. П. Хвостик згадала, що саме в цьому яру була криниця з цілющою водою. Розташований між вул. Деповською і Колективною, його окрасою міг би стати ставок діда Казки. Назва походить від прізвиська колишнього мешканця цих місць. Але, на жаль, ліс, галявина і ставок наразі засмічені, а джерела замулені. Про те, що їх тут багато, нагадало побачене нами свіже вивернуте від недавньої бурі дерево, з-під коріння якого били три джерельця. Непросто було встановити назву яру між вул. Залізничною та Г. Скороди (кол. вул. Р. Люксембург). І лише від великого зваяця цих місць А. Латенко ми дізналися, що зветься він Ладинщина. Але чому він так називається, бабуса не згадала.

Дослідивши це передмістя, можна зробити висновок, що від Савицького яру біля с. Н. Булатець і до Терпиловщини, фактично, всі яри дають початок багатьом джерелам і струмкам. То куди ж несуть свої води названі струмочки? На плані Лубен 1991 р. – це безіменна річка, яка тече через Н. Булатець до Тернів і Сули. Нинішні булатчани не пам'ятають її назви. І хоча ми підштовхували їх до назви р. Булатець, вони не погоджувались, і як виявилось, частково мали рацію. Відповідь можна знайти у В. П. Милорадовича, який зазначає, що потічок, який тече Н. Булатцем і в який впадає нижче семи ярів, всі оті струмочки здавна називались Семирічками [8, с. 21]. А про саму річку Булатець читаємо в «Описі Київського намісництва» 1781 року: «...речка Булатец... течет с севера на восток чрез села Вышшой и Нижной Булатцы и на Кононовку... Впадает в р. Сулу» [9, с. 70]. Походження назви сіл Булатець, найбільш вірогідно, можна пояснити від однойменної назви річки, як варіант від слова «булькотати» (джерело, витік води з булькотінням). Також відомий дослідник пише і про поширеність на Лубенщині прізвиська Булатецький [8, с. 23]. Ось така вона, річка Булатець (Булатчик), яка вповодж вул. Ко-

цюбинського отримала назву «Вонючка». В деякого це викличе зневажливу, в'їдливу фразу і недоречну посмішку. Але що зробило її такою, як не каналізаційні стоки сучасних Лубен?

Від А. Латенко ми дізнались, як називаються урочища навколо Терпиповщини, ближче до р. Булатець: Романчукове, Костеве, Суківка, Габелкове (за прізвищами та прізвиськами тих, хто тут жив чи володів землею). За цими урочищами вниз по долині Булатця – вул. Коцюбинського, в народі – Цвіркунівка (Цвіркуни). На думку деяких старожилів цього місця (А. Латенко, М. Здоровик), жили тут Кокошки, а прозивалися вони Цвіркунами. А Н. С. Кокошко, спадкоємиця лубенського роду Кокошків, уточнила, що жив тут дід Цвіркун, а купили в нього землю Кокошки. До своєрідної дискусії можна долучити В. П. Милорадовича, який писав, що хутірець цей називався за прізвищами мешканців Кокошками або Цвіркунами. Ще й зазначав, що жила там баба Цвіркунка, родом з Вільшанки [8, с. 15]. Відомий краєзнавець XIX ст. К. П. Бочкар'єв і сучасна мешканка А. Латенко наводять ще одну назву – Реп'яхівка. Особливо суттєво, що ця назва поширюється на все велике урочище-яр, аж до Плютенців. Так, К. П. Бочкар'єв пише, що залізниця «проходить по схилу Лисої гори, далі по високому насипу Реп'яхівської ущелини, продовжуючи витись в плютенських лісах...» [1, с. 65]. Реп'яхівський яр – один із найбільших в передміст'ях Лубен, тому старожили назвали його частини: Кров'яний яр (де колись була бойня), вище – Зелений яр, у верхів'ях – Тихий, і нарешті – Плютенський яр. Топонім Реп'яхівка, вірогідно, ботанічного або гідрологічного походження. Адже по дніщу Реп'яхівської улоговини протікає річечка, ліва притока р. Булатець. У своєму дослідженні К. П. Бочкар'єв згадує річки Плютенка, Реп'яхівка та Рибки, які протікали по однойменних ярах [1, с. 26]. Таку ж назву річечки нам підтвердила і А. Латенко.

Від Реп'яхівської улоговини і до дендропарку, як стверджують тернівчани, пролягає Макушин яр (від прізвища Макуха). А нижче, між Реп'яхівкою і Тернами, землі колись належали Якушенку, тому – Якушенкове. Землі на правому схилі-березі р. Булатець, де нині ділянки садово-городнього товариства, колись мали назву Латенків сад. Мікротопоніми можуть часто змінюватись, адже змінюються історичні події, відходять в небуття колишні власники земель. Але тернівчанин О. Г. Казидуб нагадав нам назви правих тернівських схилів р. Булатець: Винниця (можливо, там була винокурня), Кулябчине (відомий лубенський полковник І. Кулябка), В'язине (ближче до В'язівка або від дерева в'яз), Морозове, Королеве, Скибівський ліс, вже згадуваний Латенків сад, за прізвищами власників земель), далі Глибоке (Глибокий яр), Горобцівка.

Завершальним етапом вивчення мікротопонімів нашого давнього міста були його східні околиці. Щоправда, околицями їх можна вважати

умовно, адже там знаходиться історичне ядро більш як тисячолітніх Лубен. Річка Сула обмежує зі сходу наше місто, яке було започатковане на кручах правого берега. Лівобережжя – це луки, заплавні озерця і болота, а також села Засулля і Солониця, що не стали лубенською Дарницею. З вулиці Хорольський спуск (узвіз) потрапляємо на правдавню частину міста, нині вул. Верхній Вал і Нижній Вал. Назви їх повністю відповідають історичним реаліям, оскільки тут в різні часи були саме укріплення. І назва, і незабутні краєвиди в бік «половецьких степів», сама земля наближають давні епохи до сьогодення. Там відчувається подих століть.

Крутою стежкою спускаємось з Верхнього Валу до вул. Олійниці, яка вузькою стрічкою оперізувала західну і північну частина колиски Лубен. Олійниці – ще один топонім, який, на щастя, закріпився на сучасній карті міста. Назва вказує на характер господарської діяльності людини. А від неї через яр піднімаються урвища Замкової гори. На її пласкій вершині свого часу, за часів князів Вишневецьких, стояв замок.

Цікаво було дізнатись, де ж протікала історична р. Луб'янка. Оскільки на плані Лубен 1991 р. вона вказана невірно, а в цій частині міста не вказано жодного струмочка чи річечки, ми звернулись до історичних джерел. У праці К. П. Бочкарьова не раз знаходимо згадку про цю річку: « Территория монастыря Бернардинов ... занимала оба берега р. Лубянки» [1, с. 23–24], «Речка Лубянка... а также два притока – Буценовка и Богиничев став...» [1, с. 21–22], «дорогой через Лубянку по плотине на Вал» [1, с. 19]. І це дає підстави стверджувати, що основне русло Луб'янки знаходилося між Замковою горою і Валом, тобто там, де є вихід Олійниць до Сули, в ньому й донині з верхніх джерел пробиває собі шлях невеличка, але все ж річечка, що благословила своєю назвою місто Лубни. Зрозуміло, що це є середня і нижня її течії. Але де ж витoki Луб'янки? Їх ніби два – потічок в Буценовому (Боцюнівському) яру (до вул. Ботанічної), і той, з якого починаються Олійниці. Знову звернувшись до К. П. Бочкарьова, читаємо, на плані О. І. Рігельмана 1746 р. видно, що річка Луб'янка тоді мала солідне русло, на ньому показані струмок Богиничів в Олійницькому яру, між Валом і містом. З цього можна вважати, що основне русло Луб'янки виходило з Боцюнівки, а з Олійниць (Богиничів став) – її притока. У свій час Луб'янку та її притоку Вишневецькі перегатили греблями, каскад ставків прикрасив замкові території, він мав і оборонне значення. А чому такі назви – Боцюнівка (Буценківка), Богиничів яр? Швидше за все, від прізвищ Боцюн, Буценко, Богинич, які й наразі мають місце в Лубнах. В «Описі Київського намісництва» 1787 р. повітове місто Лубни поділено на 8 частин, перша з яких має назву Богинин яр і пояснюється тим, що при будівництві міста і розчищенні тут дороги в землі було знайдене зображення богині [9, с. 308]. Це дійсно могло бути, адже люди там жили ще

до прийняття християнства. Дерев'яні зображення язичницьких богів, безумовно, могли стояти на Верхньому Валі. Запровадження християнства часто супроводжувалось скиданням та нищенням символів давньої віри. Цілком вірогідно, що пізніше випадково було знайдено зображення одного з язичницьких божеств. То ж Богинин яр – доволі цікава назва.

Назву Замкової гори, ще однієї старовинної частини Лубен, зрозуміти неважко. Саме тут, в зручному місці, знаходився замок князів Вишневецьких. Замкова гора з півдня обмежена долиною Луб'янки, зі сходу – Сулою, а з півночі – річечками Вільшанкою і Кам'яним потоком.

Спустившись із замку, ми потрапляємо на тераси і до заплави Сули. Тераси на південних схилах Замкової гори – це колишня вул. Фрунзе (нині Поділ) і Гірська. Добре, що нині повернуто давню історичну назву цих місць – Поділ, яку ще пам'ятають нинішні мешканці. Вона по-справжньому відображає і саму місцевість, і її історію. Адже, згідно тлумачного словника, слово поділ (від слов'янського дол, діл, низ) якраз і означає низинну місцевість, що лежить під високим берегом [4, с. 822]. І в XVIII ст. Поділ вважався однією з 8 частин міста, від низького місця при Сулі, де поселилась частина місцевих жителів [9, с. 308].

Подальший рух правим берегом р. Сули час від часу зустрічає перепони старого річища (озерця, болітця). На північно-східній околиці – Криве болото, за ним через луки – Козине болото. Русло Сули тут в'ється, як змія, течія сповільнюється. Назва Кривого болота зрозуміла через його форму, а от назву Козиноного болота не вдалось вяснити. Але воно цікаве тим, що тут знаходиться гирло Луб'янки. Далі Сула має пряме русло до автомосту і водокачки. У прямому руслі води розганяються, течія стає швидшою. Тому частину Сули в цих місцях здавна називають Бистрянкою.

За автомостом вниз за течією на крутих схилах – вул. Карпилівка, Гетьмана Дорошенка, Достоевського, Островського, Короленка та ін. Назва вул. Карпилівка давня, відома з 1787 р., це – одна з історичних частин Лубен. До них відносилось і Муравище [9, с. 308] – нині вул. Короленка, Наливайка, Лесі Українки, а також луки. Чому Карпилівка – невідомо, а от назву Муравище можна пояснити як похідне від слова мурувати (адже тут раніше жили ремісники), і як в казках – трава-мурава. На Муравиші і далі в заплаві Сули знаходились мальовничі луки з сіножатями, перелісками, озерами Довге і Кругле. Між Муравищем і берегом Сули знаходилися давні кутки – Гречанівка (початок вул. Короленка), Пацюківка, але походження цих назв нам вяснити не вдалось. Русло Сули в східних і південно-східних околицях має багато чудових місць відпочинку, перш за все, це пляжі: Центральний, Військовий, Водокачка, Коров'ячий, Золоті піски, Попове, Лодочки, Підліски.

На завершення нашої подорожі, прямуючи з Муравища до Лисої гори, проходимо через лісовий масив Жовтнева дача. Але місцевий дідусь назвав нам ліс по-давньому – Браводовжина, пояснюючи назву тим, що там жив якийсь німець. Насправді, в лісі дійсно стояла дача одного з місцевих багатих людей Бровідовського, а, отже, ліс називався Бровідовщина. Нині один з будиночків цієї дачі знаходиться на території бази відпочинку «Сула» НПУ ім. Драгоманова. Звідси виходимо прямо на Лису гору – місце, овіяне легендами та виром історичних подій. Її дослідження – то окрема тема для пошуковців.

Джерела та література

1. **Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины / Кирилл Бочкарев. – Репринтное изд. – Миргород, 2011 – 119 с.
2. **Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. – Полтава: Археологія, 1995. – 136 с.
3. **Жуковский В. А.** Полное собрание сочинений: В 20-ти т. / В. А. Жуковский. – Т. 14: Дневники. Письма-дневники. Записные книжки. 1834–1847 гг. – М., Языки славянских культур, 2004 – 768 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004. – 1440 с.
5. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1967 – 1028 с.
6. Лубенщина. – м. Лубни Полтавської обл. – 1996. – №№ 35–39.
7. Лубни: план міста і району. – К., 1991.
8. **Милорадович В. П.** Средняя Лубенщина // Киевская старина. – К., 1903. – № 10. – С. 1–36.
9. Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1989. – 389 с.

П. І. Батієвський

Мікротопоніми околиць міста Лубни

Публікація присвячена мікротопонімам території та околиць міста Лубни. Наводяться назви річок, ярів, урочищ, лісів, міських кутків, досліджується їх походження.

Ключові слова: топоніми, Лубни, Сула, Луб'янка, притоки, яр, урочище.

P. I. Batiievskiy

Micro-toponyms of Lubny Suburb

The article is dedicated to micro-toponyms of the Lubny territory and its suburb. Names of rivers, ditches, stows, city parts are given, their origin is explored.

Keywords: toponym, Lubny, the Sula River, Lubianka, flowing, ditch, stow.

ЛУБЕНСЬКИМИ ШЛЯХАМИ Т. Г. ШЕВЧЕНКА¹

Про місяць перебування Т. Г. Шевченка на Лубенщині, його діяльність, спілкування з лубенцями, згадки краю у творчості Тараса Григоровича й увічнення пам'яті Великого Кобзаря на Лубенській землі.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Лубенщина, м. Лубни, сс. Ісківці, Яхники, Лукім'я, Мацківці, Висачки, пам'ятники, пам'ятні знаки.

Особливе місце в житті й багатогранній творчості Тараса Григоровича Шевченка займала Полтавщина. Ще в Петербурзі кін. 1830 – поч. 1840-х років до кола його близьких знайомих входили полтавці – письменник Є. Гребінка, художник А. Мокрицький, конференц-секретар Академії мистецтв В. Григорович та ін. Т. Г. Шевченко завжди пам'ятав, що з Полтавської землі «сонцем засіяла» слава І. П. Котляревського, М. В. Гоголя.

Т. Г. Шевченко бував на Полтавщині під час трьох подорожей по Україні – у 1843–1844, 1845–1847 та 1859 рр. [12, с. 115]. Найдовше він перебував на Полтавській землі у 1843 і 1845 рр. У 1845 р. Т. Г. Шевченко був відряджений на Полтавщину й Чернігівщину за завданням Київської археографічної комісії. Великий інтерес представляють його «Археологічні нотатки», зроблені ним у Переяславі, Миргороді, Хоролі, Лубнах, де подано описи церков, церковного начиння, археологічних пам'яток тощо [10: додаток; 14].

Розглядаючи тему «Т. Г. Шевченко і Лубенщина», слід зазначити, що Тарас Григорович приїздив сюди багато разів протягом 1843–1846 рр. Бував у гостях на запрошення друзів, у справах та проїздом з Миргорода до Яготина, з Прилук до Миргорода, Пирятина, Переяслава [8, с. 53]. У своєму «Щоденнику» 1857 р. Тарас Григорович писав про свої відносини з С. О. Афанасьєвим-Чужбинським [15, с. 69–72] і поїздки до м. Лубни [15, с. 103]. Він неодноразово згадував Лубенщину в повістях «Близнець», «Музикант», «Наймичка» та в «Археологічних нотатках».

Проблематика публікації знайшла висвітлення у працях ряду дослідників. Проте, найбільше уваги приділив перебуванню Т. Г. Шевченка на Лубенщині П. П. Ротач, присвятивши кілька десятків статей у своїй великій праці «Полтавська Шевченкіана», що побачила світ у двох книгах [8; 9] та була перевидана одним томом 2014 р. Він також писав з цього приводу статті, що друкувалися в газетах та виходили у

¹ Рис. 2 див. на кольоровій вклейці І.

збірках творів. Необхідно згадати, зокрема, його статті «Тарас Шевченко» в книзі «Колоски з літературної ниви» (1999 р.) [6] та газетну публікацію «Криниця, із якої пив Шевченко», вміщену в часописі «Село полтавське» (2003 р.) [7].

Місто Лубни і населені пункти Лубенщини коротко характеризуються в зв'язку з перебуванням там Т. Г. Шевченка у «Шевченківському словнику» [11; 12]. Менш докладна інформація з цього приводу вміщена в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» (1992 р.), де, проте, описані більшість сіл та містечок колишнього Лубенського полку і Лубенського повіту [5].

Більш докладне дослідження «Т. Г. Шевченко та Лубенщина» підготували визначні історики науки, музейництва й історії археології Г. М. і І. Г. Шовкопляси. Ця робота побачила світ у матеріалах науково-практичної конференції, присвяченої 1000-річчю міста Лубни (1988 р.) [16]. До певної міри продовжив цю проблематику в контексті вивчення старожитностей на Лубенщині О. Б. Супруненко в брошурі «Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини» (2018 р.) [10].

Автори включили до роботи інформацію про населені пункти, пов'язані з перебуванням Т. Г. Шевченка, які в різні часи мали відношення до Лубенського полку, повіту чи району.

Так, у липні 1843 р. Тарас Григорович приїхав на запрошення О. С. Афанасьєва-Чужбинського до с. Ісківці Лубенського повіту. Село Ісківці (Ісківці) засноване на початку XVII ст. під назвою Юсківці, позначене на карті Г. Л. де Боплана. З 1655 р. частиною земель володів Мгарський монастир. У 1722 р. село було надане лукомському сотнику М. Кодинцю. В 1729 р. воно значилося у Лукомській сотні, у 1764 р. – другій Пирятинській сотні Лубенського полку. З 1671 р. входило до Лубенського повіту Київського намісництва, з 1796 р. – до Малоросійської губернії, з 1802 р. – до Полтавської губернії. У 1920 р. було створено Юсківецьку сільраду. З 1923 р. Ісківці – у складі Лубенської округи, у 1926 р. – в Юсківській сільраді Лубенського району, у 1939 р. – вже в Ісківській сільраді Лазірківського району. Розташоване на р. Сліпорід [5, с. 315–316].

У Ісківцях народився Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (справжн. прізвищ. Афанасьєв, 1816, с. Ісківці – 1875, м. Петербург) – письменник, етнограф, мовознавець, журналіст. З Тарасом Григоровичем познайомився 29 червня 1843 р. у с. Мойсівка Пирятинського повіту (тепер Драбівський район Черкаської обл.). Тут знаходився маєток поміщиці Т. Г. Волховської. У січні та червні щороку вона влаштовувала бали, на які запрошувала багатьох відомих людей. Так, 29 червня до Т. Г. Волховської Т. Г. Шевченка привіз Є. П. Гребінка (1812, х. Убіжище, тепер с. Мар'янівка – 1848, м. Петербург) – поет, письменник, видавець [11,

с. 49–50]. У 1836 р. вони познайомилися з Т. Г. Шевченком у Петербурзі під час відвідування засідання гуртка, де збиралася українська творча інтелігенція. О. С. Афанасьєв-Чужбинський писав вірші, прозові твори, літературно-критичні статті. Деякі поезії зі збірки «Що було на серці» (1855) близькі до народних пісень («Скажи мені правду, мій любий козаче», «Ой у полі на роздолі», «Прощання»). Цінні фактичні матеріали містять його «Спогади про Т. Г. Шевченка», фольклорні публікації, етнографічні праці «Нариси полювання в Малоросії» і велика праця «Подорож у Південну Росію». Мав також псевдоніми Невідомий, Лубенець, Пустинник [8, с. 40]. Під впливом Т. Г. Шевченка О. С. Афанасьєв-Чужбинський значну увагу приділяв старожитностям та археологічним пам'яткам, зокрема курганам і городищам, які докладно описував [10, с. 11].

Вдруге Т. Г. Шевченко відвідав с. Ісківці наприкінці жовтня 1845 р., та пробув тут два дні. Востаннє поет відвідав Ісківці у першій половині лютого 1846 р., запросивши О. С. Афанасьєва-Чужбинського супроводжувати його в поїзді Чернігівщиною. Про перебування поета в Ісківцях довгий час зберігалися перекази, пам'ять про це стала частиною історії села. Пам'ятали люди про розмови Т. Г. Шевченка із селянами на Челядній горі. Тут завжди відзначаються Шевченківські дні, оберігається криниця, з якої поет брав воду [8, с. 305].

Т. Г. Шевченко побував у м. Лубни кілька разів у 1843–1846 рр.; вперше – на початку серпня 1843 р. (під час Спасівського ярмарку), приїхавши з Ісківців і відбувши потім до Березані. На початку вересня проїжджав через місто, прямуючи на Хортицю. У 1845 р. бував тут як співробітник Київської археографічної комісії. Обстежив Замкову гору – колишню резиденцію князів Вишневецьких, Верхній Вал – найдавнішу частину міста. У червні 1845 р. прибув сюди з Прилук і поїхав на Миргородщину. У жовтні 1845 р., відвідавши Ісківці, поїхав звідти до Переяслава. Останній раз був на Масляну 9–11 лютого 1846 р. і поїхав до Ніжина. Згадує Лубни у повістях «Близнець», «Музыкант» та «Щоденнику» [10].

У 1918 р. в Лубнах було видано «Кобзар».

Варто нагадати й певну інформацію про м. Лубни.

Місто Лубни Полтавської обл., засноване близько 988 р., згадується як Лубно в Іпатіївському літописі під 1107 р. З 70-х рр. XVI ст. належало українським магнатам Вишневецьким. З 1781 р. – повітове місто Київського намісництва. У 1784 р. існували володіння (20 дворів) колишнього Лубенського полковника М. Скаржинського. З 1796 р. – у складі Малоросійської, з 1802 р. – Полтавської губернії. Розташоване на р. Сула. Наразі – місто обласного підпорядкування і райцентр [5, с. 488].

Т. Г. Шевченко зафіксував сліди давньоруської та пізньосередньовічної фортифікації у Лубнах [10; 14, с. 8]. В «Археологічних нотатках» Т. Г. Шевченко згадував Замкову Гору: «Кроме монастыря (который

хорошо описан в «Полтавских [губернских] ведомостях» 1845, августа 30), остались земляные укрепления называемые замком. Внутри укрепленный есть провал, но еще никем не разведанный» (маються на увазі рештки фортечного колодязя) [10; 14, с. 216]. Т. Г. Шевченко відвідав і сусідній із Замковою горою Верхній Вал – найдавнішу частину міста. Побував також на Лисій Горі та річці Солониця. Там, в ур. Солониця, вважав, відбулася відома битва 1596 р. козаків С. Наливайка зі шляхтою, котра більше ніж на півстоліття передувала визвольній війні українського народу з панською Польщею [16, с. 27].

Т. Г. Шевченко згадував Лубни у «Щоденнику» [15, с. 103].

Тарас Григорович побував у містечку Лукім'я, ймовірно, восени 1845 р., за завданням Київської археографічної комісії. Згадував містечко в «Археологічних нотатках»: «В сороках верстах от Лубен над Сулою местечко Лукомья, между земляными укреплениями осталась незначительной величины каменная четырехугольная башня, обращенная в колокольню. На верху вместо креста московский орел».

Містечко, сучасне с. Лукім'я (Лукім'є) Лубенського повіту Оржицького району Полтавської обл., вперше згадується в Іпатіївському літописі під 1178 р. із назвою Лукомль. Тут була збудована фортеця, що складалася з двох укріплень, оточених валами. Лукім'я входило до Лубенського полку як сотенне містечко. У 1781 р. воно перебувало у складі Хорольського повіту Київського намісництва, з 1797 р. – у складі Малоросійської, з 1802 р. – Полтавської губернії. У 1900 р. ввійшло до складу Велико-Селецької волості Лубенського повіту, з 1923–1925 рр. – Оржицького району. Розташоване на правому березі р. Сула [9, с. 55].

Село Заріг Лубенського повіту (тепер Оржицький район Полтавської обл.) було засноване в XVIII ст. Після спорудження у 1855 р. Митрофанівської церкви Заріг дістав статус села. Входив до Оржицької волості Лубенського повіту. З 1923 р. – село Оржицького району. Розташоване на р. Оржиця [5, с. 283–284]. Т. Г. Шевченко, за народними переказами, також бував тут [8, с. 272].

Село Мацківці (Мацківка) Лубенського повіту Полтавської губернії виникло в XVII ст. У XVIII ст. – це село Лукімської сотні Лубенського полку, з 1781 р. воно у складі Хорольського повіту Київського намісництва. За переписом 1859 р. – село власницьке та козацьке, у складі Лубенського повіту Полтавської губернії. За переписом 1926 р. Мацківка знаходилася у Мацківській сільраді Лубенського району. Розташоване на р. Сула [5, с. 519]. Т. Г. Шевченко малював біля села степові могили, археологічні пам'ятки давнини. За народними переказами, це відбувалося під час археологічних розкопок, які проводив О. С. Афанасьєв-Чужбинський [9, с. 91].

Рис. 1. Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир. Сучасний вигляд.

Село Мгар Лубенського повіту Полтавської губернії згадується в історичних джерелах першої пол. XVII ст. У 1624 р. хутір Мгарський був відданий Лубенським старостою І. Копинському. Універсалом гетьмана І. Мазепи у 1687 р. село віддали у володіння І. Горбачевському – ігумену Мгарського монастиря. За Генеральним слідством про маєтності 1729–1730 рр. с. Мгар (Монастирське) належало до Лубенської сотні Лубенського полку. Перебувало у власності Мгарського монастиря до 1786 р. У 1781 р. його включили до Лубенського повіту Київського намісництва. З 1796 р. воно – у складі Малоросійської, з 1802 р. – Полтавської губернії. За переписом 1926 р. Мгар – центр сільради Лубенського району Лубенського округу. Розташоване на р. Сула, біля протоки Мгарця [5, с. 525]. Т. Г. Шевченко побував тут, імовірно, в 1843 р., а в 1845 р. згадував його в своїх «Археологічних нотатках» [14, с. 216], а також повісті «Близнецы» [13, с. 253].

За народними переказами, Т. Г. Шевченко побував у с. Висачки (Ісачки) Лубенського повіту Полтавської губернії в 1843 р. у місцевого селянина Гирла [6, с. 127]. У фондах Лубенського краєзнавчого музею зберігається рукопис, підготовлений невідомим автором, про перебу-

вання Т. Г. Шевченка у Висачках і про те, що він записав там обряд обжинок [8, с. 127].

Згадаємо також с. Вороньки Лохвицького повіту (тепер Чорнухинський район Полтавської обл.), відоме з кінця XVI ст. У XVII ст. Вороньки належали до володінь Я. Вишневецького, а пізніше тут утримували дітей козацької старшини, що готувалися до вступу на службу. Катерина II подарувала село колишньому Чернігівському генерал-поручику А. Милорадовичу, після смерті якого воно перейшло у спадщину синові М. Милорадовичу, а після нього — до казни. У 1923 р. входило до складу Чорнухинського району Лубенського округу [5, с. 145]. Т. Г. Шевченко, за народними переказами, бував тут двічі: у 1845 і 1859 рр. До 1963 р. зберігався 500-річний дуб, названий у народі Проклятим. Біля нього Т. Г. Шевченко нібито розмовляв із селянами і малював дерево. Про малюнок відсутні відомості [8, с. 141–142].

Село Горби Пирятинського повіту (тепер Глобинського району Полтавської обл.) було заселене на поч. XVIII ст. чигирин-дібрівським сотником Іваном Булюбашем. У 1763 р. належало Жовнинській сотні Лубенського полку і було у володінні значкового товариша Д. Булюбаша. У ряді джерел XIX ст. вживалася і друга його назва — Кагамлик. У 1781 р. Горби увійшли до складу Городиського (з 1789 р. Градизького) повіту Київського (з 1789 р. Катеринославського) намісництва, з 1796 р. — Кременчуцького повіту Малоросійської, а з 1802 р. — Полтавської губернії. У XVIII — на поч. XIX ст. це — володіння надвірного радника Родзянки [5, с. 196]. Т. Г. Шевченко був тут у 1845 р. проїздом із Кременчука до Пирятина; влітку того ж року він, нібито, приїздив у Горби від А. Родзянки з Веселого Подолу. Документального підтвердження цієї версії не знайдено [8, с. 172].

Насамкінець, с. Яхники (до 1920 Івахники) Лохвицького повіту Полтавської губернії, що вперше згадуються у 1650 р. В кін. XVII ст. належало бунчуковому товаришеві М. Гамалії (за універсалом гетьмана І. Мазепи 1694 р.). У 1729–1730 рр. відносилось до Лохвицької сотні Лубенського полку. Розташоване при впадінні р. Глинка до р. Лохвиця [5, с. 1002]. У селі знаходився маєток відомого скульптора І. П. Мартоса (1754–1835), син якого Петро Іванович познайомився з Т. Г. Шевченком у Петербурзі і сприяв виданню «Кобзаря». Тарас Григорович присвятив П. І. Мартосу поему «Тарасова Ніч». За переказами, влітку 1843 р. Т. Г. Шевченко приїхав до Яхників з Качанівки. До цього часу в селі існують перекази про Кобзаря. За легендою, у будинку Мартосів знаходилася картина, написана власноруч Т. Г. Шевченком. Будинок не зберігся [8, с. 515].

На жаль, далеко не всі місця перебування Т. Г. Шевченка на Лубенщині в наш час увічнені. Автори подають інформацію про пам'ятники

Рис. 3. Пам'ятник Т. Г. Шевченку. с. Ісківці Лубенського району Полтавської області.

та пам'ятні знаки, встановлені лише у межах території сучасного Лубенського району Полтавської обл.

У жовтні 1964 р. в центральній частині м. Лубни, на сучасному проспекті Володимирському, встановлено пам'ятний знак на честь Т. Г. Шевченка [4]. Автори – художник Василь Іванович Семенюта, архітектор Володимир Іванович Семенюта. Стела (вис. 2,0 м) темно-сірого полірованого граніту з бронзовим барельєфним зображенням поета. На чільному боці – напис: «Великому Кобзареві в день 150-річчя 1814 – 1964». На звороті: «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути незлим, тихим словом» Т. Г. Шевченко».

В с. Ісківці, в парку, край Челядної гори знаходилася криниця, біля якої в 1843, 1845, 1846 рр. бував Т. Г. Шевченко під час перебування у маєтку О. С. Афанасьєва-Чужбинського.

У 1959 р. на місці криниці встановлено бетонне кільце (0,8 × 0,1 м). У 1989 р. проведено реконструкцію: влаштовано дерев'яний зруб, а поряд із криницею – пам'ятний знак: стела з білої цегли (2,55 × 1,0 × 0,35 м) на цоколі з бутового каменю (0,30 × 1,20 × 0,50 м). На лицевій

Рис. 4. Пам'ятний знак Т. Г. Шевченку. с. Березоточа
Лубенського району Полтавської області.

стороні стели закріплено дошку (0,5 × 1,0 м) з лабрадориту, на якій ви-карбувано пам'ятний напис: «Криниця Т. Г. Шевченка. Біля цієї кри-ниці відпочивав, пив із неї воду Т. Г. Шевченко, який в 1843, 1845, 1846 роках приїздив у село Ісківці до письменника й етнографа О. С. Афанасьева-Чужбинського» [2].

У 1966 р. в центрі села, біля будинку культури, згідно з рішенням виконкому Ісківської сільської Ради депутатів трудящих № 24 від 13 травня 1965 р. відкрито пам'ятник Тарасу Григоровичу Шевченку [3].

Залізобетонне погруддя (вис. 1,2 м), виготовлене Харківським скульптурним комбінатом, встановлено на цегляному, обкладеному плитами з лабрадориту, постаменті (2,85 × 2,40 × 2,30 м), без написів.

У 1988 р. на фасаді сільського будинку культури (вул. Центральна, 64 в) в пам'ять про видатного земляка встановлено меморіальну дошку (0,4 × 0,7 м) з лабрадориту, на якій міститься пам'ятний напис: «У селі Ісківцях жив і працював український і російський письменник і етнограф О. С. Афанасьєв-Чужбинський (1816–1875)».

Ще один пам'ятний знак Т. Г. Шевченку встановлений уже в наш час [1]. 11 жовтня 2014 р. жителі с. Березоточа святкували День села. Цього ж дня відбулося урочисте відкриття пам'ятного знаку видатному українцю Тарасу Шевченку. Освячення провів настоятель Свято-Покровського храму, протоіерей Роман.

Заслужений архітектор України Василь Іванович Дмитренко давно мріяв про встановлення пам'ятника генію українського народу на своїй малій батьківщині. Тож за його ініціативи та безпосередньої участі, завдяки спонсорській допомозі і підтримці ДП «Укрліктрави», Дослідної станції лікарських рослин, приватних підприємців та небайдужих громадян пам'ятний знак Великому Кобзареві прикрасив центр села. Споруджена цегляна стела (3,0 × 1,5 м), обкладена біло-мрамуровими плитами, в центральній частині – горельєфне зображення Великого Кобзаря і напис: «Тарас Шевченко».

Напевно, не випадково його встановлення відбулося в ювілейний рік, коли вся країна відзначала 200-річчя від Дня народження генія українського народу Тараса Григоровича Шевченка.

Зазначимо також, що ім'я Т. Г. Шевченка увічнено в чималій кількості назв вулиць у населених пунктах Лубенського району.

Джерела та література

1. Новини Полтавщини / Заслужений архітектор України подарував Березоточі пам'ятник Тарасу Шевченку. — <http://np.pl.ua/2014/10/zasluzhenyj-arhitekto-ukrajiny-podaruvav-berezotochi-pamyatnyk-tarasu-shevchenku/>.
2. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. — 2.5.767-2.16.13 // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.
3. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. — 2.5.819-2.16.13 // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.
4. Паспорт пам'ятки історії та культури СРСР. — 4.1(2.5).816-2.16.13 // Робочий архів НД відділу пам'яткознавства ПКМ імені Василя Кричевського.
5. Полтавщина: енциклопедичний довідник / [за ред. А. В. Кудрицького]. — К.: Укр. Енциклопедія, 1992. — 1024 с., іл.
6. **Ротач П.** Тарас Шевченко // Петро Ротач. Колоски з літературної ниви: короткий літературний календар Полтавщини / П. Ротач. — Полтава: Полтав. літератор, 1999. — С. 128–131.
7. **Ротач П.** Криниця, із якої пив Шевченко / Петро Ротач // Село полтавське. — м. Полтава. — 2003. — 22 травня. — № 21. — С. 5.
8. **Ротач П. П.** Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах / П. П. Ротач. — Кн. 1: А–К. — Полтава: Дивосвіт, 2005. — 432 с.
9. **Ротач П. П.** Полтавська Шевченкіана. Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах / П. П. Ротач. — Кн. 2: Л–Я. — Полтава: Дивосвіт, 2009. — 532 с.

10. Супруненко О. Б. Тарас Шевченко і пам'ятки археології Полтавщини / О. Б. Супруненко; ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – 20 с., іл.
11. Шевченківський словник. У двох томах. – К.: Головна редакція УРЕ, 1976. – Т. 1. – 414 с.
12. Шевченківський словник. У двох томах. – К.: Головна редакція УРЕ, 1977. – Т. 2. – 408 с.
13. Шевченко Т. Г. Повести / Т. Г. Шевченко; [вступ. ст. Ю. А. Ивакина; прим. В. С. Бородина]. – К.: Дніпро, 1983. – 456 с., ил.
14. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2001. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 496 с.: портр.
15. Шевченко Тарас. Щоденник / Тарас Шевченко; [упорядн., авт. передм. та прим. проф. Л. Ушкалов]. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. – 448 с.: 52 іл.
16. Шовкопляс А. М. Т. Г. Шевченко и Лубенщина / Шовкопляс А. М., Шовкопляс І. Г. // 1000-летие города Лубны. Областная научно-практическая конференция. 26-28 мая 1988 года: тез. докл. и сообщ. / [отв. ред. Б. С. Ванцак]. – Лубны, 1988. – 64 с.

Г. М. Барська, Н. М. Сиволап

Лубенськими шляхами Т. Г. Шевченка

Публікуються відомості про місця перебування Т. Г. Шевченка на Лубенщині, пов'язану з його приїздами діяльність, спілкування з лубенцями, згадки краю у творчості Тараса Григоровича. Охарактеризовані коротко історія населених пунктів, місця увічнення пам'яті Великого Кобзаря на Лубенській землі, а також наведений опис пам'ятників, пам'ятних знаків і меморіальних дошок.

Ключові слова: Т. Г. Шевченко, Лубенщина, м. Лубни, сс. Ісківці, Яхники, Лукім'я, Мацківці, Висачки, пам'ятники, пам'ятні знаки.

H. M. Barska, N. V. Syvolap

Following Lubny Ways of T. H. Shevchenko

Information concerning places visited by T. H. Shevchenko in Lubny District, his activity, communication with citizens, mentions of Lubny in works is published. History of localities, places, where the Great Kobzar were commemorated in Lubny District, are characterized; the description of monuments, memorial signs and tablets is given.

Keywords: T. H. Shevchenko, Lubny District, Lubny, Iskivtsi, Yakhnyky, Lukimia, Matskivtsi, Vysachky, monuments, memorial signs.

ФУНДАТОРУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ ЛУБЕНЦЮ А. Є. ЗАЙКЕВИЧУ –175!

Про видатного лубенця – професора Афанасія Єгоровича Зайкевича (1842?–1931) – ботаніка, ученого-аграрія, організатора сільськогосподарської науки та дослідної справи в Україні й на Полтавщині, етнографа і керамолога. «Батько дослідної справи півдня країни» знайшов свій вічний спочинок у Лубнах.

Ключові слова: Зайкевич А. Є., сільськогосподарська наука, дослідна справа, Харківський університет, Лубни, Лубенщина.

Готуючи серію видань [1–2] з нагоди сторічного ювілею Національної академії аграрних наук України, що буде відзначатись на державному рівні 16 листопада 2018 р., в черговий раз пересвідчився у констатації двох фактів, а саме – поява вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи, як складової культури та сучасного природознавства і тим паче – галузі знань й організацій, тісно пов'язана із Полтавщиною через результати ґрунтознавчих експедицій на замовлення місцевої громади під керівництвом професора В. В. Докучаєва та Полтавським дослідним полем – першою постійно діючою казенною дослідною інституцією, створеною у 1884 р. на її бажання. При цьому генеруюча роль у цих процесах належить широко відомому у фаховому середовищі світу, уродженцю Лубенщини «...геніальному, видатному, багатогранному, не перевершеному...» (й обов'язково, поряд із Д. І. Менделєєвим, В. В. Докучаєвим, В. І. Вернадським) або непохитному у свідомості непересічних авторів – професору А. Є. Зайкевичу (1842?–1931) [3–9]. Складається враження, що після таких стверджених преференцій і особливо монографії С. З. Іванова [10], вже нічого про нього і писати в оцінках заслуг до чергового ювілею. Оскільки звик в разі таких спроб відштовхуватись, насамперед, від новітніх архівних матеріалів, то вже, як кажуть, на «зльоті» звернув увагу на їх відсутність у вигляді «Формулярного списку» чи «Особистої справи» в архівах України. Як наслідок, до сьогодні достовірно невідомо, коли він навіть народився. Не виключаю, що із об'єктивних обставин це може бути січень 1843 р. У різноманітних джерелах називаються різні місця його народження, але частіше за все м. Лубни. Практично не відомо про його батьків та родину. Існують і інші «білі плями» біографії, що дають підстави не просто

говорити про його феномен в житті як Полтавщини, так і аграрної України, а навіть, в деякій мірі, певну загадковість. Не випадково, автори фундаментального видання, присвяченого 200-річчю Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, якому вчений віддав майже сорок років творчого життя і зробив вуз у другій половині XIX – на початку XX ст. провідним науково-освітнім агрономічним центром Російської імперії, практично вже не згадують про цей факт своєї славетної історії [11].

Відсутність достовірних архівних документів, між іншим, не дозволяє віддати належне цьому видатному вченому, творцю прикладної ботаніки в Україні, фундатору галузевого дослідництва, освітянину та етнографу через відзначення на державному рівні. Здається, що черговий 175-річний ювілей професора А. Є. Зайкевича, що зголосилась у цьому році відсвяткувати Полтавщина на пропозицію НААН, насамперед, через можливості Полтавської державної аграрної академії, до появи якої він також має відношення, дає усі підстави спробувати ще раз не просто удосконалити, а й контекстово наповнити новим змістом наші знання про славетного і самобутнього сина українських земель.

Народився Афанасій (Анастасій, Опанас) Єгорович Зайкевич у грудні 1842 р. на хуторі Матяшівський Лубенського повіту Полтавської губернії (нині – с. Матяшівка Лубенського р-ну Полтавської обл.) у родині секретаря сирітської опіки [12]. У 1855 р. після закінчення місцевої початкової школи вступив до Київського військового училища, яке, не довчившись, залишив. Заробляв на життя приватними уроками і малованням. Середню освіту отримав екстерном, склавши випускні іспити в Харківській міській гімназії. Після завершення навчання у 1870 р. на природничому відділенні фізико-математичного факультету Імператорського Новоросійського університету (нині – Одеський на-

Афанасій Єгорович Зайкевич
(1842–1931)

ціональний університет ім. І. І. Мечникова) зі званням кандидата наук залишився при вузі для підготовки до професорського звання. В межах підготовки протягом двох років знайомився та працював з питань агрономії у провідних науково-освітніх центрах Європи. Після повернення рік викладав у Петровській землеробській і лісовій академії (нині – Російський державний аграрний університет – МСГА ім. К. А. Тимірязєва). Творчо співпрацював із фундатором російської школи фізіологів рослин професором К. А. Тимірязєвим, а також видатними вченими-аграріями професорами І. О. Стебутом, Г. Г. Густавсоном та ін. Став послідовником ідей геніального хіміка, професора Д. І. Менделєєва (якого вважав одним із своїх учителів), щодо агрохімічного наповнення польових дослідів та організації їх проведення. У 1875 р., згідно із рекомендацією свого безпосереднього вчителя – професора Л. С. Ценковського, отримав запрошення видатного вітчизняного фізико-хіміка, професора, а згодом академіка Санкт-Петербурзької Імператорської академії наук – М. М. Бекетова (1827–1911), зайняти посаду штатного лаборанта Імператорського Харківського університету (нині – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна). Через два роки захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня магістра сільського господарства на тему «Фізіологічні дослідження дихання коренів», що отримала високу оцінку, насамперед, у середовищі біохіміків. Її логічним продовженням стала й інша праця вченого з питань фізіології рослин про вплив атмосферної електрики на ріст рослин, що зацікавила К. А. Тимірязєва та А. С. Фамінцина під час роботи VI з'їзду російських природодослідників і лікарів у Петербурзі в 1879 р. Своїми працями із фізіології вчений доводив, що ґрунт – це не аморфна маса, а живий організм. Після захисту дисертації його затверджують приват-доцентом, а згодом він тридцять вісім років (до 1915 р.) працював завідувачем кафедри агрономії вузу. З 1884 р. він – екстраординарний професор цієї ж кафедри.

На прохання Полтавського губернського земства вперше на українських етнічних територіях у 1879 р. провів польову керамологічну експедицію з обстеження гончарних осередків Миргородського, Лохвицького, Зіньківського та Полтавського повітів. За її результатами у наступному році опублікував наукову працю «Про гончарне виробництво». Взагалі вивчення і примноження природних можливостей і, насамперед, сільського господарства рідної Полтавщини стало лейтмотивом усього творчого життя дослідника. З цією метою він творчо співпрацював із Полтавським товариством сільського господарства, яке надзвичайно цінувало внесок ученого у всі процеси «онаучування» аграрного виробництва в регіоні, обирався спочатку дійсним, а потім у 1886 р. – почесним його членом. Поряд з іншими благими діями

слід згадати ініціативу А. Є. Зайкевича, оприлюднену на з'їздах вівчарів у Полтаві та Харкові 1880 р., а саме – завезти вихідний селекційний матеріал із Середньої Азії, насамперед, Бухари, для покращення каракульового і смушкового вівчарства шляхом схрещування із місцевими вівцями.

Він також розробив оригінальну програму досліджень місцевого бджільництва та інструкцію щодо уніфікації відомостей про бджіл для узагальнення, а серед перспективних шляхів розвитку галузі виділяв збільшення площ посівів і продуктивності конюшини. Не випадково великий фаховий інтерес викликала праця дослідника «Про необхідність розвитку бджільництва і дослідження його стану в Південному краї», що вийшла у 1880 р. Того ж року, на прохання прогресивних власників Верхньодніпровського повітового земства, розробив програму і кошторис облаштування в Катеринославській губернії сільськогосподарської дослідної станції (нині ДУ «Інститут зернових культур НААН»). Бажання мати такого типу установи виникло у місцевій громаді внаслідок нищівної посухи 1880 р., що знищила весь тогорічний врожай. Саме для розробки агрокультурних методів боротьби із посухами на півдні Російської імперії було вирішено створити спеціалізовану дослідну інституцію. Підтримав ініціативу Обласний з'їзд південних губерній за доповіддю професора А. Є. Зайкевича. Але свою діяльність Верхньодніпровська с.-г. дослідна станція, спільно із Верхньодніпровською с.-г. школою (нині – Ерастівський коледж ім. Е. К. Бродського Дніпровського державного аграрного університету), розпочала тільки з 1 вересня 1899 р. [13].

Одним із перших з-поміж вітчизняних учених-аграріїв А. Е. Зайкевич з 1880 р. почав на науковій основі системно займатися культурою цукрового буряку при ботанічному саду Імператорського Харківського університету. На ініціативу Харківського товариства сільського господарства, в якому працював секретарем, і, насамперед, за кошти польських землевласників у 1881 р. організував першу в країні мережу дослідних полів у восьми губерніях Центрально-Чорноземної частини Росії (Волинській, Київській, Курській, Подільській, Самарській, Тамбовській, Харківській, Чернігівській) [14]. Їх мета: «...вивчення висуваємих місцевим с.-г. життям різних питань, що входили у програму діяльності...» Харківського товариства сільського господарства. Протягом 1881–1902 рр. практично у два етапи заснував 37 дослідних полів під загальним методичним керівництвом кафедри агрономії Імператорського Харківського університету або прообразу сучасної галузевої академії. Найбільш тривалий час діяло Морочанське дослідне поле в маєтку графині Строганової в Сумському повіті Харківської губернії – 12 років, потім Новотаволжанське – 10, Тростянецьке та Білоколодязь-

ке – по 6, інші – по одному року. Однак першим стало Тростянецьке в маєтку великого землевласника Л. Є. Кенінга в Охтирському повіті Харківської губернії. Через відсутність стабільного фінансування та кадрові проблеми фахового рівня виконавців у 1886 р. діяльність створеної мережі із 9 дослідних полів з боку організаторів була призупинена. Протягом 1892–1893 рр., вже за рахунок, насамперед, фінансової допомоги В. А. Бобринського, а потім Департаменту землеробства на щорічних 500 руб., А. Є. Зайкевич організував дещо іншу, але також під егідою Харківського товариства сільського господарства та сільсько-господарської промисловості. Якщо в перший рік у мережі функціонувало 14 дослідних полів, то у 1892 р. – вже 23. Особливістю діяльності цієї мережі було вивчення питань насінництва цукрового буряку. Організаційні та методологічні аспекти роботи, а також отримані результати вчений висвітлював в серії публікацій: 1) «Про облаштування дослідного поля в Тростянці у маєтку Л. Є. Кеніга» (Х., 1880); 2) «Звіт про роботи, що проведені на дослідних полях: Тростянецькому за 1881, 1882 і 1883 рр., Гаврилівському за 1883 р. і Білоколодезькому за 1883 р.» (Х., 1884); 3) «Звіт про роботи, що проведені на Студенківському дослідному полі за 1884 і 1885 рр.» (Х., 1885). Більш системно оцінку зробленого мережею він розглянув у праці «Дослідні поля. Короткий звіт про результати, що отримані на дослідних полях Харківського товариства сільського господарства за період їх діяльності з 1881 по 1888 рр.» (Х., 1888). Розширюють сприйняття зробленого мережею й інші звіти або брошури А. Є. Зайкевича: 1) «Звіт про роботи на дослідних полях за 1889 р.» (Х., 1890); 2) «Звіт про роботи, що проведені на дослідних полях за 1890 р.» (Х., 1891); 3) «Завдання досліджень в галузі культури цукрового буряку і їх організація» (Х., 1891); 4) «Про дослідження культури російських пшениць» (Х., 1891); 5) «Праці дослідних полів, що організовані в деяких приватних господарствах чорноземної смуги Росії. Звіт за 1892 р.» (Х., 1893); 6) «Праці дослідних полів, що організовані в деяких приватних господарствах чорноземної смуги Росії. Звіт за 1893 р. Вип. 1» (Х., 1894); 7) «Праці дослідних полів, що організовані в деяких приватних господарствах чорноземної смуги Росії. Звіт проф. А. Є. Зайкевича. Вип. 2» (Х., 1894).

Результати цих робіт викладались також на сторінках галузевої періодики. На рівні держави було прийнято і втілено в життя кілька їх осноположних генеруючих рішень. Серед них, через тимчасовий комітет, який став передвісником Всеросійського товариства цукрозаводчиків, було прийняте рішення почати дослідження з вивчення якості сировини цукрового буряку для отримання максимальної кількості вмісту в ньому цукру. Крім того, вирішено питання географічної зональності при розміщенні цукрових заводів за рахунок їх поділу на три

групи та відповідно створення дослідних станцій у Харкові, Києві та Варшаві. А. Є. Зайкевич розробив наукову програму їх роботи. Серед іншого, запропонував при кожній заводській економії, що вирощувала цукровий буряк, організувати на її кошти дослідні поля разом із метеостанціями. Все разом повноцінно втілилось у життя із створенням у 1901 р. Всеросійським товариством цукрозаводчиків Південно-Російського землеробського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (Київський землеробський синдикат) мережі дослідних полів із головною установою – Миронівською селекційною дослідною станцією (нині – Миронівський інститут пшениці ім. В. М. Ремесла НААН) на чолі із С. Л. Франкфуртом. Напрацьоване «харківською» мережею під керівництвом А. Є. Зайкевича дозволило остаточно вирішити питання про значення селекції і практично довести переваги місцевих сортів, порівняно з іноземними, за рахунок особливостей біохімічних змін у ґрунто-кліматичних умовах країни, що згодом стало теоретико-методологічною основою для створення першої селекційної станції в Європі – Харківської (нині – Інститут рослинництва ім. В. Я. Юр'єва НААН) у 1908 р., як чергової генеруючої ініціативи саме Харківського товариства сільського господарства. Вченим було доведено, що, незважаючи на існуючу тривалий час думку, чорнозем досить позитивно реагує на внесення як мінеральних, так і органічних добрив. При цьому мінеральні туки краще вносити не в розсіп, а у рядки [15]. Вчений також розробив принцип конструкції комбінованої тукової сівалки для їх внесення.

Під час своїх досліджень першим у країні широко застосував поляриметричний метод для визначення цукристості буряку. Головне, що вченому вдалося вперше в історії існування галузевого дослідництва як організації відпрацювати, це досить дієвий взаємодоповнюючий механізм координації організаційного комплексу досліджень: дослідне поле → університетська лабораторія (для проведення відповідних аналізів) → кафедра агрономії вузу → Харківське товариство сільського господарства. Крім того, відносно галузевого дослідництва як галузі знань, то – вперше було закладено основи повноцінної методики дослідної справи або проведення польового експерименту. А. Є. Зайкевич уважав і рекомендував застосувати спрощені методики його ведення на спеціально упорядкованих дослідних полях і головне – відповідно підготовленими фахівцями, що могли виконати основні пункти його «Інструкції дослідних полів», розробленої 1892 р.

«Інструкція» налічувала п'ять основних блоків: 1. Організація дослідного поля; 2. Польові роботи; 3. Лабораторні роботи; 4. Спостереження та 5. Перелік завдань, відповіді до яких заносять у звіт по кожному дослідному полю. Запропоновані А. Є. Зайкевичем осноположні

підходи до польового експерименту, діють і сьогодні, а саме: 1) ділянка для дослідного поля має бути вирівняна, з однотиповим ґрунтом і розміщена не менш, як на 10 сажнів (один сажень—2,13 м) від дороги чи краю поля; 2) ділянка має бути за розміром не менш, як два проходи сівалки, а завдовжки від 20 до 50 сажнів, із загальною площею 40—100 квадратних сажнів. У документі також висвітлено методику визначення середньої проби буряків на цукристість, їх аналізу. Усі наступні методи дослідної справи, як кажуть, відштовхувались від «Інструкції» А. Є. Зайкевича.

Досліднику належать вагомі здобутки для потреб науки агрохімії, а саме в питаннях удобрення на різних типах ґрунтів і під різні культури. Ним обґрунтовано напрями поліпшення вітчизняних сортів пшениці. В основі пропозицій — результати досліджень на Морочанському та Хотинському дослідних полях, починаючи з 1890 р., із сортами вітчизняної селекції. Їх результати узагальнено у статті «Про дослідження руських пшениць» (Х., 1890), де, крім іншого, запропоновано програму їх вивчення в загальнодержавному вимірі згідно із розробленою ним методикою оцінки ботанічних ознак, кореневої системи та розвитку підземних органів і кушення на фоні визначених природних факторів (температура, світло, волога на різних факторах розвитку), а також хімічного складу вирошеної продукції. Результати аналізували на певному агротехнічному фоні, з урахуванням економічних чинників рентабельності. Через такий підхід А. Є. Зайкевич активно популяризував і культуру кукурудзи, яку вважав перспективною, насамперед, за умов прояви посух, що активно проявились у країні, особливо у другій половині ХІХ ст.

На переконання дослідника, не меншої уваги заслуговували мало поширені тоді соняшник і культура турецького тютюну. Він був ортодоксальним прибічником запровадження науково-обґрунтованих сівозмін. За все зроблене сучасники назвали А. Є. Зайкевича «батьком дослідної справи півдня країни», а разом із Д. І. Менделєєвим — вітчизняного галузевого дослідництва. Більш контекстово результати підсумків роботи мережі дослідних полів Харківського товариства сільського господарства узагальнив П. А. Забаринський у праці «Огляд діяльності дослідних полів Харківського товариства сільського господарства і сільськогосподарської промисловості» 1903 р. Разом із В. В. Докучаєвим, І. О. Стебутом, Д. К. Квіткою, П. А. Костичевим, О. М. Шишкіним, О. О. Ізмаїльським та Б. П. Черепакінім — А. Є. Зайкевич став співавтором початкової програми наукових досліджень для створеної в 1884 р. першої в країні постійно діючої казенної галузевої інституції — Полтавського дослідного поля (нині — Полтавська державна сільськогосподарська дослідна станція імені М. І. Вавилова Інституту

свинарства та АПВ НААН) [16]. Разом із професором І. О. Стебутом рекомендував на посаду першого директора Б. П. Черепакіна. У 80-х рр. ХІХ ст. став редактором «Довідкового листка» – щотижневика Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, друкував на його сторінках свої статті: 1) «Збуджуюча дія вівса» (Х., 1887, № 12); 2) «Як удобрювати землю на виноградних плантаціях. Консультація» (Х., 1887, № 26); 3) «З приводу випіски каракульових овець Полтавським товариством сільського господарства» (Х., 1887, № 47–48). Крім того, публікував для нього рецензії, наприклад, на книгу І. Мещерського «Звід дослідів і спостереження господарів по розведенню кормової кукурудзи і силосуванню зелених і інших кормів» (Х., 1887, № 30).

Отримавши у 1886 р. від Петербурзького ботанічного саду невелику кількість відростків англійської м'яти «Мітчам», А. Є. Зайкевич організував окреме дослідне поле в с. Снітин Лубенського повіту на Полтавщині. Через чотири роки англійська (перцова) м'ята добре акліматизувалася у вигляді першого українського сорту і в лабораторії аптекарської крамниці м. Лубни з нею було одержано олію. За активної участі вченого при аптеці було розбито невеликий ботанічний сад, а згодом – маточний розсадник, збудовано завод із переробки лікарських рослин і дослідну лабораторію.

Під час роботи ІV Всеросійської сільськогосподарської виставки (1887) у Харкові А. Є. Зайкевич ініціював проведення спеціальної наради з питання об'єднаних дій випробувальних станцій і дослідних полів. Зібрання відпрацювало узгоджену особливу угоду щодо координації питань і методів дослідної справи для потреб вітчизняного сільського господарства. У виступі на нараді вчений запропонував механізм наукової уніфікації дослідної справи в країні на основі своїх напрацювань та робіт колег.

Дисертацію на ступінь доктора сільського господарства на тему «Про деякі сторони культури цукрових буряків у зв'язку з сучасним станом цукрово-бурякової промисловості в Росії», над якою працював близько 10 років, А. Є. Зайкевич успішно захистив у 1889 р. при Імператорському Санкт-Петербурзькому університеті [17].

У 1891 р. за активної участі вченого відкрито Лубенську сільськогосподарську школу, що за радянської доби стала Лубенським лісним технікумом, а в часи державності України – Лубенським лісовим коледжем Національного університету біоресурсів та природокористування України.

Після відвідування США, на особисте звернення А. Є. Зайкевича у 1903 р., Департамент землеробства країни надіслав йому насіння найкращого сорту люцерни Грімм. У с. Солониці Лубенського повіту

Полтавської губернії на власні кошти він створив приватну дослідну станцію, де проводив спеціальні дослідження з акліматизації американської люцерни і домігся природної гібридизації з дикорослою. Тим самим вивів новий сорт люцерна Грімм – Зайкевича, який за такою назвою отримав офіційне визнання згідно із рішенням Наркомзему УСРР лише у 1926 р. До сьогодні цей сорт займає значні площі посіву в країні. Також працював з цінною олійно-ефірною культурою – болгарською казанликською трояндою. На Другому Київському обласному сільськогосподарському з'їзді оприлюднив кілька принципових напрямів подальшого розвитку вітчизняної науково-освітньої агрономії. Перший стосувався автономного розвитку селекції та насінництва в країні через заперечення виключного значення іноземних сортів у вітчизняному аграрному виробництві. Висновок був обґрунтований проведеннями власними дослідженнями із 420 сортами пшениці, 40 – картоплі і 48 – кормових буряків. Другий, через доповідь «Агрономія, як наука взагалі і університетська зокрема», чітко сформулював шляхи організації галузевої вищої освіти на українських землях із поділом їх на три умовні центри: 1) Південно-Східний у Харкові, 2) Південно-Західний у Києві та 3) Південний в Одесі. Деякою мірою на реалізацію висловленого за його сприяння у 1897 р. на основі відомого дослідного поля у маєтку П. І. Харитоненка створюється функціонуюча до сьогодні під егідою Інституту біоенергетичних культур та цукрового буряку НААН – Іванівська дослідно-селекційна станція. Причетний вчений і до появи не менш відомих станцій – Романівської, Верхняцької, Уладівської та ін.

Небезпідставно маємо право стверджувати, що практично всі галузеві дослідні станції, поля, лабораторії тощо, які створювались в українських землях до подій 1917 р., в якійсь мірі програму своєї наукової діяльності погоджували або консультували у призначеного наказом Міністра землеробства і державних маєтностей члена-кореспондента Вченого Комітету (нині – Російська академія наук) відомства з 1896 р. професора А. Є. Зайкевича. Серед них потрібно виділити організовану за його активної участі та обґрунтування у 1916 р. й чи не першу в Європі спеціалізовану дослідницьку інституцію – Лубенську дослідну станцію з культури лікарських рослин (нині – Лубенська дослідна станція лікарських рослин Інституту агроєкології та природокористування НААН) на чолі з П. І. Гавсевичем. Тим самим було покладено початок системному вивченню цих культур у науковому відношенні.

До речі, нечисленні захисти практично всіх докторських і магістерських дисертацій у галузі сільського господарства в Російській імперії відбувались при кафедрі агрономії Імператорського Харківського університету, очолюваній А. Є. Зайкевичем, який завжди залишався

поборником національної ідеї. Відомо, що він записував народні пісні Лубенщини для Миколи Лисенка і всіляко пропагував творчість Великого Кобзаря [12]. Не випадково у 1905 р. його включають до складу комісії вузу, що готувала проект рішення для царського уряду про зняття обмежень щодо української мови на всіх рівнях. У 1910 р., використавши свій авторитет і субсидію Департаменту землеробства, вчений перевів дослідне поле у власному маєтку в с. Снітин Лубенського повіту Полтавської губернії, що до цього функціонувало виключно на його кошти і за розробленою ним програмою досліджень, у Снітинську філію Харківської селекційної станції.

За підтримки Полтавського губернського земства у 1912 р. опублікував перший в Україні образотворчий альбом «Мотиви малоросійського орнаменту гончарних виробів» зі зразками близько 100 орнаментів мисок, горщиків, глечиків, кахель та інших глиняних виробів. Він став настільною книгою для учнів створеного за його участю у 1896 р. Миргородського керамічного училища (нині технікуму). Того ж року був обраний до числа членів ради Українського літературно-науково-етнографічного товариства ім. Г. Квітки-Основ'яненка. А. Є. Зайкевич став активним прибічником ініціативи Д. І. Багалія запровадити українську мову в початковій школі, висловлену на одному із засідань Державної думи Росії.

Після виходу на пенсію у 1905 р. працював завідувачем відділу рільництва Солоницької дослідної станції, займаючись культурою кормових культур у сівозмінах. Отримав кілька перспективних сортів кормової моркви. Першим у країні з 1912 р. займався вивченням висадків буряків, визначив їх групи і типи, виокремив особливості та вивчав їх динамічні характеристики.

Надзвичайно палко А. Є. Зайкевич сприйняв лютневу революцію в Росії 1917 р. 16 квітня був обраний Головою першого Харківського губернського українського з'їзду. Із остаточним встановленням радянської влади продовжував займатися дослідництвом. Його знання стали в нагоді і радянській владі. НКЗС УСРР відповідним наказом від 26 лютого 1921 р. затвердив його обрання дійсним членом Сільськогосподарського Наукового Комітету України (нині – Національна академія аграрних наук України). Під його егідою на спеціальні кошти Наркомзему вчений читав лекції на організованих у березні 1923 р. ботанічною секцією дев'ятимісячних селекційно-наслідневих курсах у Києві, Харкові та Полтаві. За «багаторічну службу і корисну діяльність як основоположника дослідної справи на Полтавщині» на урочистостях 29 травня 1925 р. з нагоди 40-річчя ювілею Полтавської дослідної станції постановою Полтавського губвиконкому від 27 травня 1925 р. йому присвоюють затверджене ВЦРПС у січні 1921 р. почесне звання

«Герой Праці». Тим не менше, радянські реалії змусили клопотати про державну персональну пенсію, оскільки його дім і десять сотих землі при ньому були вилучені для місцевого колгоспу, як «нетрудове господарство». На них він разом із сином агрономом проводили польові експерименти із залученням сторонніх працівників. Для проживання йому і багатодітній сім'ї сина, за клопотання головного аграрного відомства, виділили інший будинок. Турбуючись за майбутнє сім'ї, А. Є. Зайкевич почав шукати захист через звернення до науково-технічного сектору НКЗС УСРР. Як свідчать архівні документи, датовані 10.04.1930 р. за підписом керівника сектору Денисенка, відомство підтримало прохання вченого, запропонувавши, між іншим, віддати менших онуків до дитячого будинку, а старших – на державні стипендії вчити в освітніх закладах м. Лубни [18].

Помер учений у грудні 1931 р. Похований у м. Лубни Полтавської області. Творчий доробок видатного дослідника й організатора галузевого дослідництва у вигляді наукових, науково-популярних статей, брошур, виступів на професійних зібраннях з питань агрономії, фізіології рослин, загального землеробства, бджільництва, вівчарства, етнографії, лікарських рослин і т. д. – не такий численний, але носить надзвичайно фундаментальний характер теоретико-методологічного і практичного плану. Не менш значущі його роботи в галузі організації науково-освітнього процесу на українських землях, що потребують переосмислення у сьогоденні євроінтеграційних реаліях.

Сьогодні ім'я А. Є. Зайкевича заслужено і справедливо носять вулиці у Лубнах та Полтаві. Його ім'я викарбуване на меморіальній дошці на головній будівлі Полтавської дослідної станції імені М. І. Вавилова Інституту свинарства та агропромислового виробництва НААН. Чи достатньо цього для Полтавщини у справі увіковічення світлої пам'яті А. Є. Зайкевича, важко сказати?! Здається, що ні! Вирішувати місцевій громаді, особливо у світлі нових віянь щодо пантеонів своєї слави... Але, якщо мова йде про символи, – тоді, мабуть, потрібно використати інші критерії. Наприклад, через присвоєння його імені установам чи закладам, до відкриття яких він мав пряме відношення. Я вже не кажу про нові меморіальні дошки, пам'ятні знаки, іменні премії і таке інше. Є державницька потреба на шляху до справжніх європейських демократичних у столиці і на окраїнах діяльностей як найшвидше визначитись стосовно своїх цінностей без політичних уподобань, а саме – через об'єктивне розуміння генеруючого зробленого для сьогодення. Вірю, що у ближчий час таке буде стосуватись й місця та ролі професора А. Є. Зайкевича в українській історії.

Джерела та література

1. **Вергунов В. А.** Сільськогосподарська дослідна справа в Україні від зародження до академічного існування: організаційний аспект / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2012. – 416 с.
2. **Вергунов В. А.** Сільськогосподарський вчений комітет (науковий) комітет України (1918–1927): передумови появи, діяльність, здобутки / В. А. Вергунов. – Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2013. – 150 с.
3. **Винер В. В.** Сельскохозяйственное опытное дело (краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений 1840–1910 гг.). Лекции, читанные на курсах по сельскохозяйственному опытному делу при Петровской сельскохозяйственной Академии / В. В. Виннер. – М.: Изд-во «Новая деревня», 1922. – 108 с.
4. **Вербин А. А.** У источниках отечественной агрономии / А. А. Вербин. – М.: Сов. наука, 1955. – 123 с.
5. **Минеев В. Г.** История агрохимии и методология агрохимических исследований / В. Г. Минеев, Л. А. Лебедева. – М.: Изд-во МГУ, 2003. – 328 с.
6. Очерки по истории агрономии / А. Л. Иванов, Н. С. Немцов, И. Г. Каргин, С. Н. Немцов. – М.: Россельхозакадемия, 2008. – 495 с.
7. **Ильевич С. В.** Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / С. В. Ильевич; [под ред. Н. В. Роика]. – Нежин: ООО «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2007. – 236 с.
8. **Носко Б. С.** Сторінки історії агрохімічних досліджень в Україні / Б. С. Носко. – Харків: ТОВ «Щедра садиба плюс», 2015. – 292 с.
9. Буряківництво і біоенергетика в Україні: історія, наука, виробництво, люди (до 95-річчя ІБКІЦБ НААН України) / [за ред. М. В. Роїка]. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 325 с.
10. **Иванов С. З.** Анастасий Зиновьевич Зайкевич: историко-биографический очерк / С. З. Иванов; [под ред. акад. АН УССР В. В. Данилевского]. – Харьков: Харьков. книжн. изд-во, 1959. – 150 с.
11. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духонельников, Б. А. Зайцев та ін. – Харків: Фолю, 2004. – 750 с.
12. **Самородов В. М.** Зайкевич Анастасій Єгорович / В. М. Самородов // Енциклопедія сучасної України. – Т. 10 (З–Зор). – К., 2010. – С. 116.
13. **Вергунов В. А.** Професор П. Ф. Тушкан (1867–1942) – учений, освітянин, громадський і політичний діяч / В. А. Вергунов. – Полтава: Ред.-вид. відділ ПДАА, 2018. – С. 25.
14. **Недокучаев Н. К.** Опытное дело в полеводстве. Теория и практика / Н. К. Недокучаев. – М.: Госиздат, 1929. – С. 18.
15. **Носко Б. С.** Внесок професора А. Є. Зайкевича в організацію і розвиток агрохімічних досліджень на Слобожанщині / Б. С. Носко // Вісник аграрної науки. – К., 2014. – № 8. – С. 70–75.
16. **Вергунов В. А.** Полтавське дослідне поле: становлення і розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні (до 125-річчя державного дослідництва в агрономії та тваринництві) / В. А. Вергунов. – К., 2009. – С. 133.
17. Государственный исторический архив Ленинградской области. – Ф. 14. – Оп. 1. – Д. 8913. – Л. 60.
18. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 11. – Спр. 62. – Арк. 20.

В. А. Вергунов

**Фундатору сільськогосподарської дослідної справи в Україні
лубенцю А. Є. Зайкевичу –175!**

Стаття про видатного лубенця – професора Афанасія Єгоровича Зайкевича (1842?–1931) – ботаніка, ученого-аграрія, організатора сільськогосподарської науки та дослідної справи в Україні й на Полтавщині, етнографа і керамолога. «Батько дослідної справи півдня країни» знайшов свій вічний спочинок у місті Лубни.

Ключові слова: Зайкевич А. Є., сільськогосподарська наука, дослідна справа, Харківський університет, Лубни, Лубенщина.

V. A. Verhunov

**Founder of Agricultural Research Industry in Ukraine Lubny Citizen
A. Ye. Zaikevych is 175!**

The article is dedicated to prominent Lubny citizen professor Afanasii Yehorovych Zaikevych (1842?–1931) – botanist, agrarian scientist, organizer of agricultural science and research industry in Ukraine and Poltava Region, ethnographer and ceramologist. “Father of research industry of the country southern part” rest in peace in Lubny.

Keywords: Zaikevych A. Ye., agricultural science, research industry, the Kharkiv University, Lubny, Lubny District.

ЗРАЗКИ ДРІБНОЇ КУЛЬТОВОЇ МЕТАЛОПЛАСТИКИ ПОЛТАВСЬКОГО МУЗЕЮ З ЛУБЕНЬСКИМ РОДОВОДОМ¹

Про зразки дрібної культової металопластики (хрест, ікона, складні) Лубенського музею К. М. Скаржинської, що походять з Ліфляндської губернії із м. Юр'єв (сучасне м. Тарту в Естонії).

Ключові слова: металопластика, хрест, ікона, складень, Ліфляндія, Лубенський музей К. М. Скаржинської.

Художні металеві вироби церковного призначення – це величезний і водночас недостатньо досліджений пласт християнської культури. Цей вид декоративного мистецтва охоплює широке коло конструктивно-зміцнювальних і богослужбових виробів, виготовлених із дорогоцінних, напівкоштовних, кольорових і чорних металів та їхніх сплавів. За технологією виготовлення, основними технічними й художніми виражальними засобами більшість із них належить до пластичного мистецтва, тому ми схильні називати їх творами церковної металевої пластики. У декорі металевих церковних виробів застосовують найрізноманітніші техніки оздоблення: золочення, сріблення, гравірування, карбування, кування і клепання, торсування і кручення, черніння та зернь, лиття, перегородчасту (перетинкову) і виїмкову емалі, фініфть й олійний живопис [1, с. 26].

Предмет нашого розгляду – дрібна лита металева пластика (хрести, ікони, складні). Вона була завезена на землі Київської Русі з Візантії після прийняття християнства. У XI–XIII ст. Київська Лаврська майстерня стала центром виготовлення такого роду предметів у Давньоруській державі. Після монголо-татарської навали основний осередок дрібного культового лиття перемістився до Новгороду, а в кінці XVII – на початку XVIII ст. новгородські майстри відродили цей промисел на Помор'ї, де оселялися старообрядці.

Інтерес до вивчення і збирання відомостей про предмети культу серед вітчизняних істориків виник у другій половині XIX ст. Основні студії у цій галузі проводили як церковні (викладачі духовних навчальних закладів), так і світські дослідники – збирачі українських старожитностей, мистецтвознавці, археологи. Серед них чимало відомих імен: Данило і Вадим Щербаківські, Микола Біляшівський, Федір Вовк,

¹ Ілюстрації див. на кольоровій вклейці III.

Дмитро Яворницький. Проблему належного збереження археологічних та історичних культових реліквій (ікон, хрестів, панатій тощо), що перебували у церквах та монастирях, у 1874 та 1899 рр. розглядали на III та XI археологічних з'їздах, котрі пройшли у Києві. Проведення з'їздів супроводжувалось виставками предметів із приватних зібрань [8, с. 202].

Хоча офіційним роком заснування Лубенського краєзнавчого музею вважається 1918, традиції музейного будівництва на Лубенщині мають більш давні корені. Вони пов'язані з іменами Федора Камінського, Григорія Кир'якова, Катерини Скаржинської, Сергія Кульжинського. Так викладач, першовідкривач українського палеоліту Ф. І. Камінський (1845–1891) став засновником одного із перших на Полтавщині музеїв при державному закладі (Лубенській чоловічій гімназії), а поміщиця, меценатка К. М. Скаржинська (1852–1932) створила у своєму маєтку в Круглику під Лубнами перший в Україні приватний музей (1881 р.) [11, с. 53, 75].

Розвиток вітчизняної науки у 1870–1880-х рр. вимагав створення джерельної бази досліджень, а відтак заснування музейних збірок, архівів, книгозбірень. Внутрішньополітичні умови в Україні, що перебувала у складі Російської імперії, не сприяли появі таких закладів за підтримки держави, тому основна вага в їх фундації і розвитку лягала на плечі приватних власників-меценатів чи науковій громадській товариства. Лише згодом ці функції взяли на себе національно й економічно змушнені земства [11, с. 199].

Розбудова Круглицького музейного зібрання К. Скаржинською була яскравим виявом розвитку української культури кінця XIX ст., провісником національно-культурного відродження XX ст.

Серед тих, хто сприяв поповненню колекцій культовими речами: О. А. Лавренко – хранитель Лубенського музею К. М. Скаржинської, В. П. Горленко – відомий український письменник, публіцист, історик мистецтва, фольклорист, колекціонер; К. В. Болсуновський – київський нумізмат, археолог, колекціонер, завідувач Мюнц-кабінету Університету св. Володимира, згодом Київського міського музею [3, с. 84]. Ф. І. Камінський та С. К. Кульжинський в різні часи були хранителями Круглицького музею, а Г. С. Кир'яков, поміщик з с. Гінці, який мав родинні стосунки зі Скаржинськими, став одним із натхненників його створення. До формування зібрання цього закладу були причетні й сини Григорія Степановича – Степан та Андрій Кир'якови [11, с. 51].

У Державному архіві Полтавської області зберігаються листи Степана Григоровича Кир'якова до Федора Івановича Камінського, датовані 1890 р., в яких він передає свої враження від VIII Всеросійського Археологічного з'їзду в Москві, у роботі якого він брав участь, і які і за-

раз би були актуальними: «...от восьми часов утра аккуратно посещаю заседания съезда, впечатлений масса. По правде говоря, я не думал, что в этом ученом мире, который я теперь имел случай увидеть, столько такого безразличного отношения к делу и совсем уже не предполагал, что между нами, собравшимися с целой матушки Руси учеными, так мало виртуозов своего дела...». Також він пише про атрибуцію експонатів (мабуть, для Круглицького музею): «Икону сегодня получили. По определению специалиста, какою была Прахова – заурядная риза XVIII века, сама икона XVII, стоимость – 10, 15 р.» [7, арк. 1]. З цього листа стає зрозумілим, що Степан Кир'яков також сприяв формуванню колекції церковних старожитностей музею К. М. Скаржинської.

Цікаві припущення можна зробити і щодо іншого сина Г. С. Кир'якова – Андрія, який також займався колекціонуванням. У його будинку в Лубнах був справжній музей, частину експонатів з якого він передав міському краєзнавчому музеєві [2, с. 15]. Як син, гідний свого батька, Андрій Григорович працював і над поповненням збірки лубенської меценатки.

У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається лист А. Г. Кир'якова до К. М. Скаржинської з Лівляндської губернії (теперешня територія Естонії і Латвії), датований 1899 р. [5, с. 101–102]. А в сучасній збірці нашого музею – зразки дрібної культової металевої пластики (хрести, ікони, складні), які походять саме з Лівляндії, з міста Юр'ів (сучасне м. Тарту в Естонії), і належать до старообрядницької культури російських переселенців, які втікали від переслідувань за неприйняття никонівських реформ у православ'ї.

Перші старовіри з Росії з'явилися у Південній Естонії наприкінці XVII ст. На початку XIX ст. в Дерпті (пізніше Юр'єві) була зведена молитовня. А під час перебування там А. Г. Кир'якова, старообрядницьке населення Юр'єва зросло у зв'язку із розвитком капіталістичних відносин, і складало 438 чоловік, які представляли старовірську общину поморської злагоди (безпопівців) [9].

Старообрядницька мідноліта пластика тісно пов'язана з ідеологією саме цієї течії «древлеправославного християнства», що грала провідну роль протягом всього XVIII ст. [6].

Саме з Помор'ям пов'язане відродження давньоруських традицій культового мідного лиття, яке наприкінці XVII – на початку XVIII ст. замінює різьблену пластику з каменю, кістки, дерева і залишається в ужитку до початку XX ст. [6].

У другій половині XVIII ст. виникає ще один потужний центр старообрядницької культури – Гуслиці (Підмосков'я). А з другої половини XIX ст. масове виробництво переходить до Москви і вже носить суто комерційний характер [4, с. 6].

Старообрядці визнавали мідь як цілющий і охоронний матеріал, що пройшов очищення вогнем. У їхньому середовищі набули популярності дво—три—чотиристулкові складні, котрі були своєрідними замінниками іконостасів [4, с. 6].

У XIX ст. різні типи міднолитих хрестів, ікон, складнів отримали широке розповсюдження не тільки в старообрядницькому, а й взагалі у народному колі, безвідносно до його віросповідання [10, с. 49].

На момент передачі Круглицької колекції Природничо-історичному музеєві Полтавського губернського земства 1906 р. збірка дрібної культової металопластики складала 314 одиниць. З нею до Полтави потрапили і предмети з Юр'єва — всього п'ять одиниць: хрест, ікона, три тристулкові складні.

Усі вони виготовлені з мідних сплавів у техніці лиття, датуються кінцем XVIII — початком XIX ст.

1. *Хрест нагрудний*, який носили поверх одягу, грецьких пропорцій (ПКМВК 3861, М 401). Поєднує форму та іконографію давньоруських енкалпціонів з традиційною символікою культових виробів XVII—XVIII ст. Має криноподібні закінчення рамен. Центральну частину займає Розп'яття, але без Голгофського Хреста, що вказує на давньохристиянську традицію сакрального мистецтва, що не робило наголошу на стражданнях. Угорі — гравійоване зображення Всевидючого ока (ока в трикутнику), що в християнстві символізувало Бога-Отця. Зображення променів по кутах середохрестя є символом чотирьох євангелістів, а голови Адама у вигляді черепа внизу — передає ідею спокутвання первородного гріха (рис. 1).

2. *Ікона «Вишгородська (Володимирська) Богородиця»* (ПКМВК 51111, М 1195). Цей образ Богородиці Елеуса (Замилування), або як його ще називають в Україні — Ніжності, є одним із найбільш шанованих і всесвітньовідомих, в якому з великою силою відбилися світова скорбота, велич мудрості і всепрощення. На цьому примірнику ікони відтворена канонічна іконографія: Богородиця зображена трохи нижче пояса, її голова схилилася до Немовляти, якого вона тримає біля правого плеча, а маленький Ісус щільно притиснувся шокою до обличчя матері, лівою рукою він обіймає її за ший, правою — торкається кайми мафорію. На німбі — три зірки цноти, у верхніх кутах — написи (рис. 2).

3. *Складень тристулковий «Тихвинська Богородиця з вибраними святами»* (ПКМВК 3953, М 489). Богородиця Тихвинська відноситься до іконографічного типу ікон, що мають назву Одигітрія (Провідниця). Їхньою характерною особливістю є спілкування Пресвятої Діви з Дитиною Христом. На середнику складня — поясне зображення Богоматері, маленький Ісус сидить на її лівій руці, ноги зігнуті в колінах, права стопа знаходиться під лівою. У лівій руці Він тримає сувій, пра-

вою – благословляє. На бокових стулках, кожна з яких у два рази менша за середник, відтворені сюжети чотирьох (із дванадцяти основних) церковних свят: В'їзд до Єрусалиму, Стрітіння, Сходження до пекла, Вознесіння. Оглав у вигляді церковної бані із пояси́м зображенням Ісуса Христа з піднятими догори руками (ізвод «Цар царем»). Стулки вивершуються сюжетом «Благовіщення». Гло середника складня прикрашене рослинним орнаментом (рис. 3).

4. *Складень тристулковий «Успіння Пресвятої Богородиці з вибраними святими»* (ПКМВК 3902, М 440). На мініатюрному за розміром середнику складня відображена вся багатофігурна композиція Успіння: у центрі на ложі Богородиця в оточенні апостолів. Вище – Христос із душею Богородиці в образі немовляти. Внизу – сцена відтинання рук Афонію архангелом Михаїлом. Увінчує композицію херувим на хмарах (рис. 4).

5. *Складень тристулковий «Святий преподобний Тихін. Вибрані святі»* (ПКМВК 3933, М 469). У металопластиці образ цього святого зустрічається досить рідко. На середнику – поясне зображення преподобного Тихона у чернечому вбранні з сувоєм у правиці. На оглаві – Спас Нерукотворний. На бічних стулках – парні зображення святих (рис. 5).

Поступово із небуття по крихтах повертаються факти, які відновлюють «біографії» експонатів, а значить наближають до нас минуле, вчать розуміти історію своєї малої і великої Батьківщини. І в цьому контексті варто розглядати збережені реліквії лубенського зібрання К. М. Скаржинської.

Джерела та література

1. **Боньковська С. М.** Сакральна металева пластика в системі храмового комплексу / С. М. Боньковська // *Матеріали, дослідження, рецензії: зб. наук. пр. / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського.* – К., 2008. – Вип. 8. – С. 26–28.
2. **Ванцак Б.** Подвижники українського музейництва / Борис Ванцак, Олександр Супруненко. – Полтава, 1995. – 136 с.
3. **Власенко І. О.** Колекція культової дрібної металевої пластики Лубенського музею Катерини Скаржинської у збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського / І. О. Власенко, О. Г. Парасочка // *Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867–1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. В. Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.].* – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. – С. 83–90.
4. **Гнутова С.** Крести, ікони, складни. Медное художественное литье XI – нач. XX века. Из собрания Музея древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева / С. Гнутова, Е. Зотова. – М.: Интербук–бизнес, 2000. – 120 с.
5. Інвентарна книга ПКМВК «Д-11» (розпочата в 1981 р.) // *Робочий архів науково-дослідного відділу фондів ПКМВК.* – 199 с.

6. **Карпенко Е.** «Образ литой старинный...». Медное художественное литье XII–XX вв. из собрания Национального художественного музея Республики Беларусь / Е. Карпенко. – [Электронный ресурс] . – Режим доступа: <http://koraу.clan.su>
7. Письма от Кирьякова (мл.) // ДАПО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 72. – 2 арк.
8. **Попельницька О. О.** Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми / О. О. Попельницька // Український історичний журнал. – К., 2009. – № 3. – С. 199–217.
9. Русские староверы в Эстонии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.starover.ee/ru/
10. **Савина Л.** К истории производства и бытования медного художественного литья в XIX – начале XX века / Л. Савина // Русское медное литье: сб. ст. / Сост. С. В. Гнутова. – М.: Сол. Систем, 1993. – Вып. 1. – С. 48–56.
11. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України / Супруненко О. Б.; ІА НАНУ; ЦОДПА; [відп. ред. Толочко П. П.]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 392, II с.

И. А. Власенко, Р. В. Прохватило

Образцы культовой металлопластики Полтавского музея с лубенской родословной

В публикации прослеживается происхождение нескольких образцов культовой металлопластики (крест, икона, складни) конца XVIII – начала XIX вв. из коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского, которые поступили вместе с собранием церковных предметов Лубенского музея Е. Н. Скаржинской.

Ключевые слова: металлопластика, крест, икона, складень, Лифляндия, Лубенский музей Е. Н. Скаржинской.

I. A. Vlasenko, R. V. Prokhvatilo

Samples of Small Metal Plastics from the Poltava Museum of Lubny Origin

Origination of several samples of cult metal plastics (cross, icon, folding icons) from the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection, which came together with cult artifacts from the K. M. Skarzhynska's Lubny Museum is traced in the article.

Keywords: metal plastics, cross, icon, folding icon, Livonia, the K. M. Skarzhynska's Lubny Museum.

БАГАТСТВО СОНЯЧНОГО СВІТЛА (Ф. К. ВЕЛИЧКО)

Про Ф. К. Величка – генерала російської армії другої половини XIX ст., уродженця с. Тарандинці Лубенського повіту Полтавської губернії. Особливу увагу приділено його громадській діяльності в галузі електротехніки і метеорології.

Ключові слова: Величко Ф. К., електротехніка, метеорологія, геліограф, метеостанція, Лубенська чоловіча гімназія, Тарандинці.

Одними з перших експонатів заснованого у 1918 р. Г. Я. Стеллецьким Лубенського музею були дві половецькі «кам'яні баби», привезені ним із одного з розграбованих в ті роки дворянських маєтків. За сто років існування Лубенського краєзнавчого музею вони стали не лише його візитівкою, а й своєрідним оберегом тисячолітнього міста, що охороняють мир і спокій його жителів. У радянські часи не було прийнято говорити добрі слова про людей дворянського походження, тому й не дуже залишилось відомим лубенцям, звідки з'явилися на лубенських вулицях ці символи вічності середньовічного буття.

Уперше про їх походження я почула в перші роки моєї роботи в музеї від свого колишнього класного керівника, вчителя Лубенської СШ № 8 Г. С. Кайди та колишнього начальника планово-економічного відділу заводу «Комсомолец» П. С. Легуші. Вони розповіли, що «баби» були привезені до музею з поміщицького маєтку в їх рідному селі Тарандинцях. Пізніше про те, що половецькі стели були привезені з Тарандинця Г. Я. Стеллецьким, написали лубенські краєзнавці В. М. Козюра та І. В. Козюра [7, с. 3].

У В. П. Милорадовича в описі села Тарандинці зустрічаємо згадку про маєток Величків, а також про те, що в 1899 р. на честь 200-ліття перебування їхнього роду у селі ними була подарована ікона до церкви Георгія-Победоносця [8, с. 77]. Місцеві старожили ще про них пам'ятають, їх спогади збирав, зокрема, і колишній директор школи В. Г. Бут. Від них він дізнався і про генерала Ф. К. Величка, який напевно був похований у Тарандинцях.

У сучасних українських енциклопедичних виданнях практично не знаходимо даних про генерала Величка родом з Лубенського повіту, лише всезнаюча Вікіпедія повідомляє про Філадельфа Кириловича Величка – російського генерала від інфантерії, який походив із дворян

Полтавської губернії. Але там сповіщається тільки про його військову діяльність на території Росії [3]. Зате в 1912 р. відомий дослідник історії Полтавщини І. Ф. Павловський у своєму «Короткому біографічному словнику...» серед інших відомих полтавців вже згадував і Ф. К. Величка не тільки як військовика, а й знаного електротехніка та метеоролога [13, с. 35–36]. Адже не випадково в 1898 р., коли Ф. К. Величко пішов із життя, журнал «Електричество», що видавався VI відділом імператорського Російського технічного товариства, надрукував некролог на п'яти сторінках в двох номерах часопису. Автор некрологу, редактор О. І. Смирнов, глибоко сумуючи, писав, що Товариство втратило щирого друга науки і техніки, енергійного діяча в галузі застосування електротехніки і метеорології, добру і чуйну людину до трудівників науки й техніки [10, с. 273].

Народився Ф. К. Величко у 1833 р., ймовірно, саме в Тарандинцях, оскільки був із дворян Лубенського повіту [13, с. 35]. В родині його батька, титулярного радника Кирила Васильовича Величка, було шестеро дітей: Микола, Мелітон, Вадим, Василь, Філадельф та Лідія. Брати отримали у спадок землю в Тарандинцях. Про одного з братів, Василя Кириловича, знаходимо відомості, що він у 1869–1871 рр. був головою Лубенської земської управи, брав активну участь у діяльності Лубенського повітового земства [1].

За освітою і службовою діяльністю Філадельф Кирилович Величко був військовим офіцером. Після закінчення Полтавського кадетського корпусу був направлений до Дворянського полку, звідки потрапив на службу прапорщиком до 18-ї артилерійської бригади, у складі якої взяв участь у боях на Кавказі під час Кримської війни.

Закінчивши у 1859 р. Миколаївську академію генерального штабу, проходив службу в 7-й кавалерійській дивізії, старшим ад'ютантом окремого гренадерського корпусу, пізніше – в штабах Московського та Туркестанського військових округів. Під час перебування у Туркестані брав участь у військових походах проти Кокандського і Бухарського ханств. У 1873 р. Ф. К. Величка було підвищено до звання генерал-майора, а в 1875 р. – керуючим справами мобілізаційного комітету військового міністерства. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. він був командиром загону при переході військ через Балкани. У 1881 р. Філадельфа Кириловича було призначено начальником Головного штабу, а наступного року підвищено до звання генерал-лейтенанта з отриманням посад члена військово-навчального комітету. В цей час він також займався питаннями пересування військ і військових вантажів, був членом комітету по мобілізації військ, головою господарського комітету Головного штабу.

У 1894 р. Ф. К. Величка було призначено членом Військової ради, а в 1896 р. – підвищено у званні до генерала від інфантерії [2, с. 594–595].

Переглядаючи послужний список Ф. К. Величка, бачимо, що його військова кар'єра була досить успішною. Про це свідчать і отримані ним військові нагороди: ордени св. Станіслава 1-го ст., св. Анни 1-го ст., св. Володимира 2-го ст., св. Олександра Невського, Білого орла, відзнаки Австрії, Сербії, Франції, Бухарського емірату [11].

Але постать нашого земляка, генерала Ф. К. Величка, становить інтерес не стільки його військовою діяльністю, а більше тим, що він паралельно досить успішно виявив себе в галузі електротехніки і метеорології. Про це свідчить, зокрема, некролог з приводу смерті Ф. К. Величка у вересні 1898 р., вміщений у журналі «Електричество», де докладно розповідається, зокрема, про його подвижницьку працю на ниві впровадження у життя нового виду технічного прогресу, якою була на той час електрика.

У 1878 р. Філадельф Кирилович вступив до імператорського Російського технічного товариства, до його військово-морського відділення. А коли через два роки було утворене нове, електротехнічне відділення, став одним з його засновників, і на першому ж засіданні генерала було обрано головою відділення. Члени відділення були сповнені світлих надій на блискуче майбутнє цієї нової галузі техніки, а в особі обраного голови зустріли освіченого і палкого захисника всіх їх кращих прагнень [10, с. 273].

Треба зазначити, що Російське технічне товариство з його електротехнічним відділенням було одним із перших у світі, навіть у Франції подібне товариство було засноване лише в 1883 р. [12, с. 127]. А вже на той час не тільки в Росії, але і в більш розвинутих країнах далеко не всі розуміли значення електротехніки та можливостей застосування електричної енергії [12, с. 317]. І саме Ф. К. Величко у цей час був одним

Філадельф Кирилович Величко
(1833–1898).

із тих, хто якнайбільше сприяв розвитку електротехніки в Росії. Завдяки його громадянському стану й особистим якостям генералу вдалося згуртувати потужну групу електриків-ентузіастів [12, с. 343].

За сприяння і під керівництвом Ф. К. Величка було влаштовано першу електричну виставку, засновано журнал «Електричество», організовано популярні просвітницькі лекції. Першу не лише в Росії, а й у Західній Європі електровиставку було відкрито вже через шість тижнів після заснування відділення. Виставка була максимально наближена до відвідувачів – всі виставлені апарати, прилади і машини були показані в дії і супроводжувались докладними поясненнями [10, с. 273]. Отже, очолюване Ф. К. Величком відділення блискуче розпочало свою діяльність, і вже наступного року взяло участь у першій міжнародній електричній виставці та конгресі електриків у Парижі, де російське представництво виявилось зустрінутим схвальними відгуками. Успіх справи у великій мірі залежав від участі в її організації Ф. К. Величка. Так надалі, за його сприяння, відбувалися організація другої і третьої електричних виставок в Росії, виставки приладів освітлення та нафтового виробництва, було влаштовано російський відділ на Віденській електричній виставці, взято участь в ювілейній гальванопластичній виставці у пам'ять сторіччя від дня народження Б. С. Якобі [10, с. 274].

До захоплення електротехнікою Ф. К. Величка привів його інший інтерес – метеорологія. Він займався облаштуванням метеорологічних обсерваторій, винаходив та конструював метеорологічні прилади. Прекрасно оснащену обсерваторію він влаштував спочатку в Головному штабі, а згодом на Петровському острові. Більшість метеорологічних приладів були ним особисто досліджені та вдосконалені. Наприклад, до анемометра Робінзона було зроблено чашки з алюмінію, що значно зменшило інерцію приладу. В барографі Редье було вдосконалено підвіс пера, що вело записи [10, с. 291]. Філадельф Кирилович багато переймався записами кількості сонячного світла. Захопившись цим питанням, у 1890–1893 рр. він самостійно розробив деталі геліографа, так у метеорології називається прилад, призначення якого – записувати, скільки часу і наскільки яскраво світило сонце протягом доби. В історії цього приладу відомі геліографи Г. Кемпбела і Стокса, М. Леода, Маурера. Ф. К. Величко створив геліограф, де сонячні повздовжні промені послідовно (через три вузьких щілини) потрапляли всередину металевого циліндра, встановленого паралельно осі світу, а далі – на ціановерний (фотографічний) папір, розграфлений по годинах і десятих долях години [14]. Цей прилад, названий іменем свого автора, завдяки простоті конструкції та у використанні, дешевизні виготовлення в кінці XIX – на початку XX ст. став повсюдно використовуватись на метеостанціях Росії. Пізніше Ф. К. Величком було створено більш доверше-

ний і складний геліограф, у якому завдяки часовому механізму через дуже вузьку щілину можна було слідкувати за добовим рухом Сонця. Ці записи виходили дуже детальними, що надавало право визнати цей прилад найбільш довершеним зі всіх геліографів такого типу. Однак, якраз маса деталей у записі утруднювала їх підрахунок, а ціна приладу була настільки високою, що він не набув поширення і діяв тільки в кількох найбільших обсерваторіях.

Тому Ф. К. Величко зайнявся вдосконаленням і здешевленням свого першого геліографа, проте хвороба завадила йому завершити цю справу [10, с. 291].

За вдосконалення геліографа й інших метеорологічних приладів Ф. К. Величку на всесвітній виставці було вручено диплом першого ступеня, він був почесним членом Московського філармонічного товариства, дійсним членом Географічного товариства та інших.

Не забував генерал і свою малу батьківщину. При Лубенській чоловічій гімназії завдяки його ініціативі було облаштовано метеорологічну станцію. Жодна гімназія в Росії, за відгуками професора Воєйкова, не мала такої метеорологічної станції [13, с. 35–36].

Облаштовувалась метеостанція на кошти самого генерала і Полтавського губернського земства, утримувалась в подальшому коштом земства. Знаходилась вона у спеціально відведеній кімнаті другого поверху, була обладнана необхідними приладами, в журналі з 1892 р. досить докладно записувались метеорологічні спостереження. Башта станції панувала над всіма ближніми будівлями міста, а в дворі гімназії знаходилась психометрична будка [9, с. 5–6].

Тож історія метеорологічної станції в Лубнах починалась справді блискуче в кінці XIX ст., працівники станції зберегли журнал спостережень, який вели їх попередники-метеорологи з 1892 по 1902 рік, і який згодом було віддруковано в Лубнах.

Нещодавно Лубенський краєзнавчий музей отримав від лубенських метеорологів у дарунок примірник цього журналу [5, ЛКМ 5952]. Також у відділі природи музею експонуються старовинні термометри для вимірювання температури ґрунту, якими користувались працівники метеостанції при Лубенській чоловічій гімназії [4, ЛКМ 1318].

Філадельф Кирилович Величко пішов із життя через хворобу 9 жовтня 1898 р. Крім журналу «Электричество», його некролог було також опубліковано в часописі «Новое время». Члени електротехнічного відділення Технічного товариства писали, що пам'ять про нього, як про освіченого діяча і найдостойнішого члена товариства, збережеться назавжди і не вмере до того часу, доки не вичерпається електрична енергія [10, с. 291]. Точних документальних даних, де він похований, немає. Про те, що генерал Ф. К. Величко був похований в родинній капличці у

рідному селі, згадують старожили Тарандинець. Як і про те, що в більшовицькі часи над «панським» похованням «будівники нового життя» немилосердно поглумилися.

На жаль, про нащадків Ф. К. Величка ми не можемо поки що розповісти. Відомо, що було у нього дві доньки – Єлизавета і Людмила [1]. Сподіваємось, що розповідь про них – попереду. Як і про те, чи мають тарандинцівські Велички відношення до відомого роду літописця Самійла Величка.

Нині стоїть в селі Тарандинцях Георгіївська кам'яна церква, будівництвом якої опікувалась Пелагея Величко. А поряд із церквою знаходиться камінь з могили її чоловіка Мелітона Величка, брата Філадельфа Кириловича. Біля приміщення Лубенського краєзнавчого музею музеєфіковані половецькі «кам'яні баби», яких у 1918 р. привіз до Лубен з розграбованого маєтку Величків у Тарандинцях засновник музею Г. Я. Стеллецький [6]. Вони бережуть спокій тисячолітніх Лубен, нагадуючи нам, нинішнім, про своїх славних предків. Адже від цієї пам'яті у великій мірі залежить, чи буде на нашій землі достатньо кількості сонячного світла, щоб можна було побачити дорогу в майбутнє.

Джерела та література

1. Величко Василь Кирилович [Електронний ресурс] // Родовід. – Режим доступу: <http://uk.rodovid.org/wk/%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B8%D1%81:761867>
2. Величко Філадельф Кириллович [Електронний ресурс] // Столетие военного министерства. 1802–1902. Память о членах военного совета: портреты и биографические очерки / глав. ред. Д. А. Скалон; сост. подполковник Н. М. Затворницкий. – СПб.: Типография М. О. Вольфа, 1907. – С. 594–596. – Електрон. копія текст. данных. – Режим доступу: <https://www.runivers.ru/lib/book8034/>.
3. Величко Філадельф Кирилович [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енцикл. – Електрон. дані. - Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%87%D0%BA%D0%BE_%D0%A4%D1%96%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%84_%D0%9A%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2-%D0%B8%D1%87
4. Головна книга Лубенського краєзнавчого музею № 1 (2017 р.) // Робочий архів ЛКМ.
5. Головна книга Лубенського краєзнавчого музею № 8 // Робочий архів ЛКМ. – 418 с.
6. Книга надходжень Лубенського краєзнавчого музею № 1 // Робочий архів ЛКМ (1944 р.) – 164 с.
7. **Козюра І.** Гнат Стеллецький – відомий і невідомий / І. Козюра, В. Козюра // Лубенщина. – м. Лубни Полтавської обл. – 1992. – 31 жовтня.
8. **Милорадович В. П.** Лесная Лубенщина / В. П. Милорадович // Киевская старина. – К., 1900. – № 10.

9. Наблюдения метеорологической станции Лубенской гимназии 1892–1902. – Лубны, 1903.
10. **Смирнов А. И.** Филадельф Кириллович Величко [Электронный ресурс] / А. И. Смирнов // Электричество: журнал издаваемый VI Отделом Императорского Русского Технического Общества. – 1898. – №№ 20–22. – Электрон. копия текст. даних. – Режим доступа: <https://www.booksite.ru/elektr> – Назва з екрану. – Дата перегляду: 25.08.2018.
11. Список генералам по старшинству составлен по 1-е мая 1897 года. – СПб.: Военная типография, 1897. – С. 95. – Электрон. копия текст. даних. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/generals_1844-03-17.pdf. – Назва з екрану. – Дата перегляду: 25.08.2018.
12. **Шателен М. А.** Русская электротехническая общественность [Электронный ресурс] / М. А. Шателен // Русские электротехники второй половины XX века. – Ленинград: Гос. электротехн. изд-во, 1949. – С. 342–343. – Режим доступа: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/SH/SHATELEN_Mihail_Andreevich/_Shatelen_M.A..html – Назва з екрану. – Дата перегляду 26.08.2018.
13. **Павловский И. Ф.** Краткий библиографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. / Павловский И. Ф.; ПУАК. – Полтава, 1912.
14. Гелиограф Величко [Электронный ресурс] // Метеорологический словарь. – Electr. текст. дані. – Режим доступа: <http://meteorologist.ru/geliograf-velichko.html>.

Т. М. Дяченко

Багатство сонячного світла (Ф. К. Величко)

Про Ф. К. Величка (1833–1898) – генерала російської армії другої половини XIX ст., уродженця с. Тарандинці Лубенського повіту Полтавської губернії. Особливу увагу приділено його громадській діяльності в галузі електротехніки і метеорології, заснуванні першої метеорологічної станції в Лубнах.

Ключові слова: Величко Ф. К., електротехніка, метеорологія, гелиограф, метеостанція, Лубенська чоловіча гімназія, Тарандинці.

Т. М. Diachenko

Luxury of Sone Light (F. K. Velychko)

Concerning F. K. Velychko (1833–1898) – general of Russian Army of the second half of the 19th c., native of Tarandyntsi Village Lubny District Poltava Guberniia. Special attention is paid to his social activity in field of electrotechnics and meteorology, founding of meteorological station in Lubny.

Keywords: Velychko F. K., electrotechnics, meteorology, heliograph, meteorological station, the Lubny Men Gymnasium, Tarandyntsi.

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ФУНДАТОРА І ПЕРШОГО ДИРЕКТОРА ДОСЛІДНОЇ СТАНЦІЇ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН ПЕТРА ГАВСЕВИЧА (1883–1920)

Здійснена реконструкція біографії відомого організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи з культури лікарських рослин, вченого-аграрія Петра Івановича Гавсевича.

Ключові слова: Петро Іванович Гавсевич, лікарські рослини, сільськогосподарська дослідна справа.

Лікарське рослинництво в Україні має давню і самобутню історію [4; 6; 12]. Але його системний науковий розвиток пов'язаний зі становленням першого на теренах Російської імперії спеціалізованого наукового закладу, який у 2016 р. відзначив свій 100-річний ювілей. Мова йде про Дослідну станцію лікарських рослин Інституту агроєкології та природокористування НААН, організація та розбудова якої пов'язані з діяльністю П. І. Гавсевича (1883–1920) [3; 6; 10].

На жаль, його біографія довгий час майже не була досліджена істориками аграрної науки або мала фрагментарний виклад [8; 9]. Лише завдяки проведенню останнім часом історико-науковим дослідженням академіка НААН В. А. Вергунова вдалося встановити нові відомості, а також виправити помилки попередників [3]. Так, В. А. Вергунов віднайшов точну дату народження П. І. Гавсевича, а саме – 22 серпня 1883 р., хоча раніше вважалось, що це був 1879 р. Аналогічні уточнення В. А. Вергунов вніс і до місця народження фундатора лікарського рослинництва [3].

Це був не Київ, а містечко Махнівка Бердичівського повіту Київської губернії (нині Козятинський район Вінницької обл.) [3]. У сім'ї було ще кілька дітей, молодших за Петра. Батьків рано не стало і відповідальність за подальшу долю братів і сестер Петро взяв на себе [3; 8; 9]. Тяжке життя, постійні підробітки не зломали його. Не дивлячись на нужденність і скруту, він із золотою медаллю закінчив гімназію. Це відкрило йому двері до вступу на відділення природничих наук фізико-математичного факультету Університету Св. Володимира (нині – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) [3; 8; 9].

Отримавши такий омріяний диплом, П. І. Гавсевич певний час (1907–1909) працював викладачем природничої історії в навчальних закладах Кременчука і Житомира. Саме тоді він захопився ідеями

та поглядами тогочасного кумира російської молоді – професора К. А. Тимірязєва (1843–1920). Це привело його до Москви, де він почав навчатись на сільськогосподарському відділенні Московського сільськогосподарського інституту (нині Російський державний аграрний університет – Московська сільськогосподарська академія імені К. А. Тимірязєва). Навчаючись в інституті, П. І. Гавсевич став активним членом відкритого тут українського гуртка [3; 9]. Студенти, які входили до нього, досліджували економічні проблеми тогочасної України, шукали місця для проходження тут практики, щоб у такий спосіб мати змогу працювати для свого народу. Восени 1910 р. П. І. Гавсевич робить першу доповідь перед гуртківцями, звітуючи їм про проходження своєї практики у селянських господарствах Південної Волині [3; 9]. Доповідь було визнано як змістовну та цінну, варту опублікування у збірці «Нужды деревни», яку видавав зазначений гурток.

Влітку 1910 та 1911 рр. П. І. Гавсевич працював статистиком у Волинському земстві з розробки сільськогосподарського перепису. Цікаво, що у 1911 р. його помічником у цій справі був майбутній Президент Головної визвольної ради України К. І. Осмак (1890–1960), на формування світогляду якого Петро Іванович мав значний вплив [9].

У Лубни Петро Гавсевич потрапив для написання дипломної роботи в 1912 р. Там він отримав посаду секретаря Лубенського сільськогосподарського товариства [3; 9]. Власним коштом він орендував невелику земельну ділянку у с. Терни, де почав проводити досліди із лікарськими рослинами. В цій справі йому допомагала майбутня дружина – вчителька місцевої гімназії Надія Михайлівна Сенгалевиц [9].

Перший період життя П. І. Гавсевича у Лубнах (1912–1913) репрезентує його як надто цілеспрямованого та різнобічного фахівця. Про це свідчить його діяльність як члена Економічної ради Лубенської повітової земської управи. При цьому П. І. Гавсевич пропагує ідею по-

Петро Іванович Гавсевич
(1883–1920)

еднання земської агрономії із сільськогосподарською кооперацією для створення нових кооперативів, перш за все, кредитних та споживчих у царині заготівлі лікарських рослин. Ця ідея і зараз має свою життєздатність. І саме на Лубенщині, як ніде в Україні, вона має позитивні приклади. Актуально та сучасно звучить лейтмотив тогочасної діяльності П. І. Гавсевича про те, що кредити треба наблизити до населення, яке б могло користуватись ними за довірою, а не лише за майновим забезпеченням [9].

П. І. Гавсевич відвідував усі дрібні сільськогосподарські товариства повіту. Перед їх членами він виступав із лекціями про особливості заготівлі лікарської рослинної сировини, її збуту, а головне про те, як демонструвати її на сільськогосподарських виставках, надто у Лубнах.

Будучи освіченою і творчою особистістю, Петро Іванович, звертав увагу на те, що населення Лубенщини займалося здебільшого заготівлею лікарської сировини. Молодого вченого обурювало те, що місцеві аптекарі платили копійки тим, хто збирав і здавав їм лікарські рослини, водночас, продаючи за кордон цілошу сировину втридорога. Петро Іванович глибоко вивчав всі тонкощі цієї справи і на початку січня 1913 р. на нараді, спеціально скликаній Лубенським сільськогосподарським товариством, виступив із доповіддю, присвяченою проблемі збирання і збуту лікарських рослин [10]. Його виступ змусив науковців спільноту по-іншому подивитися на порушену ним проблему. Петро Гавсевич запропонував створити Лубенське Товариство зі збуту лікарських та технічних трав. Він розробив його організаційні засади і Статут. Окрім цього, узагальнив результати попередньо розробленої ним і розісланої 500 фізичним особам і установам анкети та склав «Цінник лікарських трав», де перераховувалися 114 видів рослинної сировини, а також ціни на неї, що мали економічне обґрунтування. У «Ціннику» поряд із науковими назвами рослин подавалися місцеві. Все це сприяло уникненню плутанини при закупівлі сировини, її фальсифікації і, зрештою, захищало інтереси тих, хто збирав і здавав лікарські трави. Кожні два тижні «Цінник» розсилали усім бажаючим, періодично оновлюючи прейскурант на прийом лікарської сировини. Незабаром Петро Гавсевич запропонував кооперативний підхід до цієї справи, що було новацією не тільки для України, а й для Європи. Такі нововведення сприяли інтенсифікації прадавнього українського промислу, яким тоді займалося понад 80 % населення Лубенського повіту. Згодом до цієї справи почали залучатися й мешканці сусідніх повітів. Внаслідок цього Полтавська губернія перетворилася на головний осередок збирання лікарських рослин усєї величезної Російської імперії.

Таким чином, бачимо, що П. І. Гавсевич проявив себе не лише як дуже освічений фахівець, а як справжній лідер свідомо вибраного ново-

го напрямку в царині агрономії, чого до нього у Росії ніхто не робив. На підтвердження цього пошлемося на міркування такого досвідченого науковця й практика, як В. Н. Дяков (1865—1923) [4]. Колишній другий директор Полтавського дослідного поля (1894—1899) Василь Миколайович у ранзі інспектора сільського господарства Полтавської губернії був уражений новациями П. І. Гавсевича у царині заготівлі лікарських рослин [4]. В. Н. Дяков вважав цю справу «забытым промыслом», а з виступу П. І. Гавсевича на нараді в Лубнах у січні 1913 р. він побачив її вже як перспективну, а головне економічно обгрунтовану галузь рослинництва [4].

Після успішного захисту дипломної роботи зі званням вченого агронома у 1913 р. П. І. Гавсевич остаточно переїздить до Лубен, де одружується із Надією Михайлівною Сєнгалєвич. Та не дивлячись на це, П. І. Гавсевич за невідомими нам причинами разом з дружиною змушений був виїхати з Лубен до Житомира, а згодом — до Чернігова, де обіймав посаду помічника губерньського агронома.

Тим не менше, ідея створення станції з культури лікарських рослин не давала йому спокою. Важливо, що в цьому його підтримував професор К. А. Тимірязєв, з яким Петро Іванович вів листування. Важливо й те, що саме у цей час П. І. Гавсевич взяв участь у нарадах з питань заготівлі лікарської сировини, що відбувались у Петербурзі, де обстоював ідею необхідності прискореного розвитку вітчизняної фармацевтичної промисловості та культивування лікарських рослин, їх збору і збуту. З огляду на це, у 1915 р. його призначають старшим спеціалістом Департаменту землеробства з культури лікарських рослин і він знову опиняється у Лубнах [3; 9].

У цей, другий період життя в Лубнах, П. І. Гавсевич став справжнім авторитетом для фахівців із прикладної ботаніки. Так О. А. Яната вважав його «одним із зачинателів цілеспрямованої роботи із заготівлі лікарських рослин в Україні та їх промислової культури» [12, с. 7]. Тому не дивно, що на підставі такої авторитетності 23 квітня 1915 р. П. І. Гавсевич подає надзвичайній сесії земських зборів Лубенського повіту доповідну записку «До питання організації дослідного вивчення лікарських рослин у місті Лубни». У ній він виклав історію промислу лікарських рослин та характеристику його сучасного стану.

26 листопада 1915 р. Лубенська міська дума дала згоду на виділення земельної ділянки для закладання на ній дослідної плантації лікарських рослин. Це було безпрецедентною подією, адже на той момент ніде в світі не було подібної самостійної спеціалізованої наукової установи. До створення її проекту Петро Іванович долучив найавторитетнішого науковця в цій царині — лубенчанина за походженням, професора Імператорського Харківського університету Анастаса Єгоровича

Зайкевича (1842–1931). Вони у двох спланували роботу установи, що мала одночасно вивчати 60 видів лікарських рослин. До речі, більшість видів рослин із того переліку не втратили своєї цінності й понині.

У 1916 р., за фінансової підтримки Департаменту землеробства і Полтавського губернського земства, Лубенське сільськогосподарське Товариство організувало на околиці міста Лубен першу в Росії Дослідну станцію з культури лікарських рослин. Під керівництвом Петра Гавсевича 20 березня 1916 р. вона розпочала свою діяльність. Окрім Петра Івановича, на ній працювали ще чотири співробітники: його перший помічник та завідувач насінневої лабораторії Н. Ф. Саєнко і три студенти-практиканти – Ю. М. Конопацький, Ф. Г. Помаленький та О. М. Ярмолевич. У розпорядженні станції було 4,75 десятини землі, на якій почали культивувати валеріану, м'яту і шавлію, заклали ботаничний розсадник з 16 видів рослин.

П. І. Гавсевич проводив велику роботу із покращення матеріальної бази Дослідної станції [7]. Разом із цим, він не полишав пропагувати лікарські рослини та користь від їх заготівлі [2]. Петро Іванович написав і видав низку книжок, присвячених найбільш популярним лікарським рослинам [3]. Показово, що вони миттєво розходилися, отримуючи позитивні рецензії [1].

Цікаво й те, що у 1917 р. Петро Іванович поєднував завідування станції із роботою на посаді Голови першої Лубенської міської ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Як знаний фахівець-аграрій, П. І. Гавсевич увійшов до оргкомітету Першого Всеукраїнського Агрономічно-Економічного з'їзду, що проходив у жовтні 1917 р. в Києві. На цьому дуже важливому для життя України і представницькому форумі він зробив кілька дуже цікавих доповідей. Одна з них стосувалася культури лікарських рослин. По ній була прийнята спеціальна постанова, в якій зазначалась нагальна необхідність розвитку дослідної справи у цій галузі [11].

Після 1918 р. П. І. Гавсевич залишив роботу в Лубнах і перебрався до Києва. Тут він працював у різних кооперативних установах разом із відомим економістом світового масштабу М. І. Туган-Барановським (1865–1919). Разом із ним П. І. Гавсевич став одним із фундаторів Українського наукового товариства економістів, сучасного Київського кооперативного інституту бізнесу і права, який є правонаступником першого в Україні вищого навчального закладу системи споживчої кооперації – Українського Кооперативного Інституту імені М. І. Туган-Барановського. В 1919 р. П. І. Гавсевича було призначено на посаду завідуючого статистичним відділом Укрраднаргоспу.

Злет творчих і наукових починань Петра Івановича зупинила підступна серцева хвороба. У 1920 р. Петра Гавсевича не стало. Однак лі-

карське рослинництво, системному розвитку якого на теренах нашої держави він присвятив своє свідоме життя, обезсмертило його ім'я.

Певний час призабуте, сьогодні воно увічнене в назві однієї з вулиць тисячолітніх Лубен, у граніті меморіальної дошки на Дослідній станції лікарських рослин Інституту агроекології та природокористування НААН. Та й сама вікова діяльність цієї установи – найкращий пам'ятник зачинателю системних досліджень лікарських рослин в Україні.

Література

1. **А. К. Агр. П. Гавсевич.** Про лікарські трави, як їх збирати, сушити й продавати [рецензія] / А. К. // Южно-Русск. сельхоз. газета. – 1916. – № 11. – С. 13.
2. **Боярский Н., Гавсевич П., Касьян А.** О сборе лекарственных трав / Н. Боярский, П. Гавсевич, А. Касьян // Хуторянин. – Полтава, 1916. – № 21. – С. 423–424.
3. **Вергунов В. А. П. І. Гавсевич (1883–1920)** та історія становлення Дослідної станції лікарських рослин Інституту агроекології і природокористування НААН (до 100-річного ювілею) / В. А. Вергунов // Агроекологічний журнал. – К., 2016. – № 2. – С. 16–29.
4. **В. Н. Д. Забытый промысел** / В. Н. Д. [Дяков] // Хуторянин. – Полтава, 1913. – № 4. – С. 102–106.
5. **Гавсевич П.** Про лікарські трави. Як їх збирати, сушити й продавати / П. Гавсевич. – К.: Т-во «Укр. Агроном», 1914. – 31 с.
6. Інститут лікарських рослин Української академії аграрних наук: сторінки 80-річної історії / А. Т. Горбань, В. Б. Іванов, В. М. Самородов та ін. – Полтава: ІВА «Астрия», 1996. – 28 с.
7. Работы опытной станции лекарственных растений Лубенского общества сельского хозяйства за 1916 год: краткий отчет / Сост. П. Гавсевич. – Петроград: Тип. А. Бенке, 1917. – 32 с.
8. **Самородов В.** Орбіта вічних трав Петра Гавсевича / В. Самородов // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 2009. – 7 травня. – С. 12.
9. **Самородов В. М.** Науково-організаційна діяльність П. І. Гавсевича (1879–1920) з розвитку лікарського рослинництва / В. М. Самородов // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали ІХ Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів (Київ, 22 травня 2014). – К., 2014. – С. 130–133.
10. Собираение лекарственных трав на Лубенщине / Лубенское общество сельского хозяйства // Труды местного совещания об организации сбыта трав 10–11 января 1913 г. в Лубнах / Сост. П. И. Гавсевич. – Лубны, 1916. – Вып. 2. – 60 с.
11. **Шарлемань.** I-ый Всеукраинский Аграрно-Экономический Съезд / Шарлемань // Хозяйство. – К., 1917. – №№ 43–44–45–46. – С. 412–420.
12. **Яната А.** Меры к развитию у нас промысла по сбору и культуре лекарственных трав / А. Яната // Южно-Русск. сельхоз. газета. – 1915. – № 33 [начало]. – С. 7–8.

В. М. Самородов, С. В. Поспелов

**Життя та діяльність фундатора і першого директора
дослідної станції лікарських рослин Петра Гавсевича (1883–1920)**

Узагальнені літературні джерела, на основі яких здійснена реконструкція біографії відомого організатора вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи з культури лікарських рослин, вченого-аграрія – Петра Івановича Гавсевича.

Ключові слова: Петро Іванович Гавсевич, лікарські рослини, сільськогосподарська дослідна справа.

V. M. Samorodov, S. V. Pospelov

**Life and activity of fundarator and the first director of the medicinal plants
research station Petro Havsevych (1883–1920)**

Literal sources, used for biography reconstruction of famous organizer of local agricultural research industry in medical plants culture, agriculture science – Petro Ivanovych Havsevych, are summarized.

Keywords: Petro Ivanovych Havsevych, medicinal plants, agricultural research industry.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ІДЕАЛИ УКРАЇНЦІВ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ «ХЛІБОРОБ»

Про лубенський часопис «Хлібороб» – перше україномовне видання Лівобережної України та Полтавщини, його роль у формуванні національно-визвольних і суспільно-політичних ідеалів населення Полтавської губернії.

Ключові слова: газета «Хлібороб», Лубни, брати Володимир та Микола Шемети, україномовна періодика, боротьба за соціальні й національні права.

Сучасне цивілізоване суспільство використовує безліч комунікативних технологій, котрі забезпечують потреби й виклики соціуму в громадсько-політичній, культурно-освітній та інших сферах. Однак в умовах демократії дієвим інструментом реалізації громадянських свобод залишається преса, яка зазвичай є базовим рушієм свободи слова.

Історичне минуле Наддніпрянської України, до якої історично й географічно належить Полтавщина, на початок ХХ століття було тісно інтегроване в суспільно-політичне й економічне життя Російської імперії. Національна політика самодержавства не визнавала права українців на вільне функціонування української мови в освіті, офіційному діловодстві, в галузі друкованого слова, що потверджувалося Валувєвським циркуляром (1863 р.) та Емським указом (1876 р.).

Метою авторки статті є висвітлення ролі газети «Хлібороб» у формуванні національно-визвольних і суспільно-політичних ідеалів населення Полтавської губернії, як каталізатора наростання антиросійських та антисамодержавних настроїв. При цьому зазначимо, що в українській історіографії до проблем революційних подій 1905 р., боротьби українців за національні права, проти цензурних заборон і політичних репресій, а також зародження й функціонування україномовної преси на початку ХХ ст. зверталось чимало істориків. Особливо плідним став 2005 рік, коли виповнилося 100 років з дня заснування у Лубнах газети «Хлібороб». Ця дата стала поштовхом до пошуку нових архівних та опублікованих джерел – свідків епохи, вивчення життя і діяльності подвижників українського національно-визвольного руху, що стояли біля витоків створення видання – братів Володимира та Миколи Шеметів, проведення наукових конференцій, публікації статей і матеріалів. Серед дослідників варто назвати П. Ротача, В. Жук,

В. Ревегука, Т. Пустовіта, М. Тимошика, О. Сидоренка, Б. Ванцака, С. Семенко та ін.

Тема боротьби за українську пресу на початку ХХ ст. є важливим ключем до розуміння еволюції змісту, шляхів і методів загального національно-визвольного руху, його соціально-структурних складників, а також програмних ідей, що об'єднували останніх. Вона також яскраво демонструє суть централізаторської політики російської влади, котра лише під тиском наростання революційного руху 1905 р. пішла на незначні ліберальні поступки, в тому числі й проголосивши свободу преси. Йдеться, зокрема, про підписаний імператором Маніфест 17 жовтня 1905 р. та «Тимчасові правила про друк». Однак по суті Емський указ повністю не скасовувався, і тому губернатори, які наділялися правом видавати свідоцтва на місцях, неохоче підтримували проекти видання газет і журналів, особливо україномовних. Дослідник О. Сидоренко наводить численні приклади про відхилення клопотань в Одесі, Києві, Харкові, заборони і закриття газет та журналів, які надрукували по кілька перших чисел: «Добра порада», «Вісти», «Запоріжжє», «Слобожанщина», «Народня справа», «Боротьба» [1, с. 106].

Серед останніх була й перша україномовна газета на Лівобережній Наддніпрянщині «Хлібороб». Побачили світ лише п'ять чисел цього видання, після чого його ініціатори й видавці зазнавали переслідувань та тюремного ув'язнення. Доречно зазначити, що в радянській довідково-енциклопедичній літературі, на відміну від інших перших українських видань, «Хлібороб» не згадувався ні в 15-му томі «Української Радянської Енциклопедії» (1964 р.), ні в 4-му томі «Радянської Енциклопедії історії України» (1972 р.) [2, с. 132]. Вперше про її існування як історичного факту оприлюднювалася інформація в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» (1992 р.), але вона виявилася надто лаконічною, щоб зрозуміти весь драматизм боротьби за права українського слова й думки. До того ж, як зазначала В. Жук, краєзнавчі розвідки кінця 1980-х рр. мали відбиток ідеологічно-цензурних штампів та оцінок газети і її змісту на кшталт «ліберально-буржуазна», «націоналістична» [2, с. 133].

Заснування «Хлібороба» нерозривно пов'язане з лубенською родиною Шеметів, зокрема, діяльністю братів Володимира та Миколи. Маючи університетську освіту, вони заснували в Лубнах громадську організацію, мали високий авторитет не лише завдяки освіченості, але й повазі до української мови і традицій. Так, колишній лубенець Павло Крат, який квартирував у будинку Шеметів, згадував: «... я мав нагоду познайомитися з Володимиром Шеметом, який хоч був з великих панів та студентом Київського університету, але ходив у селянській чумарці та сивій смушевій шапці, а розмовляв лише українською мовою. Він

завжди казав: «На Україні хай кожний чужинець говорить по нашому, а як я поїду в його країну, там говоритиму по їхньому» [3, с. 352–353]. Микола Шемет був активним учасником підготовки й організації відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Обидва були симпатиками демократичних ідей.

Громадсько-політична активність братів Шеметів потребувала ширшої комунікації для пропаганди серед різних суспільних прошарків Полтавщини. Дізнавшись про «даровані» свободи слова й друку відповідно до Маніфесту 17 жовтня, Володимир Шемет 2 листопада 1905 р. телеграфом звернувся до голови Ради Міністрів Російської імперії з проханням дозволити видання газети «Лубенщина». Як зазначають деякі джерела, використані дослідниками, Володимир також мав намір видавати місцеву газету «Поступ». Але відповіді на клопотання чи дозволу він так і не отримав. Тоді ж на власні кошти явочним порядком В. Шемет започаткував тижневик «Хлібороб» [1, с. 106]. Активну участь як у національно-визвольному русі, так і в підготовці видання часопису брав Микола Міхновський, який певний час жив і працював у Лубнах [2, с. 135].

Для усвідомлення історичного значення тижневика «Хлібороб», який виходив упродовж листопада – грудня 1905 р. й був заборонений після виходу п'ятого числа, важливо проаналізувати його зміст. Саме в статтях і публікаціях чітко простежується суспільно-політична спрямованість видання, його соціальні пріоритети, протестні настрої, україноцентричний характер. Авторка статті мала змогу опрацювати копії 2–5-го чисел «Хлібороба» й визначити певний комплекс ідей, якими переймалися видавці брати Шемети та їхні однодумці. Передусім вони позиціонували видання як «селянську часопись», що цілком логічно впливає з соціальної структури населення Полтавщини, домінуючої питомої ваги в ній селянства, потреби захисту його соціально-економічних інтересів. У першому номері було надруковане палке звернення від редакції до «... усіх прихильників народу, усіх, хто бажає щастя упослідженим, робочим людям, кличемо до спільної праці економічної та національної на користь рідного краю» [3, с. 18]. Поза сумнівом можна стверджувати, що викладене кредо було суголосним громадсько-політичним ідеалам самих видавців. Завершується звернення прикрою констатацією: «Усі поспішають жити, усі працюють, не спочиваючи. А ми доси спимо. Життя не жде ледачих, «нумо ж до праці мершій!» Отже автори намагалися розбудити революційну енергію українців, спрямовуючи її в усі сфери національного життя.

У цьому ж номері публікувалася велика стаття, присвячена проблемі історії нищення української мови, що зрештою призвело до ситуації, коли «...заборонено було цілому 30-мільйонному народові українсько-

му вчитися і розвиватися на своїй рідній мові. Такого гніту, такої заборони не зазнавав і не зазнає, мабуть, ні один нарід на світі» [3, с. 19]. Далі автори констатували, що довгоочікуваний царський Маніфест 17 жовтня «дарував усі народи ...усякими вольностями», серед них і право використовувати рідне слово. Ці можливості доповнювалися й іншими демократичними свободами – недоторканістю особи, свободи зборів, організацій, совісті тощо. Ця стаття може вважатися концептуальною в розумінні видавцями історичних закономірностей і традицій української державності. Вони покликаються на досвід козацьких часів, виборність «... вільними голосами собі попів у церкві, полковників, усякий інший уряд військовий або рішати якісь інші громадські справи» [3, с. 20].

Ейфорія в ліберальних колах, викликана виходом Маніфесту, минула швидко. Видавці «Хлібороба» пильно відстежували поведінку влади в центрі й на місцях, і вже в 4-му числі у статті «Заходи проти волі» пишуть про посилення поліцейсько-жандармської сваволі й контролю за діяльністю громадських організацій, арешти, розчарування діяльністю Думи. Проблема політичного безправ'я народу, на їх думку, може вирішитися тільки тоді, коли «...усі народи, що населяють Росію, не візьмуть вольності, доти й не матимуть нічого» [6, с. 1].

Володимир і Микола Шемети сформуливали власні соціально-політичні погляди під впливом ліберальної ідеології, які вирости з їх громадівського досвіду. На сторінках тижневика публікувалася партійна хроніка, зокрема, про робітничі збори в Лубнах, скликані місцевою організацією РУП [5, с. 3], з'їзд Української радикально-демократичної партії [5, с. 3]. Якщо перша порушувала передусім питання соціального характеру – тривалості робочого дня, покращення умов праці, оплати праці тощо, то інша, крім питань внутрішнього об'єднання, здебільшого вела мову про загальнодемократичні права, заснування культурних товариств, заснування кафедр «української мови, письменства та історії» у Київському, Харківському, Одеському університетах, створення «Просвіт» тощо.

Провідне місце на шпальтах «Хлібороба» займала селянська проблематика. Зміст і структура публікацій були продиктовані нагальними невирішеними питаннями, потребою самоорганізації селянства, боротьби за власні права і землю. Особливий інтерес викликала стаття В. Шемета про селянський з'їзд 10 грудня 1905 р. у Москві, де він згадує про участь делегатів від Полтавської, Чернігівської, Харківської губерній [5, с. 1]. Якщо з резолюціями економічного характеру автор в основному солідаризується, високо оцінює прагнення селянства до самоорганізації, то прикрим для нього фактом є повне ігнорування багатонаціонального складу селянства: «... ніде, ні в одному пункті

резолуції ні єдиним словом не згадується про те, що Росія складається не з одного народу... Шануючи дуже постанови з'їзду селянського у Москві – ми проте гадаємо, що на Україні земельне питання повинен розв'язувати всеукраїнський селянський з'їзд, а його скликати повинна всеукраїнська спілка хліборобів» [5, с. 1].

Цінним джерелом уявлень про суспільно-політичні ідеали є «селянські присуди», які становлять собою колективне рішення сільських або волосних сходів як концентровану програму нереалізованих проблем. Так, «Приговор Ковалівського волосного сходу Пирятинського повіту» вустами селян сформулював причини сільських негараздів і злиднів: «... головне лихо ми бачимо в тому, що не всі однаково володіють землею, а од землі ми тільки й живемо, що нас досі держать в темноті, бо досі не давали ніяких людських прав...» [5, с. 2]. Селяни с. Круглик Лубенського повіту запропонували ідею демократичного народоправства: «...щоб державою правили не чиновники, а виборні від народу люде, котрі добре знають наші потреби і те, як їм допомогти» [5, с. 2].

Видавці газети не лише констатували невіршеність національного питання в Російській імперії, а й друкували матеріали, що знайомили з досвідом боротьби за автономію Фінляндії, інших народів. У статті «Про автономію» автор недвозначно писав про необхідність скасування «національного централізму, тобто гніту національного», а «...такий великий край [Україна – авт.] не тільки має право, але й повинен мати свою автономію» [4, с. 1]. Ліквідацію національного гніту видавці уявляли в контексті загальнодемократичних перетворень в імперії. Вони з великим піднесенням писали про «Петербурзьке українське віче», захоплючись патріотичними настроями, пробудженням інтересу до української історії і літератури [5, с. 1–2]).

Отже, аналіз окремих аспектів піднесення українського визвольного руху на початку ХХ ст. продемонстрував ознаки його організаційно-політичного згуртування, появу нових дієвих форм поширення національних ідей, нового покоління українських політичних діячів з чітко окресленими суспільно-політичними ідеалами.

Істотним завоюванням українців на початку ХХ ст. стало заснування україномовної періодики, пронизаної духом боротьби за соціальні й національні права. Першою газетою-тижневиком, що виходила українською мовою, стало видання «Хлібороб». Його заборона свідчила про страх самодержавного режиму як перед послідовними борцями за українську справу Володимиром та Миколою Шеметами, так і їхніми ідеями, викладеними на сторінках «Хлібороба».

Література

1. **Сидоренко О.** Нездійснені проекти українських часописів Полтавщини (1905 – 1907 рр.) / О. Сидоренко // Українська преса початку ХХ століття як націєтворчий чинник: зб. наук. ст. – Полтава, 2006. – С. 105–108.
2. **Жук В.** Українські періодичні видання початку ХХ ст. (за даними посібників з історії України) / В. Жук // Рідний край: науковий, публіцистичний, художньо-літературний альманах. – Полтава: АСМІ, 2005. – С. 132–137.
3. **Пустовіт Т.** Видавці Лубенського часопису «Хлібороб» у світлі архівних документів (1905–1908) / Т. Пустовіт // Потужна сила рідного слова / Упоряд. Н. М. Сидоренко. – Полтава: РІК, 2005. – С. 359–368.
4. Хлібороб. – 1905. – м. Лубни. – Число 2. – 20 грудня.
5. Хлібороб. – 1905. – м. Лубни. – Число 3. – 28 грудня.
6. Хлібороб. – 1905. – м. Лубни. – Число 4. – 7 студня.
7. Хлібороб. – 1905. – м. Лубни. – Число 5. – 16 студня.

Л. Л. Бабенко

Суспільно-політичні ідеали українців на сторінках газети «Хлібороб»

Про випуск у світ п'яти чисел лубенського часопису «Хлібороб» – першого україномовного видання Лівобережної України та Полтавщини, його роль у формуванні національно-визвольних і суспільно-політичних ідеалів населення Полтавської губернії. Наводиться аналіз публікацій газети, окремих аспектів піднесення українського визвольного руху на початку ХХ ст., що продемонстрував ознаки його організаційно-політичного згуртування, появу нових дієвих форм поширення національних ідей, нового покоління українських політичних діячів з чітко окресленими суспільно-політичними ідеалами.

Ключові слова: газета «Хлібороб», Лубни, брати Володимир та Микола Шемети, україномовна періодика, боротьба за соціальні й національні права.

L. L. Babenko

Social Politic Ideals of Ukrainians at Pages of “Khliborob” Newspaper

Concerning editing five numbers of Lubny newspaper “Khliborob” – the first Ukrainian edition of the Left-bank Ukraine and Poltava Region, its role in forming of national liberation and social politic ideals of Poltava Guberniia population. An analysis of newspaper publications, separate aspects of Ukrainian liberation movement of the early 20th c., which demonstrates peculiarities of its organizational and political unity, appearing of new active forms of national ideas spreading, new generation of Ukrainian politicians with strictly outlined social political ideals, is given.

Keywords: newspaper “Khliborob”, Lubny, Volodymyr and Mykola Shemets brothers, Ukrainian periodic, fight for social and national rights.

**ТВОРИ МИХАЙЛА БУНІНА В КОЛЕКЦІЇ
ПОЛТАВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ
(ГАЛЕРЕЇ МИСТЕЦТВ)
ІМЕНІ МИКОЛИ ЯРОШЕНКА**

Про художника М. М. Буніна, розстріляного в Лубнах у 1941 р. нацистами та збірку його творів, що зберігається в Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка.

Ключові слова: Михайло Бунін, Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка, Лубенський краєзнавчий музей, живопис, пейзаж, імпресіонізм

У Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка зберігається 10 творів Михайла Буніна. Камерність і простий скромний мотив не завадив їм посісти власне вартісне місце в музейній збірці живопису, значну частину якого складають пейзажі визнаних майстрів цього жанру. Адже картини митця вирізняє індивідуальна творча манера і неповторний елегантний настрій.

Дослідження кожного художнього твору в музейній чи будь-якій іншій колекції обов'язково розпочинається зі збору відомостей про його провенанс. Походження творів М. Буніна із Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка безумовно становить інтерес. До музею вони потрапили із двох джерел. Невдовзі після закінчення війни вдова художника виявила бажання поповнити зібрання музею. Навесні 1947 р. Віра Григорівна Буніна, яка тоді працювала директором Лубенського краєзнавчого музею, передала Полтаві ряд робіт свого чоловіка. Дві з них надійшли до Літературно-меморіального музею В. Г. Короленка, оскільки на них були відображені місця, пов'язані з перебуванням письменника на Лубенщині, а шість стали експонатами художнього музею, про що повідомляв у газеті «Зоря Полтавщини» Павло Горобець [1]. То були виконані у період 1924–1926 рр. олійні краєвиди Полтавщини: «Осінь», «Сутінки», «Літній вечір», «Клуня», «Горобина» та «На полях».

Інші чотири роботи – «Вітряний день», «Український пейзаж», «Сонячний день» і «Натюрморт» – до 1966 р. перебували у власності самого Павла Горобця, який у цей час очолював Полтавський художній музей. Разом вказані твори склали досить репрезентативну збірку, що дозволяє здійснити спробу аналізу творчості митця та його доробку.

Михайло Миколайович Бунін
(1887–1941).

музеєм України з нагоди 130-річчя від дня народження майстра непересічного таланту, визначного представника епохи модерну Івана Григоровича Мясоедова (1881–1953). Тоді у Полтаві вперше побували такі видатні полотна як портрет І. Г. Мясоедова роботи його приятеля Федора Кричевського, портрети Олександра Мурашка, величні панно Всеволода Максимовича, твори Івана Падалки, Анатолія Петрицького, Івана Труша, Олександри Екстер, Абрама Маневича. Адже виставка покликана була продемонструвати ті характерні для українського мистецтва процеси, які визначали національну образотворчість перших десятиліть ХХ століття. А Полтава продемонструвала найбільшу в Україні колекцію творів Івана Мясоедова та твори інших полтавських художників, які не відставали від своїх столичних і закордонних колег – Степана Бутника, Григорія Цисса, Соломона Розенбаума, Івана Орлова, Івана Дряпаченка і звичайно ж Михайла Буніна. Не обійшлося без картин М. М. Буніна й на іншому, не менш масштабному проєкті, презентованому в 2008 р. – це фондова виставка Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка «Мистецтво і час», що представляла музейну колекцію українського живопису і графіки першої половини ХХ ст. До неї входили твори таких видатних

Отже, слід констатувати, що обоє власників були музейними працівниками, обоє добре розуміли, що перебування картин в музеї стане запорукою того, що ім'я художника залишиться в історії мистецтва. Їх сподівання справдилися.

Сьогодні твори Михайла Буніна живуть у музеї повнокровним життям. Частина з них експонується у постійно діючій експозиції, інші періодично з'являються на виставках. Серед них і такий значимий культурний проєкт, як виставка «Іван Мясоедов та його доба», проведена Полтавським художнім музеєм (галереєю мистецтв) імені Миколи Ярошенка спільно з Національним художнім

українських живописців як Йосип Бокшай, Микола Глушенко, Павло Волокідін, Сергій Васильківський, Гаврило Глюк, Костянтин Єлева, Георгій Нарбут, Тетяна Яблонська, Сергій Шишко, Федір Манайло, Микола Самокиш, Петро Левченко та інші.

Уведені музеєм твори художника М. М. Буніна і в науковий обіг шляхом їх публікації у каталогах названих виставок та інших музейних виданнях, зокрема, таких як ювілейний альбом «Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка» (2009 р.).

Подібні заходи наочно доводять, що творча спадщина художника-імпресіоніста Михайла Буніна є вагомим внеском не лише до регіонального мистецтва Полтавщини, а й до всього українського живопису.

На рубежі XIX–XX ст. в Україні поширюється захоплення французьким імпресіонізмом. Усе більше українських живописців починають віддавати перевагу імпресіоністичним методам. Формуються й головні центри українського імпресіонізму, якими, завдячуючи їх тісним зв'язкам із європейським мистецтвом, стають Львів, Харків і Київ. Та поступово його географія охоплює всі міста України, досягаючи найвіддаленішої провінції.

Імпресіоністичні новації в живописі полтавських митців з'являються наприкінці 1910-х рр. і продовжують існувати впродовж двох наступних десятиліть, аж до початку Другої світової війни.

Одним із перших прихильників імпресіонізму на Полтавщині, переконаним носієм його ідей і послідовником саме й був Михайло Миколайович Бунін (1887–1941). Росіянин за походженням, він народився 9 листопада 1887 р. в слободі Красній Новохоперського повіту Воронезької губернії. Його батько Микола Петрович, незважаючи на посаду чиновника, захоплювався садівництвом і селекціонуванням. Син вирішив продовжити батьківську справу. Після закінчення реального училища він вступив до Московського сільськогосподарського інституту.

Невідомо, чи ще у дитинстві, чи вже в юнацтві, а може саме в студентські роки у Михайла Буніна прокидається потяг до мистецтва. Але точно відомо, що здобування професії в галузі сільського господарства він успішно поєднував зі студіюванням живопису.

Початок XX ст. в Росії, як і в Україні, позначився стрімким злетом імпресіонізму. Серед тих російських художників, хто рішуче пішов його шляхом були К. О. Коровін (1861–1939) та І. Е. Грабарь (1871–1960). Для багатьох московських живописців справжньою школою нового імпресіоністичного мистецтва стає Московське училище живопису, скульптури й архітектури. Серед його випускників був і Костянтин Федорович Юон (1875–1958). Справжній представник московської школи живопису, він закінчив Московське училище наприкінці XIX ст., а потім залишився в ньому на деякий час в майстерні Валентина Олександровича

ровича Серова (1865–1911). Згодом Юон заснував власну студію, в якій викладав з 1900 по 1917 рр. разом з Іваном Йосиповичем Дудіним (1867–1924), який також належав до московської школи живопису й прямував у руслі притаманних їй пленерних та імпресіоністичних тенденцій [8, с. 43–45].

У живописі К. Ф. Юон назавжди зберіг вірність імпресіонізму, хоча й вніс до нього поправки, які свідчили про інтерес художника до декоративної системи живопису.

Інший виходець із Московського училища, учень І. І. Левітана (1860–1900) та К. О. Коровіна Станіслав Юліанович Жуковський (1873–1944) вже до початку ХХ ст. став одним із відомих російських пейзажистів імпресіоністичного напрямку. Головним мотивом творчості художника було оспівування старовинних «дворянських гнізд», з їх залитими сонячним світлом інтер'єрами кімнат і бібліотек, терасами і мальовничими куточками парків [9, с. 149–150].

У 1906 р. С. Ю. Жуковський вирішив спробувати себе на педагогічній ниві і відкрив приватну школу живопису та малювання. Студія спочатку містилася в готелі «Санкт-Петербург», а з 1910 р. існувала у великій квартирі Жуковського в Козицькому провулку. Студія проіснувала до 1917 р. Серед її учнів був і Володимир Маяковський.

Ось у цих двох студіях і пощастило М. М. Буніну опанувати мистецтво.

У 1914 р. він закінчив інститут, навчання в студіях також потрібно було завершувати, адже молодий агроном мав залишити Москву. Разом із дружиною М. М. Бунін переїжджає в Україну, до Миргорода, де обіймає посаду в Миргородському повітовому земстві.

У Миргороді М. М. Бунін досить швидко влився до місцевого художнього життя, активність якого була зумовлена існуванням Художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя та її викладацького колективу.

З початку ХХ ст. в ній працював видатний діяч української культури, живописець, графік, архітектор, етнограф і мистецтвознавець Опанас Георгійович Сластьон (1855–1933). У 1918 р., хоча й на короткий період, директором школи став професор Української академії мистецтв, відомий художник, архітектор, мистецтвознавець Василь Григорович Кричевський (1872–1952). Окрім художньо-промислових, кустарних виставок тут влаштовували й справжні художні виставки, де можна було побачити чи продемонструвати живописні твори. Власне в далекій провінції, молодий художник, світогляд якого був сформований під впливом творчості художників імпресіоністичного спрямування К. Ф. Юона та С. Ю. Жуковського, несподівано знайшов однодумців. Так, Опанас Сластьон, захоплений пошуком новітніх модерних форм української архітектури, в живописі був прибічником пленеризму. А пейзажі Василя

Кричевського, взагалі мали характерну імпресіоністичну манеру, з декоративним малюнком і локальним колоритом. В Україні М. М. Бунін познайомився і зблизився з найбільш послідовним українським імпресіоністом Миколою Григоровичем Бурачком (1871–1942).

Вагому роль у творчості М. М. Буніна відіграла мальовнича українська природа, яка з моменту його появи в Україні полонила митця, визначила основний мотив його творів, найкращою характеристикою якого є назва однієї з картин зі збірки Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка – «Український пейзаж».

У 1920–1930-х рр. М. М. Бунін проживав на Кавказі, поблизу Сухумі, викладаючи в сільськогосподарському технікумі. Останні роки свого життя провів у Лубнах. Та де б не доводилося жити митцеві, він ніколи не припиняв заняття творчістю.

Крім мистецтва, М. М. Бунін, як агроном, протягом багатьох років займався науковою і дослідницькою роботою в галузі сільського господарства.

Трагічно обірвалося життя талановитої людини, митця і вченого. У жовтні 1941 р. він був розстріляний німецькими нацистами. Основна частина творчого спадку художника була передана В. Г. Буніною до Лубенського краєзнавчого музею.

Твори М. М. Буніна, що зберігаються у Полтавському художньому музеї (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка, – це невеликі за розмірами, виконані на картоні, соковиті, пройняті ліричним настроєм, картини.

Крім глибокого ліризму, який пов'язує М. М. Буніна з традиціями московської пейзажної школи, його творам притаманні етюдний характер, фрагментарність композиції, фактурність полотна, що досягнута за рахунок густих, коротких мазків пензлю. Художник клав на поверхню мазки чистого кольору, які змішуються в очах глядача, дають єдність тону, що посилює враження безпосередньої передачі навколишнього світу.

У своїх пейзажах він прагнув передати трепетне світло, повітря, в яке ніби занурені предмети, нагріту сонцем землю, дивне багатство барвистого світу природи. Митця цікавив не просто краєвид, понад усе його захоплював мінливий стан природи. Такими прикладами можуть служити твори «Літній вечір», «Сонячний день», «Вітряний день», «Сутінки». Останню роботу характеризує складний емоційно забарвлений колорит. На картині відображена місцина з поодиноким хатиною, оповита ніжним рожево-бузковим світлом. Навіть зелена трава випромінює м'яке рожеве світіння. Автор досягає передачі настрою догораючого літнього дня, відчуття спокою і тиші. Йому вдається закарбувати мить тихого плину сутінок, коли всі барви немов зливаються до купи і

теплим маревом та легким туманом огортають краєвид, надаючи таємничості обрисам дерев та будівлі.

Картина «Сутінки» містить ще одну цікаву з погляду дослідника деталь – на її звороті також знаходиться вечірній пейзаж, але тепер уже зимовий, з добре опрацьованим зображенням ганку на передньому плані. За дерев'яними сходами відкривається вигляд на засніпаний снігом садок. Посеред густого віття дерев видніється освітлене віконце, а на небі світить місяць. Жаль, що ця робота незавершена, адже зимові пейзажі художника у музейній збірці повністю відсутні.

Працюючи над пейзажем, М. М. Бунін відшукував особливий мотив, цікавий не тільки кольором, світлом, а й обов'язково настроєм. Він, намагаючись передати певний стан природи в різні пори року чи доби, прагнув зробити це найбільш виразними засобами, з яких основним для нього в період середини 1920-х рр. був доведений до звучності локальний колір. З метою досягнення цієї звучності художник широко використовував багатство технічних прийомів олійного живопису, з яких ряд, таких як скульптурно-барельєфне ліплення форми, різновеликий виразний мазок стають ознаками його індивідуального творчого почерку. Твори Михайла Буніна написані пензлями різної величини, а живописний шар, який складається з окремих різнокольорових мазків незмішаної на палітрі фарби, накладений на тоновану, головним чином вохристу, поверхню картону, що особливо добре простежується в таких роботах як «Клуня», «Український пейзаж», «Літній вечір».

У його натюрмортній композиції, що також характеризується фрагментарністю і вібруючою фактурою полотна, велику роль відіграє простір інтер'єру, фігура й окремі предмети в ньому, які не є самостійними об'єктами натюрморту, але пов'язані з ним єдиним середовищем та освітленням. Картина вирішена в червоно-сірому колориті, де сірий колір зменшує гучність основного червоного і в той же час підкреслює його. Осібно, в музейній збірці творів М. Буніна стоїть робота «Горобина». Це також фрагментарний, сповнений ліричного звучання краєвид, але в ньому автор досягає образної виразності за рахунок декоративно-го вирішення та гладкого живопису.

Твори художника свідчать, що йому вдалося уникнути прямого наслідування своїх наставників-педагогів. Якщо легкий натяк на декоративізм К. Ф. Юона в них знайти все ж вдається, то подібності до стилю письма Ю. С. Жуковського з характерним для нього широким соковитим мазком та використанням контрастних яскравих фарб, зовсім немає. Швидше, в творчості Михайла Буніна знайдуться риси, які споріднюють її з творчістю класика українського імпресіонізму М. Г. Бурачека.

Таким чином, навіть короткий, настільки дозволяє колекція Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошен-

ка, огляд творів М. М. Буніна, з переважаючою в них українською тематикою, дають підстави зробити висновок про глибоке проникнення художника до українського мистецького середовища. Для нього, як і для більшості українських митців, – за висловом О. Б. Жбанкової, – «імпресіонізм став своєрідним втіленням свободи сприйняття світу в усьому багатстві його кольорово-просторових проявів» [3, с. 19]. Помітно розширивши межі реалізму, імпресіоністичні тенденції в українському образотворчому мистецтві виявилися, в першу чергу, в царині живописних прийомів, що демонструють як роботи М. М. Буніна, так і полотна М. О. Донцова та П. М. Горобця – ще двох полтавських послідовників імпресіонізму.

Поява Михайла Буніна на мистецькому видноколі Полтавщини, його послідовність в сповідуванні ідей імпресіонізму, його активна виставкова діяльність, дружні і професійні зв'язки з визначними представниками українського живопису – Опанасом Сластьоном, Василем Кричевським, Миколою Бурачком – відіграли значну роль в розвитку мистецтва Полтавського краю, сприяли його впевненому входженню до прогресивної світової художньої культури. Завдячуючи зусиллям В. Г. Буніної, творчий спадок митця у значній мірі збережений. Тож сьогодні особливо на часі, і для цього є всі можливості, проведення ґрунтовного дослідження творчості живописця Михайла Буніна, вивчення її саме в контексті розвитку українського живопису першої половини ХХ століття.

Список творів М. М. Буніна з колекції Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка

- Горобина.** 1925. К., о. 32,5 × 41. Унизу ліворуч: «М. Б. 925». Ж-233
Осінь. 1925. К., о. 36 × 43,5. Унизу ліворуч: «М. Бунін 925». Ж-234
Літній вечір. 1924. К., о. 35 × 37. Унизу ліворуч: «М. Бунін 924». Ж-235
Сутінки. 1926. К., о. 33,5 × 33. Унизу праворуч: «М. Бунін 026». Ж-236
Клуня. 1924. К., о. 35 × 35,5. Унизу ліворуч: «М. Бунін 924». Ж-237
На полях. 1926. К., о. 41 × 33,5. Ж-238
Натюрморт. 1927. К., о. 30 × 34,5. Ж-489
Вітряний день. 1926. К., о. 36,9 × 39,8. Ж-490
Український пейзаж. 1925. К., о. 34,7 × 34,6. Ж-491
Сонячний день. 1925. К., о. 36 × 43,5. Ж-492

Література

1. **Горобець П.** Подарунки дружини художника Буніна / П. Горобець // Зоря Полтавщини. – 1947. – 1 червня.
2. **Іван Мясоедов та його доба:** каталог виставки / Упор. О. М. Курчакова, С. І. Бочарова. – Полтава: ФОП С. В. Говоров, 2012. – 78 с.

3. Імпресіонізм і Україна: альбом / Упор. О. Жбанкова. — К.: ПФ «Галерея», 2011. — 240 с.
4. Мистецтво і час. Український живопис і графіка першої половини ХХ століття: каталог виставки творів із фондів Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка / Упор. С. І. Бочарова. — Полтава: АСМІ, 2008. — 32 с.
5. Митці України: енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. — 848 с.
6. Полтавський художній музей (галерея мистецтв) імені Миколи Ярошенка: альбом / Упор. С. І. Бочарова. — Полтава: ФОП С. В. Говоров, 2009. — 232 с.
7. Полтавський художній музей. 1919–1994: бібліографічний покажчик / Упор. Віталій Ханко. — Полтава, 1994. — 204 с.
8. **Третьяков Н. Н.** К. Ф. Юон. — М.: Искусство, 1957. — 218 с.
9. Художники народов СССР: библиографический словарь. — Т. 4, кн. 1. — С. 149–150.

С. И. Бочарова

Произведения Михаила Бунина в коллекции Полтавского художественного музея (галереи искусств) имени Николая Ярошенко

Публикация вводит в научный оборот 10 картин художника-импрессиониста Михаила Николаевича Бунина (1887–1941), хранящихся в Полтавском художественном музее (галереи искусств) имени Николая Ярошенко. Рассматривается их происхождение, анализируется творческий метод художника и значение его творчества в контексте истории украинского искусства первой половины ХХ века.

Ключевые слова: Михаил Бунин, Полтавский художественный музей (галерея искусств) имени Николая Ярошенко, Лубенский краеведческий музей, живопись, пейзаж, импрессионизм.

S. I. Bocharova

Works of Mykhailo Bunin in the Mykola Yaroshenko Poltava Art Museum (Art Gallery) Collection

Publication implements into scientific circulation 10 new paintings of impressionist artist Mykhailo Mykolaievych Bunin (1887–1941), saved in the Mykola Yaroshenko Poltava Art Museum (Art Gallery). Their origin is observed, art method of painter and meaning of his activity in the context of Ukrainian art history in the first half of the 20th c. is analyzed.

Keywords: Mykhailo Bunin, the Mykola Yaroshenko Poltava Art Museum (Art Gallery), the Lubny Local Lore Museum, painting, landscape, Impressionism.

Н. В. Циганок
(м. Лубни)

ВОТИВНІ ЗОБРАЖЕННЯ З КОЛЕКЦІЇ ЛУБЕНЬСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ¹

Про колекцію вотивних предметів та історію їх появи в Лубенському краєзнавчому музеї.

Ключові слова: вотиви, підвіски на ікони, церква, зцілення, Лубенський краєзнавчий музей.

Залишати що-небудь у святому місці – дуже давня традиція, яка проіснувала до наших часів. Як трактує Вікіпедія – вотива або вотум – це пожертва, дар, який приносила людина богам за обітницею або зі вдячністю за порятунок чи видужання від тяжких хвороб. Уважається, що звичай приношення вотивних предметів – це пом'якшена форма жертвоприношень. Значення терміну вотиви дуже широке – це й обітні свічки у церкві, корони чи вінки з дорогоцінних металів на іконах, квіти на місці авткатастрофи, монети, які кидають у воду, загадуючи бажання. В Сієнському соборі в Італії є стіна шоломів, принесених вдячними мотоциклістами, які пережили аварію. В 1768 р. імператриця Катерина II прикрасила оклад Казанської ікони Богородиці в Казанському Богородицькому монастирі своєю діамантовою короною [2].

У розвитку цього звичаю можна виділити три етапи: I етап – виникнення звичаю вотивних дарів на стадії первісного ладу, в зв'язку із магічними уявленнями. Багато їх знаходили при розкопках стародавніх жертвних місць. В. Милорадович у своїй праці «Украинские тайные знания и чары» писав: «Все сущее живет, повинувся законам природы и не пытается воздействовать на нее, и лишь человек мечтает подчинить себе природу». Зв'язок із богами (духами) висловлюється молитвами про особливу вигоду: дощ, урожай чи здоров'я [4].

II етап пов'язаний із античною культурою. Діловий дух римлян вніс в релігію угоду людини з богами – обітниця або вотум. Боги несли і відповідальність за невиконання умов угоди. Наприклад, в м. Піано (Італія) статуя святого Антонія була ув'язнена до появи очікуваного дощу. За невиконання вимог відповідали не тільки боги, а й їх намісники на землі. Так шведи-язичники принесли в жертву богам свого короля Дональда, якого вважали винуватцем трирічного неврожаю [4].

В європейських країнах, починаючи із середньовіччя, можна було зустріти підвишені моделі кораблів, принесені із вдячністю за благополучне повернення або з молитвою про вдалу подорож. В Італії фігури

¹ Ілюстрації див. на кольоровій вклейці IV.

людей із воску в зріст людини розмішували за обітницею, часом вони були навіть кінні.

Пристрасть до таких підношень часто висміювалась (зокрема, в новелі Саккеті), а Цицерон, який жив ще в I ст. до н. е., в своєму трактаті «О природе богов» наводить діалог між віруючим і скептиком Діагором Мелоським: «Вот ты считаешь, что боги пренебрегают людьми? Но разве ты не обратил внимания, как много в храме табличек с изображениями и с надписями, из которых следует, что они были пожертвованы по обету людьми, счастливо избежавшими гибели во время бури на море и благополучно прибывшими в гавань?». «Так-то оно так», – ответил Диагор, – только те, кто утонул, благодарностей потом не приносят».

Ще одне значення вотивів – це використання як наочних посібників для навчання лікарів. Вотивні зображення часів Київської Русі можна побачити в Музеї медицини в Києві.

З легендою про чудесне зцілення Іоана Дамаскіна, який жив в VIII ст., пов'язаний ритуал підвішування зображення частин тіла. За наказом дамаського халіфа йому відрубали праву руку. Іоан довго молився перед іконою Богородиці, а ранком, коли прокинувся, побачив руку неушкодженою. В подяку за зцілення він приклав до нижньої частини іко-ни руку зі срібла. Звідси і назва ікони – Богородиця «Троєручиця».

У храми хворі приносили зображення частин тіла, виконані (в залежності від добробуту хворого) з глини, мармуру, срібла чи золота.

III етап – християнський. Звичай зцілювальних вотивів був сприйнятий як в католицькій, так і в православній церкві, хоч і з деяким супротивом. В Україні практика використання вотумів прийшла з Польщі у XVII–XVIII ст.

Суть їх проста: болять нога – замовляєш у майстра зображення ноги, підвішуєш біля чудотворної ікони і чекаєш на одужання. Це ж можна було здійснювати й з іншими частинами тіла. Замовляти можна було й одужання родичів – в цьому випадку підвішувались зображення чоловіка чи жінки. До храму приносили не тільки таблички із зображеннями, а й прикраси, і лампадки, і дорогі церковні тканини, з яких шили вбрання священнику. Звідси виник звичай кілька разів перевдягатися під час служби, щоб люди бачили, що їхні дари були використані.

В Російській імперії підвішувати таблички біля ікон заборонили при Петрі I. Спочатку був виданий Указ Святейшого Синоду від 19 січня 1722 р. «Об отобрании в церковную казну привесок к образам, то есть золотых и серебряных монет и копеек и всякой казны и прочего приносимого не привешивать» [5, с. 485–486, № 3888], а потім указ від 20 квітня 1722 р. «О приносе в Синод иконных привесок и о разобрании их», який встановлював, що «В Указе о привесках иконных глухо мовлено, что все на потребности нужные церковные употреблять» [5, с. 458–459, № 3975]. Але в деяких храмах традиція все ж таки зберігалася.

Історія появи вотивних зображень у Лубенському краєзнавчому музеї відноситься до часів його становлення, коли після жовтневого перевороту знищувався уклад життя людей, що складався віками. В цей період руйнували церкви і викидали мощі святих. До цього часу в музеях вотивні зображення побачити було майже неможливо, адже забирати з церкви такі речі вважалося крамольним. Коли К. М. Скаржинська в 1906 р. передавала колекцію свого приватного музею до Природничо-історичного Полтавського губернського земства, то серед великої кількості експонатів вотивне зображення було тільки одне, а 7 од. виявилися копіями, виготовленими з картону.

В 20-х рр. ХХ ст. музейники-подвижники їздили по селах повіту і збирали те, що можна було зберегти. Так в багатьох музеях з'являлися експонати, що належали церквам, серед них і вотивні зображення. Найбільша така колекція знаходиться в Київському музеї історичних коштовностей – 900 од.

Усі ці зображення можна поділити на кілька груп: зображення хворих органів – очі, серце, руки, ноги; святих, які були посередниками в молитві між Богом і людиною; звичайних людей, портретні та багатофігурні, навіть цілих сімей. Окремо можна виділити зображення палаючого серця. Це не хворий орган, а символ палаючого серця Ісуса Христа, символ на спасіння.

Виготовлялись вотиви як майстрами, так і кустарним способом аматорами. В царській Росії центр виготовлення таких зображень знаходився в Золотоноші. Спеціалізувався на виготовленні вотивів відомий золотих і срібних справ майстер Йосип Абрамович Ребьонк, який мав своє виробництво в Києві у ХІХ ст.

На початку ХХ ст. в Лубнах було 7 церков, найдавнішою з яких залишалася Троїцька, про першу будівлю якої згадується ще в 1622 р. Багато людей ще пам'ятають біломуровану споруду, котра прикрашала центральний майдан нашого міста. Церква вистояла під натиском революційних потрясінь, але перед війною храм було закрито і деякий час там розмішувалася експозиція Лубенського краєзнавчого музею. В ній музейні предмети експонувались разом із церковними святинями [3]. У церкві було два престоли – Святої Трійці та великомучениці Варвари. Серед багатьох ікон вирізнялася ікона великомучениці Варвари, яка коронувалася Богом-Отцем, у вигляді української дівчини, прикрашеної стрічкою і квітами, з намистом на шії [1, с. 11]. Особливо її шанували жінки, приносячи свої дари. З початком німецько-радянської війни у вересні 1941 р. один із снарядів потрапив у будівлю церкви. В результаті була зруйнована купольна частина. Музейні експонати разом із церковними речами були евакуйовані до Тюмені. Після повернення всі ці речі залишилися в Лубенському краєзнавчому музеї, хоча в повоєнні роки у Троїцькій церкві й було відновлене богослужіння.

Так сформувалась невелика колекція з 19 вотивних зображень [6]. Всі вони являють собою зменшені зображення рук, ніг, очей, серця та фігур людей, виконані зі срібла та виготовлені кустарним способом місцевими ремісниками. На всіх вотивних зображеннях є отвори чи вушка, за допомогою яких вони підвішувались до іконки, в якій «просили» про допомогу. Нижче наводимо короткий опис цих предметів, які можна датувати кінцем XVIII – XIX ст.

№ п/п	Інв. № ЛКМ	Назва предмета	Документ про надходження	Стан збереження
1	4707	Вотивне зображення з ікони «О здравии болящей Клавдии»	Акт від 12.11.1951 р., реєвакуйовано (повернуто) з Тюмені	Дрібні подряпини, потертості
2	4708	Вотивне зображення з ікони «Нога»	Акт від 12.11.1951р. повернуто з Тюмені	Дрібні пошкодження
3	4709	Вотивне зображення з ікони « О зд. Горпины»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Незначно пошкоджена
4	4710	Вотивне зображення з ікони «О з. болящего Флидора»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Дрібні подряпини
5	4711	Вотивне зображення з ікони з фігурою людини	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подряпини
6	4712	Вотивне зображення з ікони «Нога»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подряпини, незначні втрати
7	4713	Вотивне зображення з ікони «Серце»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Дрібні подряпини
8	4714	Вотивне зображення з ікони «О здравии раба Божія Николая»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Потертості
9	4715	Вотивне зображення з ікони «Нога»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Дрібні подряпини
10	4716	Вотивне зображення з ікони «О зд. Бол. Пирискевы»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Незначно пошкоджена
11	4717	Вотивне зображення з ікони «За болящую Марію»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подряпини
12	4718	Вотивне зображення з ікони «Нога»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Є незначні пошкодження
13	4719	Вотивне зображення з ікони «Рука»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подряпини
14	4720	Вотивне зображення з ікони з написом «раба Клеопатра»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Незначні пошкодження
15	4721	Вотивне зображення з ікони «Очі»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подряпини
16	4722	Вотивне зображення з ікони «О здравии болящей Устини»	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Дрібні подряпини

17	3764	Вотивне зображення ікони «Очі»	з	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Незначні пошкодження
18	3767	Вотивне зображення ікони «Ліва рука»	з	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Подрапини
19	4725	Вотивне зображення ікони «Жінка»	з	Акт від 12.11.1951 р., повернуто з Тюмені	Наявні незначні пошкодження

І в наш час люди приносять в знак подяки дари до храмів. У Мгарському Спасо-Преображенському монастирі в Благовіщенській церкві знаходяться подаровані ікони, з кожною із них пов'язана чиясь життєва історія. І всі їх пам'ятає матінка Варвара.

Джерела та література

1. **Бочкарев К. П.** Очерки Лубенской старины / К. П. Бочкаев. – М.: Тов-во скоропечати А. А. Левинсон, 1900 – 39, II с.
2. **Дмитриева Н. В.** «О Тебе Радуется». Чудотворные иконы Божией Матери / Н. В. Дмитриева. – Сретинский монастырь, 2008. – 432 с.
3. **Дяченко Т. М.** Свято-Троїцька церква в Лубнах. Від історії до майбутнього / Т. М. Дяченко // Мгарський колокол. – м. Лубни Полтавської обл. – 2006. – № 41.
4. **Милорадович В. П.** Українські тайні знання і чари: (Етнограф. очерк) / В. П. Милорадович. – Харків: типограф. «Печат. дело», 1909. – С. 2.
5. Полное Собрание Законов Российской Империи. – Т. 6: (1720–1722). – СПб., 1830.
6. Книга надходжень ЛКМ № 5 (розпочата 1986 р.) – 17 с.

Н. В. Циганок

Вотивні зображення з колекції Лубенського краєзнавчого музею

Публікуються вотиви з колекції Лубенського краєзнавчого музею, інформація про їх походження та короткий реєстр добірки з фотографічними зображеннями.

Ключові слова: вотиви, падвіски на ікону, церква, зцілення, Лубенський краєзнавчий музей.

N. V. Tsyhanok

Votive Offerings in the Lubny Local Lore Museum Collection

Votive offerings from the Lubny Local Lore Museum Collection, information about their origin and short list of photo gathering are published.

Keywords: votive offerings, icon pendants, church, curing, the Lubny Local Lore Museum.

ЛУБЕНСЬКА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ (1918–2018): ХРОНОЛОГІЯ ЗВ'ЯЗКІВ І ВИДАТНІ ПОСТАТІ

Автори окреслюють творчі зв'язки Національної академії наук України із Лубенщиною, а також знайомлять з біографічними даними академіків і членів-кореспондентів, пов'язаних з цим краєм своїм життям та науковою діяльністю.

Ключові слова: Національна академія наук України, дійсні члени (академіки), члени-кореспонденти, Лубенщина, хронологія, галузі науки.

Восени 2018 р. співпадають дві вікові пам'ятні дати: на регіональному рівні – ювілей Лубенського краєзнавчого музею, а на державному – головної наукової установи нашої країни, її Національної академії наук (у подальшому НАН України). З огляду на це, відзначимо, що музеї постійно збирають матеріали та подають інформацію про видатних земляків, зокрема, знаних учених.

Мета цього дослідження – репрезентувати лубенську складову НАН України, основні віхи, біографії, науковий доробок дійсних членів (академіків) та членів-кореспондентів НАН України – уродженців Лубенщини, а також тих із них, хто пов'язаний із цим краєм своїм життям, творчістю й науковою діяльністю.

Окремі моменти із хронології творчих зв'язків НАН України з Лубенщиною

1920 р.

Професор І. І. Соколов, за дорученням історико-філологічного відділу АН України, здійснив у 1920 р. виїзд на Полтавщину «і привіз для архіву Академії наук із Мгарського монастиря копії захованих там документів... Діяльною помічницею професора Соколова в археографії була К. А. Соколова, що перебуває в Лубнах...» [6, с. 70].

1924 р.

Всеукраїнська Академія Наук прийняла під свою оруду Наукові товариства України, в т. ч. і Лубенське [7].

1951 р.

Наприкінці лютого 1951 р. колектив Академії наук Української РСР звернувся до всіх діячів науки, працівників вищих навчальних закладів

і технікумів, до всіх спеціалістів сільського господарства республіки із закликом подати всебічну науково-виробничу допомогу укрупненим колгоспам для найшвидшого впровадження в колгоспне виробництво досягнень науки і передового досвіду. На Полтавщині низка колективів активно підтримала цю ініціативу, серед яких і Лубенський лісовий технікум [9, с. 3].

Розпочато проектування дендропарку Лубенського лісового технікуму. У зв'язку із цим його керівництво звернулось до науковців-академіків – директора Інституту лісівництва АН УРСР П. Г. Погребняка та директора Ботанічного саду АН УРСР М. М. Гришка [22].

1962 р.

На початку липня 1962 р. директор Всесоюзного НДІ кукурудзи, член-кореспондент АН УРСР А. І. Задонцев відвідав Лубенщину, де оглянув ділянки кукурудзи, які доглядають передові молодіжні ланки. У присутності їх бригадирів відомий учений прокоментував стан посівів, дав рекомендації з їх покращення, для того, щоб отримати більш ніж 100-центнерний врожай зерна [24].

1969 р.

Від 23 по 25 квітня 1969 р. на Полтавщині проходили урочистості з нагоди 50-річчя Академії наук УРСР. Видатні вчені з Києва (академік М. В. Пасічник, член-кореспондент І. А. Шека, доктор наук М. В. Попович, кандидати наук А. М. Пасічник, В. І. Чирко) та Полтави (академік О. В. Квасницький) 24 квітня побували у Лубнах, де виступили з доповідями [19].

1981 р.

Поблизу с. Мацківці на городищі літописного «міста» Сніпороду розпочала роботи спільна експедиція Інститутів археології АН СРСР і АН УРСР [15], до участі в якій в 1983 р. долучився і Полтавський краєзнавчий музей.

2000 р.

В Інституті археології НАН України та за науковою редакцією його директора академіка П. П. Толочка побачила світ монографія полтавського дослідника О. Б. Супруненка «Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К. М. Скаржинської)» [23].

2007 р.

Науковий співробітник Дослідної станції лікарських рослин Л. П. Шелудько удостоєна премії імені Л. П. Симиренка НАН України за цикл робіт «Створення генофонду і селекція м'яти перцевої» [17].

Дійсні члени (академіки) та члени-кореспонденти НАН України:

Бабак Віталій Павлович (нар. 15.02.1954, м. Лубни Полтавської обл.). Учений у галузі авіаційної енергетики. Громадський діяч. Член-кореспондент НАН України (2003). Доктор технічних наук, професор. Заслужений діяч науки і техніки України (1997). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2001). З 1998 – ректор Київського міжнародного університету цивільної авіації, 2000 – ректор Національного авіаційного університету, з 2010 – завідувач відділу діагностики і оптимізації в енергетиці Інституту технічної теплофізики НАН України. Неодноразово обирався депутатом Київської міської ради (2002–2006, 2006–2008). Автор понад 450 наукових праць, серед яких 12 монографій, 40 підручників, навчальних посібників та словників, 50 авторських свідоцтв на винаходи й патенти.

Народився в сім'ї робітників. Закінчив із відзнакою Київський політехнічний інститут (1977) (нині Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» [25]).

Багалій Дмитро Іванович (7.11.1857, м. Київ – 9.02.1932, м. Харків). Історик, громадський та політичний діяч. Перший віце-президент УАН. Академік УАН (1918). Голова історико-філологічного відділу академії (1918–1920, 1929–1930). Ректор Харківського університету (1906–1910). Один з 12 перших засновників УАН та її дійсних членів. Почесний член Полтавської губернської Вченої Архівної Комісії (1903).

З 1888 щороку влітку відпочивав на дачі у Лубнах – прабатьківщині дружини Марії Василівни Александрович, яка походила з давнього козацького роду, започаткованого лубенським полковником Леонтієм Свічкою.

У різні роки підтримував тісні зв'язки з Лубенським музеєм Катерини Скаржинської. Звертався до його очільників із пропозиціями щодо участі цього закладу у виставках та наукових з'їздах, зокрема XII археологічного [10].

Біляшівський Микола Федотович (12.10.1867, м. Умань, нині Черкаська область – 21.04.1926, м. Канів). Археолог, етнограф, музеєзнавець, мистецтвознавець. Академік УАН (1919). Дійсний член Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК). Засновник і редактор збірника «Археологическая летопись Южной России» (1899–1901, тт. 1–3) і журналу тієї ж назви (1903–1905), які видавались у Києві, в т. ч. за його кошт. Член редакції журналу «Киевская старина» (1899–1901). Голова Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв України (1920–1921). Один з

Бабак
Віталій Павлович

Багалій
Дмитро Іванович

Біляшівський
Микола Федотович

організаторів і директор Київського міського художньо-промислового і наукового музею (1902–1923).

У 1901, одним із перших, опублікував опис приватного музею Катерини Скаржинської. Цим самим викликав значний інтерес дослідників різного профілю до цього унікального закладу науки і культури. У природничо-історичному музеї Полтавського губернського земства впорядкував колекції К. М. Скаржинської (1907). Останні розмістив у трьох мансардових кімнатах будинку управи [16].

Вавилов Микола Іванович (1887, м. Москва – 1943, м. Саратов). Ботанік, генетик. Академік ВУАН (1929). Відкрив закон гомологічних рядів у спадковій мінливості (1920), розробив теорію про світові Центри походження культурних рослин (1930), обґрунтував вчення про імунітет рослин.

5 серпня 1923 відвідав с. Березоточу під Лубнами. Тоді тут розмішувалась селекційна станція Цукротресту, де проводилась наукова робота з багаторічними травами, результати якої високо оцінив всесвітньо-відомий учений [1].

Вернадський Володимир Іванович (12.03.1863, м. Петербург – 6.01.1945, м. Москва). Природодослідник, історик і організатор науки. 1918 – голова Комісії із заснування Української Академії наук. Перший президент УАН (1918, листопад – 1921, червень). Академік УАН (1918). Розробив вчення про біосферу, концепцію ноосфери; теорію про провідну роль живих істот у геохімічних процесах та еволюційну теорію

Вавилов
Микола Іванович

Вернадський
Володимир Іванович

Даденков
Юрій Миколайович

походження мінералів. Один з 12 перших засновників УАН та її дійсних членів.

Президією АН УРСР засновано премію імені В. І. Вернадського (1972). Президією НАН України засновано найвищу відзнаку НАН України – Золоту медаль імені В. І. Вернадського (2003).

1901 за завданням Полтавського губернського земства вивчав будову Висачківського пагорба, розташованого на ділянці поблизу злиття річок Сули, Удаю та Сулиці біля с. Висачки. Встановив, що ця унікальна пам'ятка природи має своєрідну геологічну будову. В цей же час і дещо пізніше атрибутував мінерали з геологічної колекції Лубенського музею К. М. Скаржинської, зокрема, контактував із його хранителем С. К. Кульжинським.

1915 обстежував поселення пізньопалеолітичної людини у Гінцях. Результатом досліджень стала праця вченого про геологічні умови Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки.

Ім'я В.І. Вернадського носять вулиця та провулок у м. Лубни [4].

Даденков Юрій Миколайович (28.10.1911, м. Лубни – 21.04.1991, м. Київ). Учений в галузі гідравліки, державний діяч. Член-кореспондент АН УРСР (1961). Доктор технічних наук, професор. Засновник та перший ректор Київського автомобільно-дорожнього інституту (1944–1959) (нині Національний транспортний університет). Міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР (1960–1973). Автор більш як 60 наукових праць, в тому числі багатьох навчальних посібників.

Народився і виріс у відомій на Полтавщині вчительській родині. Батько – Микола Федорович Даденков (1885–1955) – видатний український педагог, доктор педагогічних наук, професор. Після закінчення Ніжинського історико-філологічного інституту викладав російську мову і літературу у Лубенській учительській семінарії (1910, 1911).

Закінчив Харківський автомобільно-дорожній інститут (1933) (нині Харківський національний автомобільно-дорожній університет) [12].

Ляшко Іван Іванович (9.09.1922, с. Мацківці Лубенського повіту Полтавської губ., нині Лубенського р-ну Полтавської обл. – 29.03.2008, м. Київ). Математик. Академік (1973), член-кореспондент АН УРСР (1969). Доктор фізико-математичних наук, професор. Заслужений діяч науки УРСР (1972). Організатор і декан першого в колишньому СРСР факультету кібернетики Київського національного університету імені Т. Шевченка. Один із основоположників математичної теорії фільтрації в Україні. Підручники, написані вченим, перекладені і видані 15 мовами народів світу.

Походив з роду козаків Лукіємської сотні Полтавського полку. Під час навчання у Лубенській середній школі № 1 показав неабиякі здібності, надто з математики, з якої займав першість на олімпіадах різного рівня. Після закінчення з відзнакою середньої школи (1930), почав працювати у колгоспі с. Мацківці. Майже вісім років (з 1940) служив на Чорноморському флоті. За один рік закінчив Київський учительський інститут (1949), заочно навчався в Київському педагогічному інституті, який достроково закінчив у 1952.

З Лубнами, як і з Мацківцями, ніколи не поривав зв'язків, допомагаючи землякам у вирішенні низки проблем. Завдяки йому багато лубенців вийшли на широке наукове й освітньо-культурне коло діяльності. У день свого 80-річчя вчений писав землякам: «Пам'ятав, пам'ятаю і буду пам'ятати свій рідний край, свої Мацківці, де закопана моя пуповина, де моя колиска, де перша стежина до Сули, в поля, в життя. Я всім своїм еством, справами дбав і дбаю про рідний край і завдячую односельцям за увагу і шану до мене».

Пам'ятний знак І. І. Ляшку розміщений на території Мацківської ЗОШ Лубенського р-ну (2007) [2; 3; 14].

Ляшко Сергій Іванович (нар. 12.10.1954, м. Лубни Полтавської обл.). Учений в галузі інформатики. Член-кореспондент НАН України (2003). Доктор фізико-математичних наук, професор. Заслужений діяч науки і техніки України (2017). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2009), Премії імені В. М. Глушкова НАН України (2000). Розробив комплексну теорію узагальненого оптимального керування,

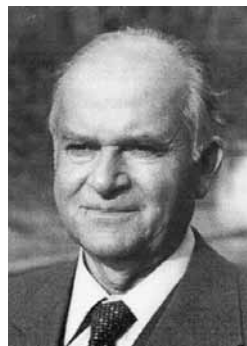

Ляшко
Іван Іванович

Ляшко
Сергій Іванович

Медовар
Борис Ізраїльович

яку поширив на ряд конкретних моделей, ітераційні методи пошуку узагальнених оптимальних керувань [26].

Медовар Борис Ізраїльович (29.03.1916, м. Київ – 19.03.2000, м. Київ). Учений в галузі металургії і технології металів. Академік (1973), член-кореспондент АН УРСР (1969). Доктор технічних наук, професор. Заслужений діяч науки і техніки України (1991). Лауреат Державної премії УРСР (1978), Державної премії України в галузі науки і техніки (2004). Депутат Верховної Ради УРСР 10 – 11-го скликань.

Після закінчення Київського індустріального інституту (1940) (нині Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського») працював заступником начальника цеху на Лубенському верстатобудівному заводі «Комунар» (1940 – березень 1941) [18].

Підоплічко Іван Григорович (2.08.1905, с. Козацьке Київської губ., нині Звенигородського р-ну Черкаської обл. – 20.06.1975, м. Київ). Зоолог і палеонтолог. Член-кореспондент (1961), академік АН УРСР (1967).

Заслужений діяч науки України (1965). Академік-секретар Відділення загальної біології, член Президії АН УРСР (1966–1970). Голова Комісії з охорони природи при АН УРСР (1955–1964). Заступник головного редактора Української Радянської Енциклопедії (1958–1967).

У складі експедиції Інституту історії матеріальної культури АН УРСР та Державного історичного музею (м. Москва) брав участь у розкопках Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, результати виклав у статті «Фауна Гонцовской палеолитической стоянки» (1936) [4]. Неод-

Підоплічко
Іван Григорович

Ромоданов
Андрій Петрович

Руденко
Леонід Григорович

норазово відвідував м. Лубни та Лубенський краєзнавчий музей, де вивчав і визначав матеріали з палеонтологічних колекцій.

Ромоданов Андрій Петрович (11.11.1920, м. Лубни — 5.08.1993, м. Київ). Учений-нейрохірург. Академік АН України (1992). Заслужений діяч науки України (1964). Герой Соціалістичної Праці (1980). Директор Українського інституту нейрохірургії (1964–1993) (нині Інститут нейрохірургії НАМН України імені академіка А. П. Ромоданова). Голова Українського наукового товариства нейрохірургів. Один з основоположників нейрохірургії в Україні та організатор мережі нейрохірургічної допомоги.

Народився в сім'ї священика, єпископа Лохвицького, Полтавського. У 1938 його батько Петро Дмитрович (Ромаданов) був репресований за обвинуваченням в участі «в антирадянській українській націоналістичній організації» і засуджений до вищої міри покарання. Реабілітований посмертно 1961 за відсутністю складу злочину.

Навчався у середній школі м. Лубни, завершив навчання у середній загальноосвітній школі № 138 у Києві. У 1942 закінчив Київський медичний інститут (нині Національний медичний університет імені О. О. Богомольця) [8].

Руденко Леонід Григорович (нар. 24.09.1941, с. Засулля Лубенського р-ну Полтавської обл.). Географ та картограф. Академік НАН України (2009), член-кореспондент АН України (1992). Заслужений діяч науки і техніки України (2003). Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (1993) і премії імені В. І. Вернадського НАН України (2003).

Ініціював створення Інституту географії НАН України, став його першим директором (1991). Ініціатор створення першого Національного атласу України (2000). Першим у географічній науці запропонував дослідження проблем економічного, соціального та екологічно-сбалансованого розвитку України та її регіонів. Автор понад 500 наукових праць, серед яких 17 монографій, 12 брошур, 15 комплексних атласів і 113 карт фундаментального типу. Науковий редактор і співавтор Національного атласу України. Головний редактор Українського географічного журналу.

Закінчив Київський державний університет імені Тараса Шевченка (1963) (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка) [21].

Тичина Павло Григорович (11.01.1891, с. Піски Козелецького повіту Чернігівської губ, нині Бобровицького р-ну Чернігівської обл. – 16.09.1967, м. Київ). Поет, перекладач, публіцист, громадський і державний діяч. Академік ВУАН (1929). Директор Інституту літератури АН УРСР (1936–1939, 1941–1943). Голова Верховної Ради УРСР двох скликань (1953–1959). Міністр освіти УРСР (1943–1948).

У 1927 побував у Лубнах, де зустрівся з місцевою письменницею Галиною Орліною, з якою раніше листувався. Допоміг їй опублікувати повість «Емігранти», яка справила на нього позитивне враження [13; 20].

Улітко Андрій Феофанович (28.08.1934, с. Богодарівка Лубенського р-ну Полтавської обл. – 24.06.2015, м. Київ). Учений-механік. Член-кореспондент АН УРСР (1982). Доктор фізико-математичних наук. Заслужений діяч науки УРСР (1984). Лауреат державної премії УРСР (1989). Здійснив детальне вивчення механіки деформованого тіла, зокрема електропружності та проблем електромеханічного перетворення енергії. Автор понад 250 наукових праць, серед яких 8 монографій, навчальні посібники, має запатентовані винаходи.

Походив із селянської родини. Із золотою медаллю закінчив середню школу. З відзнакою – Київський державний університет імені Тараса Шевченка (1957) [5].

Шліхтер Олександр Григорович (1.09.1868, м. Лубни – 2.12.1940, м. Київ). Учений-економіст, державний і політичний діяч. Академік ВУАН (1929). Віце-президент ВУАН, АН УСРР, АН УРСР (1934–1938). Голова Ради з вивчення продуктивних сил України АН України (1934–1940). На цій посаді ініціював проведення широкомасштабних розвідувальних робіт на нафту в Україні і зокрема на Полтавщині. Ініціатор

Тичина
Павло Григорович

Улітко
Андрій Фефанович

Шліхтер Олександр
Григорович

створення Інституту соціалістичної реконструкції і розвитку сільсько-го господарства АН УРСР та його перший директор (1930).

Президією АН УРСР засновано премію імені О. Г. Шліхтера (1972). (присуджалася 1973–1991).

Вчився у Лубенській чоловічій гімназії (1–7 класи), згодом за ініціативою батьків був переведений у Прилуцьку чоловічу гімназію, де закінчив восьмий клас (1887). За революційну діяльність 13 травня 1888 був виключений із гімназії і в адміністративному порядку висланий до Лубен під негласний нагляд поліції (1888). Тут за спеціального дозволу склав екстерном екзамен при чоловічій гімназії (1889).

Від 1892, як студент-медик у складі санітарного загону брав участь у боротьбі з епідемією холери у різних повітах Полтавської губернії. Згодом за революційну діяльність висланий до Полтави під особливий нагляд поліції (1893). Тут працював у статистичному бюро Полтавського губернського земства (1893–1895), вивчав статистико-економічні матеріали з аграрно-селянського питання. На підставі отриманих даних написав свою першу наукову працю «Полтавское земство в роли благодетеля недоимочных крестьян Полтавской губернии» (1899).

Приїздив до Полтави в березні 1926, коли від імені уряду відкрив пам'ятник Тарасу Шевченку і виголосив промову [11].

Таким чином, доволі багата лубенська складова Національної академії наук України представлена вченими із різних галузей науки. Серед імен дійсних членів та членів-кореспондентів – природознавці, фізики, математики, енергетики, економісти, історики, географи, ме-

дики і письменники. Це – вчені, які зробили вагомий вклад у розвиток світової науки і культури. Нашадкам треба більш шанобливо пам'ятати їх імена, використавши у нових назвах вулиць, парків, скверів, а також в експозиціях державних і громадських музеїв.

Література

1. Академік М. І. Вавилов і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. Самородов В. М., Халимон О. В.; наук. ред. В. А. Вергунов. – Полтава: Верстка, 2005. – 180 с.
2. **Бурдим І.** В саду науки квітують і плодоносять його дерева / І. Бурдим // Лубенщина. – м. Лубни Полтавської обл. – 2002. – 7 вересня. – С. 2: фото.
3. **Ванцак Б.** Його зорі / Борис Ванцак // Ленінська зоря. – м. Лубни Полтавської обл. – 1982. – 8 вересня. – С. 3.
4. В. І. Вернадський і Полтавщина: факти, документи, бібліографія / Уклад. Самородов В. М., Кигим С. Л.; наук. ред. К. М. Ситник. – Полтава: Полтав. літератор, 2008. – 260 с.
5. 80-річчя члена-кореспондента НАН України А. Ф. Улітка // Вісник НАН України. – 2014. – № 8. – С. 101: фото.
6. **Врублевський В. Г.** 1920 рік – «біла пляма» в літописі УАН / В. Г. Врублевський // Вісник АН України. – 1992. – № 2. – С. 60–71.
7. **Депенчук Л. П.** Місцеві наукові товариства при ВУАН / Л. П. Депенчук // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 8. – С. 59–66.
8. **Дяченко Т.** Ювілей нашого земляка / Тамара Дяченко // Поклик. – м. Лубни Полтавської обл. – 1995. – 10 листопада. – С. 2: фото.
9. За творчу співдружність учених, спеціалістів і колгоспників // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1951. – 7 квітня. – С. 3.
10. **Козюра І.** Академік Дмитро Багалій у Лубнах / Козюра І., Козюра В. // Вісник. – м. Лубни Полтавської обл. – 2013. – 6 лютого. – С. 13: фото.
11. **Лубенський П.** Главная удача жизни: Повесть об Александре Шлихтере / Павло Лубенський, Борис Ванцак. – М.: Политиздат, 1980. – 367 с.
12. **Маслюкова І.** Педагог, науковець, громадянин... / І. Маслюкова // Хрещатик. – м. Київ. – 1998. – 5 травня. – С. 4.
13. **Медуниця М.** Тоді, у грудні... / М. Медуниця // Друг читача. – м. Київ. – 1977. – 17 листопада. – С. 7.
14. **Мищенко О.** Вдячні земляки – академіку / О. Медуниця // Друг читача. – м. Київ. – 2007. – 11 липня. – С. 1: фото.
15. **Непріна В. І.** Мастерская и стоянка эпохи мезолита в Посулье / Неприна В. И. // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ. – Полтава, 1988. – С. 21–22.
16. **Нестуля С. І.** Співпраця корифеїв музейництва М. Біляшівського та К. Моценка по влаштуванню музею Полтавського губернського земства / Нестуля С. І. // АЛЛУ. – 2000. – № 1-2 (7-8). – С. 96–100.
17. **Палій В. М.** Національна академія наук України 1918 – 2013. Персональний склад / В. М. Палій, Ю. О. Храмов. – 6-е вид., доп. і випр. – К.: Фенікс, 2013. – 444 с.
18. Пам'яті Бориса Ізраїловича Медовара // Вісник НАН України. – 2000. – № 4. – С. 71.

19. **Пругло Т.** Зустріч з вченими / Т. Пругло // Зоря Полтавщини. – м. Полтава. – 1969. – 25 квітня. – С. 2.
20. **Ротач П.** «Може, несподівано заїду...» / Петро Ротач // Друг читача. – м. Київ. – 1991. – 10 квітня. – С. 8.
21. 75-річчя академіка НАН України Л. Г. Руденка // Вісник НАН України. – 2016. – № 8. – С. 106: фото.
22. **Сендзюк Р. В.** Історія створення, сьогодення та перспективи розвитку дендропарку імені В. Д. Байтали Лубенського лісотехнічного коледжу / Р. В. Сендзюк // Науково-освітня роль заповідних дендропарків України: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 60-річчю дендропарку Лубенського лісотехнічного коледжу. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – С. 4–9.
23. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / Супруненко О. Б.; НАНУ, Ін-т археол.; ЦОДПА; [від. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.
24. **Федоренко Л.** Маяки вчаться / Л. Федоренко // Комсомолец Полтавщини. – м. Полтава. – 1962. – 13 липня. – С. 2: фото.
25. 60-річчя члена-кореспондента НАН України В. П. Бабака // Вісник НАН України. – 2014. – № 2 – С. 107–109: фото.
26. 60-річчя члена-кореспондента НАН України С. І. Ляшка // Вісник НАН України. – 2014. – № 10. – С. 91: фото.

В. М. Самородов, С. Л. Кигим

Лубенська складова Національної Академії наук України (1918–2018): хронологія зв'язків і видатні постаті

Окреслюються творчі зв'язки Національної академії наук України з Лубенщиною. Наведені біографічні дані академіків і членів-кореспондентів, пов'язаних із цим краєм походженням, своїм життям і науковою діяльністю.

Ключові слова: Національна академія наук України, дійсні члени (академіки), члени-кореспонденти, Лубенщина, хронологія, галузі науки.

V. M. Samorodov, S. L. Kyhym

Lubny Part of the National Academy of Science of Ukraine (1918–2018): Chronology of Connection and Prominent Persons

Creative connection of the National Academy of Science of Ukraine with Lubny District is observe. Biographies of academics and corresponding members, connected to this land by their origin, life and scientific activity are given.

Keywords: the National Academy of Science of Ukraine, full members (academics), corresponding members, Lubny District, chronology, fields of science.

НОТАТКИ ЛУБЕНСЬКОЇ ЕТНОРОЗВІДКИ (ПРО ГАННУ СМЕТАНКО)

Розповідь інформаторки Ганни Олександрівни Сметанко занотована під час етнорозвідки до села Михнівці Лубенського району.

Ключові слова: етнорозвідка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Лубенський район, інформатор, Михнівці.

Одним із необхідних напрямів наукової діяльності музею є експедиції та розвідки. У липні 2016 р. науковці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського Власенко І. О., Кондратенко М. Д., Пісцова М. П. та учасники гурту «Родовичі» виїжджали на етнорозвідку до Лубенського району з метою виявлення, фіксації матеріальної і духовної культури мешканців мікрорегіону.

Одним із пунктів призначення було село Михнівці, що знаходиться на правому березі річки Сліпорід. За легендою, багаті дичиною та рибою угіддя, родючі ґрунти в долині цього водного потоку привабили козака Міхна, і він вирішив заснувати тут свій хутір десь на початку XVII ст., який із часом і перетворився на село, що стало називатися Михнівці.

За переписом 1859 р. у селі налічувалось 168 дворів, 1229 жителів. Основну масу населення складали виборні або реєстрові козаки, які мали власну амуніцію, озброєння і зобов'язані були нести військову службу. Сьогодні населення становить 889 осіб.

Із вдячністю зазначаємо, що мешканки села Ганна Олександрівна Сметанко (Герасименко) (1921 р. н.) та її дочка Надія Кирилівна погодились стати нашими інформаторами. У ході спілкування Ганна Олександрівна (рис. 1) розповідала про своє життя, співала багато пісень, зокрема, обрядових (веснянки, петрівчані, весільні), родинно-побутових, строкових. Подаємо тезово її спогади.

Батьки Ганни Олександр Михайлович (1901–1942) та Єфросинія Олексіївна (1900–1940) одружилися рано (у 18 років); вже в сім'ї було двоє дітей, коли забрали чоловіка до війська; після служби він пройшов курси агрономів, пізніше у селі обладнали хату-лабораторію, де виводили сорти (займалися селекцією) картоплі, помідорів. Єфросинія працювала ланковою, пекла хліб на продаж у магазин, вміла вишивати, гарно співала, і досі у родині зберігається як реліквія тканий кролевецький рушник, що належав бабусі Єфросинії Олексіївни. Його

одягали лише на весілля як пояс, кінцями наперед, пізніше ним прикрашали оселю на великі свята. При хаті-лабораторії був звичайний лікбез (термін навчання в такій школі становив 3–4 місяці, програма включала читання, письмо, рахунок), там вчилася читати і Єфросинія Олексіївна. До того просила дочку Ганну читати їй Біблію, а вона пояснювала прочитані тексти.

Всього у родині було 6 дітей: Ганна (1921 р.н.), Дарина (1923–2003), Микола (1927–2008), Олександра (1931), Любов (1934), Тетяна (1940). Ганна була найстаршою, закінчила чотири класи. Голодомор пам'ятає погано, але розповіла, як готували мимрянники або чемберлени: чух-

рали липове листя, товкли у ступі качани від кукурудзи, просіювали на густу решетину, мішали до борошна, щоб більше було, і пекли. Батько працював у колгоспі і різав людям хліб на пайки, збирав крихти, які залишалися і приносив додому. Порятунком також були корова і коза, які давали молоко. У 1939 р. перед Покровою переїхали у Челябінську область, м. Копейськ, там невдовзі померла мати Єфросинія Олександрівна від приступу апендициту (1940 р.). Батько одружився вдруге, потім відіслав Ганну і Дарину у Михнівці до бабусі (своєї мами), щоб отримали у колгоспі землю, і хотів повертатися відразу ж за ними. А це було за 10 днів до початку війни. Герасименко Олександр Михайлович не мав однієї ноги та його відправили на фронт «картоплю чистить, не повернувся, загинув під Ленінградом».

«У той рік, коли прийшли німці, був багатий урожай буряків, уродили коноплі. Окупанти організували викопку буряків, і люди розбидали, кому скільки було потрібно». Потім почали забирати: «у 1942 році вивезли з села душ 20», Ганні йшов 21 рік. Усіх дівчат зігнали у Засулля, хто не боявся, – тікали. «Підігнали ешелон, всередині був застелений соломою, на стінах – кізяки. Позагонили і закрили. Везли у саму Австрію, попід землю». Привезли у місто Шладмінг. Спочатку

Рис. 1. Ганна Олександрівна Сметанко (Герасименко).

полонені будували кам'яну дорогу, били камінь і викладали. У таборі було близько 90 осіб. Приходили бауери (місцеві поміщики) і відібрали дівчат працювати у домашніх господарствах, потім з'явилися працівники з деревообробної фабрики і відділили 12 осіб, Ганна з Дариною потрапили також у ту групу. «Як ми попали в Германію, та було сидимо плачемо, плачемо, а потім співаємо», — згадувала Ганна Олександрівна. Часто лунала «Виряжала, мати дочку в чужу стороночку»:

Та й в неділю рано, синє море грало,
Та й виряжала мати дочку в чужу стороночку.
Чужу стороночку, та між чужії люди,
Ой, хто ж тебе, доню моя, жалувати буде.
Та пожаліють мене, ненько, чужії люди.
Годитиму, робитиму, добре мені буде.
Годила, робила, робота не мила,
Кажуть люди, ще й говорять — дівчина лінива.
У неділю вранці стояла на кладці,
До схід сонця ноги мила, тим я нещаслива.
Ой, матінко моя, тепер я не твоя,
Тепер я того пана, що йому оддана.
Добре ж тобі, мати, завдаточки брати,
Прийди, прийди, подивися, як їх відробляти.
Та полетить синиці, де ж мої сестриці,
Нехай прийдуть одвідають мої жалібниці.
Та полети ж ти, орле, там мій братік оре.
Нехай прийде одвідає, яке мені горе.
Чи ти ж, ненько, чула, як я в тебе була,
Під напільне віконечко як голубка гула.
Вийду я на гору, крикну я додому:
Вари, мати, вечеряти та й на мою долю.
Варила, варила, не багато — трошки.
Нема ж тобі, моя доню, ні миски, ні ложки.
Мисочку розбила, ложечку згубила,
Още ж таку тобі долю, донечко, вділила.
Народила мене мати в зеленому просі,
Горювала я малою, горюю я й досі.
Та родила ж мене мати у святу неділю
Та й родила гірку долю, де ж я її діну.
Ой, матінко-вишня, чому ж я у вас лишня,
Чужі дівки йдуть до церкви, а мені не можна.
У неділю рано ще сонце не встало,
А моя мати ріднесенька по дворочку ходить.
По дворочку ходить, білі ручки ломить,
Чужі дочки йдуть до церкви, моєї немає.
Чужі дочки йдуть до церкви, аж коснички в'ються,
А у мене сиротини дрібні сльози ллються...

Рис. 2. Ганна Герасименко (нижній ряд, крайня ліворуч).
Австрія, 1942–1943 рр.

Начальником комбінату був чоловік на прізвище Бахлер. Жили у дерев'яному бараці, було чисто, тепло, зі зручностями. Сторож Ріга (був родом з України, в Австрію потрапив у роки Першої світової війни) на ніч барак замикав, а вранці відчиняв. На фабриці для полонених дівчат був нормований робочий день, «годували слабенько, платили по 30 марок». Всі виробничі процеси були механізовані, після просушки дерево розпилювали на дошки, дівчата переносили їх і сортували по розміру. Ганна трохи розуміла німецьку, українською перекладала дівчатам команди австрійців. Виготовляли бараки у розібраному вигляді і відправляли кудись.

У неділю робітникам дозволялося виходити за межі табору, лише з позначкою «OST» на рукаві, — ходили у місто, до церкви (навіть збереглася фотографія того періоду, де дівчата стоять біля церкви, Ганна крайня ліворуч у нижньому ряді) (рис. 2). Ганна з подругою провідували знайомих дівчат, які працювали у домашньому господарстві, допомагали доїти корів, господиня дозволяла пити молока досхочу, — повернутися треба було у табір до відбою (21.00).

Рис. 3.
Ганна Герасименко (1921 р. н.).
Перед Другою світовою війною.

Із дівчатами працювали військовополонені офіцери – переважно пілоти з Бельгії, Франції, Канади, завжди тримали себе гідно. Їх харчували набагато краще, вони могли вести листування, отримували посилки від рідних. Таємно слухали радіо, зробили підкоп до річки, що протікала з боку їхнього бараку, непомітно виходили на прогулянки. На великі свята, особливо Різдво, чоловіки щедро пригощали дівчат солодощами: приносили торти, шоколад.

«Були там до 1945 року, доки капітулювала Австрія», – одного ранку дівчата прокинулися і побачили у всіх вікнах білі прапори. Ту територію звільнили американці. Пілотам повернули військову форму, і вони відразу пере-

вдягнулися, шемно прощалися з дівчатами. Були змішані відчуття.

Полонених дівчат забрали у розсильний пункт за 40 кілометрів. На кожному бараці був напис, Ганну з сестрою помістили у «Полтавську область». Паромом перевозили через річку, слідкували, щоб не тікали. Потім їхали потягом, у вагоні, де перебували Ганна з Дариною, було близько 40 осіб, у інших – до 90, всього рухались чотири вагони. Повернення додому тривало до осені. Дорога була зруйнована, тому тривалий час доводилось проводити у вагонах, доки ремонтували шлях: прокладали колії та відновлювали мости. Дозволяли виходити за їжею, купатися у водоймах. Ганна Олександрівна згадувала, як вона виміняла за спідничку величезну хлібину з печі в Угорщині, яку вони ледве донесли з подругою до потяга. Коли приїхали на станцію Лубни, одна з дівчат побачила на пероні свою сестру і вибігла до неї, зустріч була радісною і вологою від сліз, усіх запрошувала до себе додому, у потяг більше не повернулась. А всі інші поїхали до Полтави для обов'язкової реєстрації. Завезли у Полтаву, вагон загнали у Сагайдак, у тупик. Тривалий час ніхто не приходив, а потім зайшли військові і пограбували, забрали все, що в кого було, під загрозою розправи.

Ганна з Дариною повернулися у Михнівці. «Жила у бабусі Насті Олександрівни, а там було ще три дівчини, «всяко було».

Ганна працювала ланковою. У 1947 р. менша сестра поїхала на Урал забрати найменшу Тетяну. Повернувшись, побудувала невелику хату, в якій жили, але Тетяна повернулася назад, коли їй виповнилось 17 років.

Ганна Олександрівна одружилася з Кирилом Дмитровичем Сметанком (1909 р.н.), який прийшов з війни без ноги, за спеціальністю був зоотехніком, працював старшим бухгалтером у колгоспі, пізніше перекваліфікувався (їздив у Полтаву на курси) працював у школі вчителем. Запросив Ганну у гості до сестри, своєї хати не було. Пішла грядки садити у травні, сиділи у лісосмузі, говорили, домовлялися. Його дружина померла у квітні від інсульту, залишився 8-річний син Юрій (1940 р. н.), у липні зійшлися. Був приємним, увічливим, жалів Ганну. Жінка пригадала пісню про нелегке життя:

Із-за гори, та із-за гори вітрець повіває,
А мати й дочку, ой, про життя питає.
Спитай, мати, ой, спитай, мати,
Ой, свого дитяти.
Ой, сіре утя на морі ночує,/2
А воно моє, ой, все горенько чує.
Перве горе, ой перве горе, ой, дитина мала,
Ай друге горе, а друге горе, ой, свекруха лихая.
А третє горе, ой, мій милий, ой, рано іде в поле орати,
Іде рано, ой, іде рано у поле орати,
Ой, мене, ой, мене ж воли поганяти.
Ой, гей, воли, ой, гей, воли сірі, половії,
Ой, пройшли ж мої, ой, літа молодії.
Ой, гей, воли, ой, гей, воли сірі, половенькі,
Ой, пройшли ж мої літа молоденькі.

Пішла до нього у хату, валькувала її, очеретом укрили, обжилися, жили там 20 років. «Були в тій хаті, там і коров'ячий роддом, був і людський». Хата стояла на місці, де тепер встановлений пам'ятник чорнобильцям.

У 1949 р. народилася дочка Надія, у 1955 р. — син Микола. Маленьким дітям любляча мати співала колискові:

Ой, ну, ну, ну, котарю,
Загонь вівці в кошару,
Нехай вони не бродять,
І дзвонички не гублять.
А-а, а-а, а.

Або:

Ой, ви, люлі-люлі,
Налетіли гулі,
Стали думать і гадать,
Як нам дівчинку приспать,
А-а-а-а...

Чи:

Ой, ви, коти, коти два,
Сірі, білі обидва.
Сірі, білі, волохаті,
Не бігайте кругом хати,
Не драгуйте цуценяти,
Бо цуценя дзяволить,
Наша дівчинка не спить.

Ганна займалася різною роботою. Зокрема, вибирала коноплі. Цей процес був тривалим і трудомістким. Восени рвали спочатку плоскінь, потім матірку, помішали в копи на річці Сліпорід, мочили їх три тижні, потім витягували, сушили, м'яли, тіпали на терниці, костриця йшла на паливо, а витіпані коноплі готували до прядіння. Жінка вміла дуже тонко прясти, вишивала хрестиком і гладдю рушники, картини, оздоблювала узорами сорочки на уставках (була найширша «лиштва», нижче рукав був чистим), подолі, вузьких манжетах, обшивала горловину та розріз пазухи. Праця часто супроводжувалася піснями і сумними і жартівливими:

Ой, уже сонце на лану, та й я додому полину.
Ой, пусти, пане голубчику,
молодих дівчат до хлопців гулять,/2
Молодих жінок до малих діток,/2
А старих бабів до сивих дідів.

У чужого прикажчика додому пора,
А в нашого чухисраки ще й думки нема.
Та поки стане, подумає,
та товсту жо.. та почухає,
Та пройде пора, настане друга.

У родині панувала дружня тепла атмосфера. Так проходили роки, вирости діти, подарували онуків, а ті в свою чергу – правнуків. Після смерті чоловіка Ганна Олександрівна проживає з дочкою. Вона втратила зір, але зберегла любов до життя, віру в людей, вміння співати. Наостанок господині заспівали народну пісню, рядки якої звучать в українському фільмі «Пропала грамота» у виконанні легендарних акторів Івана Миколайчука та Федора Стригуна:

Ой, вербо, вербо, де ти зросла,
Що твоє листячко вода рознесла,
Ой, знесла ж знесла, тиха вода,
А я молода, як ягода /3
Не піду й заміж за рік за два /2
А я піду, ой, п'ятого за того п'яницю проклятого /2
А він не їсть, не п'є, а він шовечора до шинку йде. /2
Та пропив коня вороного, сам вертається по другого.
А я молода та протів його несучи сто рублів золотого /3
Викуплять коника вороного.
Ой, не раз, не два викупляла,
В вишневім садочку ночувала. /3
Разних пташечок вислухала. /2
Ой, зозуленька: «ку-ку», за що ж я терплю таку муку. /2
Ой, соловейко: «тьох та тьох, тьох»,
Котяться сльозоньки, мов той горох.

Зафіксована життєва розповідь Ганни Олександрівни Сметанко є вагомим і потрібним складовим елементом для досліджень історії та культури Полтавщини вказаного періоду.

Джерела

Матеріали етнорозвідки до Лубенського району у 2016 році // Робочий архів відділу етнографії ПКМ ВК.

М. П. Пісцова

Нотатки Лубенської етнорозвідки (про Ганну Сметанку)

У публікації наведена розповідь інформаторки Ганни Олександрівни Сметанко, записана під час етнорозвідки до села Мухнівці Лубенського району в 2016 р.

Ключові слова: етнорозвідка, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, Лубенський район, інформатор, Мухнівці.

М. P. Pistsova

Notes of Lubny Ethno-recon (about Hanna Smetanko)

Tail of informer Hanna Oleksandrivna Smetanko, written during ethno-recon to Mykhnivtsi Village Lubny District in 2016, is given in the publication.

Keywords: ethno-recon, the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, Lubny District, informer, Mykhnivtsi.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗ ПКМ	— Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, м. Полтава
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, м. Полтава
АН ССРСР	— Академія наук Союзу ССР, г. Москва
АН УРСР	— Академія Наук Української РСР, м. Київ
АО	— Археологические открытия, г. Москва
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки Української РСР, м. Київ
БГУ	— Брянский государственный университет, г. Брянск
ВУАК	— Всеукраїнський археологічний комітет, м. Київ
ГУ	— Государственный университет
ДАПО	— Державний архів Полтавської області, м. Полтава
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної академії наук України, м. Київ
ІКЗ	— Історико-культурний заповідник
ІРНБУ НАНУ	— Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського, м. Київ
КМ	— Краєзнавчий музей
КСИА АН УСССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УСССР, г. Киев
ЛКМ	— Лубенський краєзнавчий музей, м. Лубни
ЛМДА	— Лубенський міський державний архів, м. Лубни
МАО	— Московское Императорское археологическое общество, г. Москва
МГУ	— Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова, г. Москва
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, гг. Москва, Ленинград
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інститут археології Національної академії наук України, м. Київ
НА ПКМВК	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, м. Полтава
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
НАНУ	— Національна академія наук України, м. Київ
НБ	— Національна бібліотека
НМЗУТ	— Національний музей-заповідник українського гончарства, смт. Опішня
ОДА	— Обласна державна адміністрація
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, м. Полтава

ПДМ	— Полтавський державний музей, м. Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, м. Полтава
ПКМВК	— Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, м. Полтава
ПНТК	— Полтавське наукове товариство краєзнавців, м. Полтава
ПОО	— Полтавська обласна організація
ПОУК	— Полтавське обласне управління культури, м. Полтава
ПУАК	— Полтавская учёная архивная комиссия, г. Полтава
РАН	— Российская академия наук
РВВ	— Реакційно-видавничий відділ
СА	— Советская археология, г. Москва
УЕ	— Українська Енциклопедія, м. Київ
УК ПОДА	— Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
УООПИК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, г. Киев
УТОПІК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, м. Київ
ХНУ	— Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, м. Полтава
ЦОИПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології Управления культуры Полтавской областной государственной администрации, г. Полтава
ЦП НАНУ	— Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, м. Київ

ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила Леонідівна – завідувачка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Баранець Петро Володимирович – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Барська Анна Михайлівна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу історії пізнього середньовіччя та нової історії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Батієвський Павло Іванович – краєзнавець, колишній учитель Лубенської неповної середньої школи № 9.

Біляєва Світлана Олександрівна – професор кафедри всесвітньої історії та методики навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, доктор історичних наук, голова Історико-культурної асоціації «Україна – Туреччина».

Бочарова Світлана Іванівна – заступник директора з наукової роботи Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка.

Вергунов Віктор Анатолійович – академік Національної академії аграрних наук, директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН, доктор сільськогосподарських наук, професор, член Національної спілки журналістів, заслужений працівник сільського господарства України.

Верещака Віктор Михайлович – директор Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького.

Власенко Ірина Олексіївна – старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Гейко Анатолій Володимирович – завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, кандидат історичних наук.

Грицаснко Олександр Петрович – Лубенський міський голова.

Джінджан Франсуа – президент Міжнародної організації преісториків та протоісториків при ЮНЕСКО (UISPP), професор.

Дяченко Тамара Миколаївна – старший науковий співробітник Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького.

Кигим Світлана Леонідівна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Коваленко Марія Григорівна – магістрантка Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Коваленко Михайло Володимирович – молодший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, магістр.

Кулатова Ірина Миколаївна – директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації.

Мокляк Володимир Олександрович – заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України.

Моргунов Юрій Юр'євич – провідний науковий співробітник Інституту археології РАН, доктор історичних наук.

Пісцова Марія Петрівна – завідувачка науково-дослідного експозиційного відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Полонський Микола Миколайович – методист ДЮКСОТ «Валтекс», краєзнавець.

Поспелов Сергій Вікторович – професор кафедри землеробства і агрохімії ім. В. І. Сазанова Полтавської державної аграрної академії, кандидат сільськогосподарських наук.

Приймак Віктор Володимирович – провідний спеціаліст групи охорони культурної спадщини при Управлінні культури Сумської обласної державної адміністрації.

Прохватіло Роман Вікторович – завідувач сектору науково-дослідного експозиційного відділу народознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Рейда Роман Миколайович – науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян і польових досліджень Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Самородов Віктор Миколайович – доцент Полтавської аграрної академії, заслужений винахідник України, голова Полтавського відділення Українсько-го ботанічного товариства.

Савегін Сергій Васильович – викладач історії Обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей ім. А. С. Макаренка в с. Ковалівка Полтавського району, старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, заслужений учитель України.

Сиволап Наталія Миколаївна – завідувачка науково-дослідного відділу пам'яткознавства Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Сидоренко Олександр Володимирович – молодший науковий співробітник ДП «НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України.

Супруненко Олександр Борисович – директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заслужений працівник культури України.

Ткаченко Олександр Михайлович – завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Циганок Наталія Віталіївна – молодший науковий співробітник Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького.

Чеботарьова Людмила Василівна – науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Шендрик Людмила Кирилівна – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви».

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – завідувач відділу Центру охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, магістр.

Шилов Юрій Олексійович – професор, кандидат історичних наук, член Національної спілки письменників України.

Щербань Анатолій Леонідович – старший викладач Харківської державної академії культури, кандидат історичних наук.

Яковлева Людмила Анатоліївна – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

ЗМІСТ

Грицаєнко О. П. (м. Лубни). Переднє слово.....	3
Верещака В. М. (м. Лубни). Сторінки історії Лубенського краєзнавчого музею.....	6
Супруненко О. Б., Кулатова І. М. (м. Полтава). Гнат Якович Стеллецький – фундатор Лубенського краєзнавчого музею, археолог і спелестолог.....	13
Щербань А. Л. (м. Харків). Спелестологічні дослідження як передумова створення Лубенського краєзнавчого музею.....	28
Чеботарьова Л. В., Сидоренко О. В. (м.м. Полтава, Лубни). Рукописи професора Г. Я. Стеллецького з архіву Лубенського краєзнавчого музею.....	33
Мокляк В. О. (м. Полтава). Невідома праця Матвія Астряба «Лубенський Малоросійський полк».....	40
Яковлева Л. А., Джінджан Ф. (м.м. Київ, Париж). Нові відкриття жител із кісток мамонта Гінцівської стоянки.....	48
Супруненко О. Б., Сидоренко О. В. (м.м. Полтава, Лубни). Археологічні дослідження курганів в околицях Лубен 1912 р.	52
Коваленко М. Г. (м. Київ). Дослідження пам'яток Нижнього Посулля І. Я. Плєскачем (за науковою звітністю 1927–1928 рр.).....	62
Шилов Ю. О. (м. Київ). Лубенщина кінця IV тис. до н. е. за даними археології та епосу «Веди словена».....	70
Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В. (м. Київ; смт. Опішня; с. Ковалівка Полтавського р-ну). Глеки лівобережного типу із Шишацького могильника.....	86
Моргунов Ю. Ю. (г. Москва). К поискам городища летописного г. Лубена.....	90
Моргунов Ю. Ю. (г. Москва). Заметки о городище летописного г. Лукомля.....	99
Приймак В. В. (м. Суми). До вивчення старожитностей золотоординського часу Лубенського мікрорегіону у Середньому Посуллі.....	106
Сидоренко О. В., Шерстюк В. В., Коваленко М. В. (м.м. Лубни, Полтава). Матеріальна культура козацьких поселень околиць Лубен: нові знахідки.....	113
Баранець П. В., Сидоренко О. В., Ткаченко О. М. (м.м. Полтава, Лубни). Металеві вироби із днопоглиблення Сули навпроти Лубен (нові надходження до Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського).....	127

Біляєва С. О. (м. Київ). Лубенський полковий центр у середині XVII ст. (за описом Е. Челебі та архітектурно- археологічними даними XVIII–XIX ст.)	133
Шендрик Л. К. (м. Полтава). Лубенський полк і Лубни у подіях Північної війни	138
Полонський М. М. (м. Лубни). План Лубен 1746 р. як джерело історичних даних про місто XVIII століття.....	145
Батієвський П. І. (<i>Драбівський р-н Черкаської обл.</i>). Мікротопоніми околиць міста Лубни.....	154
Барська Г. М., Сиволап Н. М. (м. Полтава). Лубенськими шляхами Т. Г. Шевченка	165
Вергунов В. А. (м. Київ). Фундатору сільськогосподарської дослідної справи в Україні лубенцю А. Є. Зайкевичу –175!	174
Власенко І. О., Прохвятило Р. В. (м. Полтава). Зразки дрібної кульшової металопластики Полтавського музею з лубенським родоводом.....	187
Дяченко Т. М. (м. Лубни). Багатство сонячного світла (Ф. К. Величко)	193
Самородов В. М., Поспелов С. В. (м. Полтава). Життя та діяльність фундатора і першого директора дослідної станції лікарських рослин Петра Гавсевича (1883–1920)	200
Бабенко Л. Л. (м. Полтава). Суспільно-політичні ідеали українців на сторінках газети «Хлібороб»	207
Бочарова С. І. (м. Полтава). Твори Михайла Буніна в колекції Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка	213
Циганок Н. В. (м. Лубни). Вотивні зображення з колекції Лубенського краєзнавчого музею	221
Самородов В. М., Кигим С. Л. (м. Полтава). Лубенська складова Національної академії наук України (1918–2018): хронологія зв'язків і видатні постаті.....	226
Пісцова М. П. (м. Полтава). Нотатки Лубенської етнорозвідки (про Ганну Сметанку)	238
Список скорочень	246
Про авторів	248

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ПОСУЛЛЯ

**100 років Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького
(1918–2018)**

Збірник наукових праць

На обкладинці:

с. 1: братина, друга чв. XVII ст. м. Лубни. *Мідь, посріблення*. ЛКМ
ім. Г. Я. Стеллецького; печатка Війська Запорозького, XVIII ст. *Срібло*.
ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького;

с. 4: письмовий набір, друга чв. XVII ст. м. Лубни. *Срібло*. ЛКМ
ім. Г. Я. Стеллецького; меморіальна дошка професору Г. Я. Стеллецькому
на приміщенні Лубенського краєзнавчого музею. Архітектор Володимир
Парістий, художник – член Спілки художників України Володимир
Мирошніченко, кування – Володимир Сулдатенко. Урочисто відкрита
18 вересня 2018 р.

Відповідальні за випуск **І. М. Кулатова, С. С. Васюк**

Відповідальний редактор **О. Б. Супруненко**

Коректура та комп'ютерний набір авторські

Технічний редактор та комп'ютерна верстка **С. В. Хорєв**

Здано в набір 14.06.2018. Підписано до друку 27.09.2018.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 15,35. Ум. друк. арк. 14,88.

Тираж 305 прим. (1-й запуск – 180 прим.). Вид. № 237. Зам. 05/2018.

Виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Раїси Кириченко, 36, оф. 3. Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції,
серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

До статті *В. М. Верещаки* «Сторінки історії Лубенського краєзнавчого музею». Рис. 7. Колектив Лубенського краєзнавчого музею. 2018 р.

Зліва направо: прибиральниці Богун Л. Г., Коломієць А. В., науковий співробітник Дяченко Т. М., молодший науковий співробітник Циганок Н. В., доглядачі Кіяшко Л. А., Коломієць І. М., в. о. головного зберігача фондів Сахарова Н. М., науковий співробітник Новоселецька Ю. А., доглядач Литвиненко Л. В., директор музею Верещака В. М.

До статті *Г. М. Барської, Н. М. Сиволап* «Лубенськими шляхами **Т. Г. Шевченка**». Рис. 2. Пам'ятне місце, пов'язане з Т. Г. Шевченком та С. О. Афанасьєвим-Чужбинським. с. Ісківці Лубенського району Полтавської області.

До статті *А. Л. Щербаня* «Спелестологічні дослідження як передумова створення Лубенського краєзнавчого музею». Рис. 5. Елементи опішнянського підземелля. *Фото А. Л. Щербаня, 2009.*

1 – північна частина тунелю, 2 – місце переходу стрільчастого склепіння в округле, 3 – південна частина тунелю, 4 – напис на стінці, 5 – зображення хреста рідкісної для Опішні форми.

До статті *І. О. Власенко, Р. В. Прохватіла* «Зразки дрібної культової метало-пластики Полтавського музею з лубенським родоводом». Рис. 1. Хрест нагрудний (ПКМВК 3861, М 401). Рис. 2. Ікона «Вишгородська (Володимирська) Богородиця» (ПКМВК 5111, М 1195). Рис. 3. Складень «Тихвинська Богородиця з вибраними святами» (ПКМВК 3953, М 489). Рис. 4. Складень «Успіння Пресвятої Богородиці з вибраними святами» (ПКМВК 3902, М 440). Рис. 5. Складень «Святий преподобний Тихін. Вибрані свята» (ПКМВК 3933, М 469).

До статті *С. І. Бочарової* «Твори Михайла Буніна в колекції Полтавського художнього музею (галереї мистецтв) імені Миколи Ярошенка».

Рис. 2. М. М. Бунін. Український пейзаж. 1925. К., о. 34,7 × 34,6. Ж-491.

До статті *Н. В. Циганок* «Вотивні зображення з колекції Лубенського краєзнавчого музею». Рис. 1. Вотивні зображення в колекції Лубенського краєзнавчого музею. Білий метал, карбування, гравіювання.

**Гнат Якович
Стеллецький**

Школяр археолог, історик, свідомець
У 1918 році заснував
Губенський Український музей

